

MONUMENTA SREBRENICA

Istraživanja, dokumenti, svjedočanstva

KNJIGA 1

SREBRENICA KROZ MINULA STOLJEĆA

A.Đozić, E.Mutapčić, R.Djedović

MONUMENTA SREBRENICA

Istraživanja, dokumenti, svjedočanstva

KNJIGA 1.

SREBRENICA KROZ MINULA STOLJEĆA

A. Dozić, E. Mutapčić, R. Djedović

SREBRENICA KROZ MINULA STOLJEĆA

***Prof. dr. Adib Dozić,
Doc. dr. Edin Mutapčić,
Mr. sc. Rusmir Djedović***

Recenzenti:

Prof. dr. Enver Halilović
Prof. dr. Jusuf Žiga
Mr. sc. Anita Petrović

Urednik:

mr. sc. Rusmir Djedović

Prevod na engleski jezik:

Lemana Bajrektarević, prof.

Lektor:

Nihada Ibrišimović, prof.

Izdavač:

JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa
Tuzlanskog kantona

Štampa:

OFF-SET Tuzla

Tiraž:

500 kom

Tuzla – Srebrenica 2012.

ISSN 2233-162X

SADRŽAJ

Predgovor	5
Uvod	7

Dr. sc. Edin MUTAPČIĆ, docent

UPRAVNO–PRAVNI POLOŽAJ SREBRENICE U SREDNJEM VIJEKU	11
---	----

Prof. dr. sc. Adib ĐOZIĆ

GRADSKE DŽAMIJE SREBRENICE	37
----------------------------------	----

Mr. sc. Rusmir DJEDOVIĆ

URBANI RAZVOJ GRADA SREBRENICE OD SREDNJEG VIJEKA DO POČETKA 20. STOLJEĆA	55
--	----

Prof. dr. sc. Adib ĐOZIĆ

GENOCID U SREBRENICI PARADIGMA BOSNACIDA	83
--	----

PRILOZI

Prof. dr. Enver IMAMOVIĆ

SREBRENICA I OKOLICA U RIMSKO DOBA	99
--	----

Tatomir VUKANOVIĆ

SREBRENICA U SREDNJEM VEKU	127
----------------------------------	-----

DOKUMENTA

Mr. sc. Kemal NURKIĆ

SREBRENIČKI DEFTERI U ARHIVU TK KAO HISTORIJSKI IZVORI ZA UTVRĐIVANJE VLASNIČKIH ODNOSA	157
--	-----

Priredio: Dr. sc. Dževad MAHMUTOVIĆ

PRESUDA RADISLAVU KRSTIĆU ZA GENOCID U SREBRENICI	165
---	-----

Predgovor

Srebrenica kao društveno-historijski i kulturno-civilizacijski pojam, danas je općepoznati planetarni simbol. Najviše mislimo na pojam Srebrenice kao mjesta posljednjeg genocida u Evropi.

Iz navedenog razloga postoji društvena i naučna opravdanost jednog obimnog istraživačko-izdavačkog projekta koji bi doprinio sveobuhvatnom osvjetljavanju danas svjetskog simbola koji prepoznamo pod pojmom Srebrenica.

Grupa istraživača okupljenih oko Zavoda za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona iz Tuzle i sam Zavod, zbog toga pokreću izdavačku ediciju pod nazivom "Monumenta Srebrenica".

Edicija "Monumenta Srebrenica" izlazit će u redovnom jednogodišnjem intervalu u obliku posebnih knjiga – monografija – zbornika. Tiraž će biti 500 primjeraka, na preko 300 stranica. Cijeli tekst će biti dvojezičan, na bosanskom i engleskom jeziku.

Ova edicija započinje posebnom knjigom koja donosi nekoliko autorskih tekstova prof. dr. Adiba Đozića, doc. dr. Edina Mutapčića i mr. sc. Rasmira Djedovića, koji daju osnovni pregled kulturno-historijskog razvoja Srebrenice.

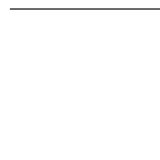
Pored navedenih priloga, u ovoj knjizi se donose i drugi istraživački prilozi i dokumenti, koji govore o razvoju Srebrenice i genocidu koji se u njoj dogodio na samom kraju 20. stoljeća.

Knjiga, Srebrenica kroz minula stoljeća, sa navedenim relevantnim naučnim prilogima i dokumentima, ukazuje na istinu o osnovnim momentima historijskog razvoja Srebrenice i njezine okoline.

U znanstveno-metodološkom smislu KNJIGA PRVA pod nazivom „Srebrenica kroz minula stoljeća“, ima pored ostalog, da posluži kao uvodno štivo u dalja i eksplicitnija istraživanja.

U narednim knjigama edicije pod prostorom pojma koji obuhvata Srebrenica, istraživat će se kompletno bosansko srednje Podrinje. Tako, pored općine Srebrenica istraživat će se i teritorija općina Bratunac, Milići i Vlasenica.

Autori

Uvod

Srebrenica je grad, općina, a u historijsko-geografskom pogledu i regija, koja se nalazi u bosanskom Podrinju, odnosno u njegovom srednjem dijelu.

Srebrenica, ne samo kao geografski, već prije svega kao društveno-historijski i kulturno-civilizacijski pojam, danas je općepoznati planetarni simbol.

Nakoliko značajnih razloga učinilo ju je takvom.

Prije svega, Srebrenica je poznato rudarsko središte Bosne i Balkana. To se odnosi na sve historijske periode: prahistorijski, antički, srednjovjekovni, osmanski i savremeni period. Rudarstvom su se u Srebrenici bavili Rimljani, Sasi, Bošnjani i drugi narodi i iza sebe ostavili, ne samo tragove rudarenja, već i tragove društveno-kulturnog života minulih stoljeća.

Bogata i raznovrsna geološka i geotektonska prošlost područja Srebrenice uslovia je veliko bogatstvo ruda, prije svega plemenitih i obojenih metala. Rudno bogatstvo je od najstarijih vremena privuklo ljude da ga eksploatišu. Ova rudarska eksploatacija, prije svega rude srebra, dala je i prepoznatljivi naziv ovom području, Srebrenica i Argentaria.

Vrhunce rudarske eksploatacije područje Srebrenice doživljava u rimskom i srednjovjekovnom periodu. Tada je Srebrenica među najpoznatijim rudarskim i ekonomskim središtima ogromnog Rimskog carstva i Balkanskog poluostrva.

Od antičkih vremena, preko srednjeg vijeka i osmanskog perioda, Srebrenica je i značajno urbano središte širih prostora. Još u antičko doba na području Srebrenice se razvijaju dva velika i značajna urbana i kulturna središta Rimske imperije. Radi se o poznatim naseljima Domavia i Malvesiatium. Ova naselja prije dva milenijuma imaju po nekoliko desetina hiljada stanovnika, brojne urbane i kulturne sadržaje.

Tokom srednjeg vijeka na mjestu današnjeg naselja Srebrenica razvija se značajna urbana aglomeracija sa brojnim urbanim i kulturnim sadržajima. Među njima su: rudnik, trg, srednjovjekovna utvrda, panađur, samostan, crkva...

Također, tokom osmanske uprave Srebrenica je značajno urbano i kulturno središte. Naročito tokom 17. stoljeća kada grad Srebrenica doživljava svoje zlatno doba.

U Srebrenici izvire, prema nekim podacima, čak 48 izvora ljekovite vode, koja je kao lijek registrirana u medicinskim enciklopedijama širom svijeta. Najpoznatiji izvor je Crni guber, čija se ljekovita svojstva upoređuju sa najpoznatijim mineralnim vodama Evrope. Od brojnih mineralnih izvora medicinske vrijednosti obrađene su: Kožna voda, Mali guber, Sinusna voda, Ljepotica, Očna voda, Mala i Velika kiselica.

Na ljekovitim svojstvima ovih voda razvio se značajan banjski turizam.

Multietničnost i multikonfesionalnost područja Srebrenice je također, jedna od svjetski poznatih osobenosti ovog prostora. Od prahistorije i antike se na ovom području susreću razni narodi, vjere i civilizacije. To se nastavlja i u kasnijim historijskim periodima. Sve ovo je učinilo Srebrenicu stalnim i skladnim susretištem različitih kultura i civilizacija. Sve do događaja iz najnovijeg perioda.

Zločin genocida je ono što je krajem 20. stoljeća dovelo Srebrenicu u središte svjetske javnosti. Srebrenica je zbog tog strašnog zločina, nezabilježenog u povijesti savremene Evrope iza Drugog svjetskog rata, postala planetarni simbol stradanja i masovnog zločina.

Srebrenica je bila i Zaštićena zona Ujedinjenih nacija, ali nažalost, u kojoj je 1995. godine počinjen nezapamćeni zločin genocida.

Danas, Srebrenica je povijesni primjer nastojanja bosanskog čovjeka da prevlada nevolje prošlosti i ponovo uspostavi multietničku i demokratsku društvenu stvarnost kakva je na prostoru Srebrenice, kao uostalom i cijele Bosne i Hercegovine, kao pravilo življenja, bila više od 20 stoljeća. Iz naprijed, ukratko navedenih razloga, postoji društvena i naučna opravdanost pokretanja jednog obimnog istraživačko-izdavačkog projekta.

Zbog svog planetarnog značaja, zbog svoje bogate prošlosti, i posebno nakon genocida počinjenog nad Bošnjacima „Zaštićene zone UN-a“ Srebrenica 1995. godine, neophodno je znanstveno istražiti njezinu prošlost bez uticaja ideoloških stereotipija i predrasuda, kako bi na temeljima naučne istine pomogli ponovnoj uspostavi suživota, povjerenja, razumijevanja i tolerancije, koja je nakratko bila prekinuta među građanima i narodima Srebrenice, onakvim kakvi su bili tokom dva milenijuma njene historije.

O Srebrenici je napisano mnogo naučnih radova, no i pored toga, historija Srebrenice i njezine okoline, i politička i kulturna, nije u potpunosti istražena i dorečena. Mnogi naučni radovi, prije svega iz političke historije Srebrenice, pisani su pod uticajem nacionalnih velikodržavnih ideologija te kao takvi daju iskrivljenu sliku o Srebrenici i njezinom političko-pravnom i kulturnom položaju. Neke teme, posebno one iz novije historije Srebrenice, nisu naučno elaborirane, te se nameće kao neophodna naučna potreba istražiti ih i publicirati.

Rehabilitacija naučnog pristupa navedenim pitanjima, oslobođenog bilo kakvog ideloškog bremena i potrebe na neargumeniranom istrajavanju u odbrani interesa vlastitog etnikuma po svaku cijenu i na uštrb drugih, može se smatrati jednim od osnovnih ciljeva ovog naučnog istraživanja. Također, otvaranje dijaloga, razmjena iskustava, prezentiranje rezultata istraživanja i stavova vodećih stručnjaka iz društvenih nauka u vezi sa temom ovog istraživanja, predstavljaju očekivane, ali i poželjne rezultate.

Ovako zamišljeno istraživanje neminovno vodi budućoj suradnji ne samo naučnika, već i institucija. To omogućava Zavodu, kao instituciji od posebnog značaja, da uspostavi nove horizonte saradnje sa institutima i institucijama izvan Bosne i Hercegovine, a u cilju daljeg istraživanja navedenog problema.

Ovim istraživačkim projektom se proučava historija (politička i kulturna) i

sadašnjost (sociološka, demografska, etnološka analiza) Srebrenice i njezine okoline. Pod pojmom okolina Srebrenice podrazumijevamo srednje bosansko Podrinje koje obuhvata prostor današnjih općina: Bratunac, Milići, Vlasenica, Višegrad i Zvornik.

Cilj projekta je pokretanje i kontinuirano izlaženje naučne edicije koja će iz različitih naučnih aspekata: historijskih, socioloških, antropoloških, etnoloških, demografskih i drugih, govoriti o Srebrenici. O njenoj bogatoj historiji i društvenom naslijeđu Srebrenice i okoline. O genocidu, njegovim uzrocima, posljedicama i poukama. Krajnji cilj je spoznaja istine kao najvažnijeg preduslova daljeg razvoja privrede, suživota, tolerancije, demokratije i trajnog mira.

Bogata historija, naslijeđe i zločin genocida, koji je doveo Srebrenicu do planetarnog simbola stradanja, ponukali su grupu intelektualaca i istraživača okupljenih oko Zavoda za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prorodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona u Tuzli, da se pokrene edicija koja će na dokumentovan i naučan način govoriti o Srebrenici i njezinoj historiji, njenom bogatom naslijeđu, te zločinu genocida počinjenom 1995. godine.

Izdavač edicije je JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, stručno-naučna ustanova koja se bavi istraživanjem, evidentiranjem, kategorizacijom, zaštitom, korištenjem, obnovom i prezentacijom svih vrsta naslijeđa i baštine.

Sukladno temi ove edicije i danas planetarno poznatom pojmu „Srebrenica“, edicija se naziva: „MONUMENTA SREBRENICA“. U podnaslovu stoji: „Istraživanja, dokumenti, svjedočanstva“.

JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona kao naučna institucija na bosanskohercegovačkom prostoru posjeduje kadar, opremu i entuzijazam da predvodi jedan ovakav projekat.

Redakcioni odbor ove edicije čine istaknuti intelektualci, istraživači i javni i kulturni radnici. Od pokretača ovog projekta, predstavnika izdavača edicije, autora istraživačkih projekata i drugih istaknutih istraživača, javnih i kulturnih radnika.

Članovi redakcionog odbora su ljudi koji su po svom naučnom opusu prepoznatljivi u nauci, pri čemu su u dosadašnjem radu dali određeni doprinos na istraživanju Srebrenice i okoline. Također, Zavod će angažovati naučnike koji se bave određenim segmentima istraživanja koji će biti kao istraživački zadatak prepoznati od strane redakcionog odbora. Istraživač će u najvećem dijelu biti stručnjaci sa izraženim akademskim i naučnim stažom.

Redakcioni odbor će stupiti u kontakt sa bosanskohercegovačkom dijasporom, ali i naučnicima izvan Bosne i Hercegovine. Isto tako, nastojat će se da, pisanim i elektronskim putem, naučna i zainteresovana bosanskohercegovačka dijaspora upozna sa organizacijom, samim tokom i rezultatima ovog istraživanja.

Dr. sc. Edin MUTAPČIĆ, docent
 Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli

UPRAVNO–PRAVNI POLOŽAJ SREBRENICE U SREDNJEM VIJEKU

Sažetak

U radu će biti obrazložena organizaciona struktura bosanske srednjovjekovne „zemlje“ Podrinja, te mjesto i uloga „oblasti“ Osat kao sastavnog dijela navedene zemlje. Svakako, u samoj strukturi rada prioriteto mjesto će zauzimati najznačajniji administrativni i ekonomski centar navedenog područja - grad Srebrenica.

U historijskim izvorima Srebrenica se prvi put spominje 16. avgusta 1352. godine. Ovaj grad predstavlja važno privredno središte u životu srednjovjekovne bosanske države. U gradu, kao značajnom rudarskom i trgovačkom središtu, nastaje značajna Dubrovačka kolonija. Međutim, zbog slabljenja bosanske države početkom petnaestog stoljeća i povremenih izdvajanja iz okvira matične države dolazi do ekonomske stagnacije i značajnih demografskih promjena. Takovo stanje će potrajati do početka osmanske uprave kada, usljed stabilizacije političkih prilika, dolazi do ponovne ekonomske ekspanzije Srebrenice. Srebrenica je, svakako, predstavljala veoma značajan administrativno-regionalni centar bosanskog srednjovjekovlja. U početku se nalazila u okviru župe Osat, ali je kasnije došlo do njenog osamostaljenja kao samostalne kasnosrednjovjekovne župe. Navedeni prostor Srebrenice i Osata nalazi se na području bosanske oblasti Podrinja (Trebotića). U složenoj strukturi feudalne organizacije srednjovjekovne Bosne navedeno područje bilo je pod patronatom usorskog vojvode. Ipak, osobenost Srebrenice se ogleda i u značajnom vladarskom domenu na navedenom području.

Ključne riječi: Srebrenica, rudarstvo, Osat, Podrinje, Usora

Prvi spomen Srebrenice u historijskim izvorima

U historijskoj nauci je postalo općepoznato da se nedaleko od Domavije razvija Srebrenica, jedan od najvećih rudnika ne samo srednjovjekovne Bosne već i čitavog Balkana. Kao što i sam naziv grada kaže, težište proizvodnje je plemeniti materijal – srebro.¹ Pored srebra, kopalo se i olovo.

¹ Desanka Kovačević – Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978. (dalje: D. Kovačević, *Gradska naselja*), str. 18.

Srebrenica se prvi put u historijskim izvorima spominje 16. augusta 1352. godine, kada dvojica dubrovačkih knjigonoša izjavljaju da su na zahtjev Gruba Menčetića predali pismo Bevenjutiću (*Bene de Benuennta*) „in Sebernica“.² Ranije se smatralo da se Srebrenica prvi put spominje 15. januara 1376. godine. Naime, tada Dubrovačka republika poziva svog građanina Cvjetka Bogdanovića (*Cuetcho Bogunnouich*) da vrati dug Republici.³

Izgleda da je Srebrenica već od prvih decenija XV vijeka imala i svoj gradski statut, kao svi razvijeni gradovi onoga vremena. Od trgovaca, u sve većem broju okupljaju se Dubrovčani, tako da dolazi do razvoja snažne dubrovačke kolonije, sa stalnim konzulom na čelu. Međutim, i domaći svijet iz Srebrenice uzima učešća u trgovini.⁴ U ovom gradu se od 1389. godine spominju i njene carine. Dubrovački trgovci su uzimali od bosanskih vladara rude i carine pod zakup. Nešto kasnije, u gradu se kuje i novac.⁵ Uz Srebrenicu je postojala i njena utvrda Srebrenik. Vrlo je teško odgovoriti je li utvrda Srebrenik prethodila nastanku naselja, ili se uz ovo, strateški vrlo značajno naselje, razvila ova utvrda, koju često miješaju sa Srebrenikom u podnožju Majevice.⁶

Kada je u pitanju dosadašnja obrada srednjovjekovne Srebrenice u historijskoj nauci, možemo konstatovati da Srebrenica spada među bolje obrađene gradove. Ovom prilikom ćemo izdvojiti samo najznačajnija djela koja su proistekla iz dosadašnjih istraživanja Srebrenice. Prvi nešto izrazitiji pristup obrade Srebrenice, odnosno njenog predgrađa, jeste djelo Mihajla Dinića, *Srebrenik kraj Srebrenice* (1934). Isti autor je posebnu pažnju posvetio Srebrenici u studiji *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni* (1955.). U međuvremenu je Tatomir Vukanović izdao pod svojim imenom rad *Srebrenica u srednjem veku* (1946.). U posljednjih nekoliko decenija u obradi gradskih naselja primat preuzima Desanka Kojić-Kovačević koja Srebrenicu obrađuje u nekoliko svojih djela: *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni* (1961.),⁷ *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države* (1978.),⁸ te dva monografska prikaza historije ovog grada od navedene autorke: *O domaćim trgovcima u srednjovjekovnoj Srebrenici* (1995.)⁹ i najcjelovitija obrada jeste djelo *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek* (2010.)¹⁰. Treba napomenuti da je za prijelazni period i za uspostavu osmanske uprave ovog područja nezaobilazna studija Adema Hanžića *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*.¹¹

2 Mihajlo Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, knjiga I, SANU, Odjeljenje društvenih nauka, Beograd, 1955. (dalje: M. Dinić, *Za istoriju rudarstva*, I), str. 48.

3 Jorjo Tadić, *Pisma i uputstva dubrovačke republike*, vol. I. (1359. – 1366.), Beograd 1935., I, str. 320. Vidi: Tatomir Vukanović (Vladimir Ćorović), *Srebrenica u srednjem veku*, Glasnik državnog muzeja u Sarajevu, Nova serija, Sarajevo, (dalje: T. Vukanović, *Srebrenica*) 1946., str. 51-80.

4 D. Kovačević, *Gradska naselja*, str. 40-41; 73.

5 Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo 1957. (dalje: M. Vego, *Naselja*), str. 108.

6 Mihajlo J. Dinić, *Srebrenik kraj Srebrenice*, Srpska kraljevska akademija, Glas, CLXI, Beograd, 1934., str. 183-196.

7 Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 13, Sarajevo, 1961.;

8 Desanka Kojić – Kovačević, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1978.;

9 Desanka Kovačević-Kojić, *O domaćim trgovcima u srednjovjekovnoj Srebrenici*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, SANU, Beograd, 1995.

10 Desanka Kovačević – Kojić, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, SANU, Beograd, 2010.

11 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.;

Rijeka Drina kao granica srednjovjekovne Bosne

Najprije ćemo pokušati pronaći odgovor na pitanje zašto se Srebrenica kao najznačajnije ekonomsko središte javlja tako kasno u historijskim izvorima. Odgovor na ovo pitanje leži u činjenici da su nemirna vremena ranog srednjeg vijeka u velikoj mjeri potisnula ekonomski urbani život. Međutim, smirivanjem situacije, dolaskom saskih rudara, ali i otpočinjanjem trgovačkih veza sa jadranskim gradovima, Dubrovnikom svakako prije drugih, otpočinje postepeni ekonomski oporavak urbanog života u bosanskim gradovima. Dakle, gradovi sjeverne Bosne su imali relativno slabu korespondenciju sa gradovima na jadranskoj obali sve do sredine XIV stoljeća, a najveći broj izvora koji nam daju podatke o srednjovjekovnom periodu bosanske historije upravo leži u arhivu grada Dubrovnika. Isto tako, područje istočno od Drine i južno od Save i Dunava (današnje Srbije) u državnom smislu je prostor *interregnuma* na koji svoje aspiracije pokazuju Ugarska, Bizan, Bugarska, pa i brojni drugi narodi koji su uzeli značajnu ulogu u seobi. Kada je u pitanju pripadnost srebreničkog područja u državnom smislu, situacija je mnogo jednostavnija. Naime, još u ranom srednjem vijeku na rijekama Savi (sjeverna) i Drini (istočna) formirala se granica bosanske države. To potvrđuje mreža utvrđenih ranosrednjovjekovnih naselja koja su raspoređena uz navedene rijeke (južno od Save i zapadno od Drine).¹² Pored toga, potvrđuju to i prvi pisani dokumenti koji nešto preciznije odlikavaju granice ovih prostora. Riječ je o Ljetopisu popa Dukljanina koji konstatuje da se Bosna prostire između rijeke Drine na istoku, te planine Pin (Borova planina) na zapadu.¹³ Dakle, Bosna se u Dukljaninovom Ljetopisu prikazuje kao već srazmjerno velika zemlja, koja se *prostire od Drine do gornjeg Vrbasa i jadranskog razvođa, sa organiziranom vlašću, na čijem se čelu nalazi ban*.¹⁴ Prema tome, kada je u pitanju rijeka Drina u čijoj blizini je smještena

12 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 2, Sarajevo, 1988., (dalje: Arheološki leksikon) str. 47-90.

13 Pop Dukljanin kaže: „Surbiam autem, quae et Transmontana dicitur, in duas divisit provincias: unam a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montem Pini, quam et Bosnam vocavit, alteram vero ab eodem flumine Drina contra orientalem plagam usque ad Lapiam et ad paludem Lageatidem, quam Rassam vocavit”. (Ferdo Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, SKA, Beograd-Zagreb, 1928., 307). Ako se usvoji mišljenje historiografa, prema kojem spomenuta „mons Pini“ odgovara Borovoj glavi (1290 m), vrhu iznad Livanjskog polja, to bi značilo da se bosanska država proširila i na teritorij Vukovskog, Kupreškog i Glamočkog polja, koja se nalaze između Borove glave i doline Vrbasa, Janja i Plive. (Jelena Mrgić, *Donji Kraji – krajina srednjovjekovne Bosne*, Beograd, 2002., 29). U Ljetopisu popa Dukljanina, u periodu ranog srednjeg vijeka spominje se krunisanje kralja Svetopeleka (Budimira) na opštoj dvanaestodnevnoj narodnoj skupštini koja se održala na Duvanjskom polju (historiografija je smjestila u 885./886. godinu). Ovom prilikom Svetopelek je krunisan kraljevskom titulom na način rimskih kraljeva. Tom prilikom on je svoje kraljevstvo podijelio na Srbiju, koja se sastoji iz Srbije i Bosne, sa granicom na Drini, i Primorje koje se dijelilo na Bijelu i Crvenu Hrvatsku. Također se spominje i slavenska knjiga zakona *Metodius*. Iako za ovaj period Ljetopis nema neku naročito izvornu vrijednost, sam događaj na Duvanjskom polju nas dovodi u veliku neizvjesnost (F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, str. 393-401).

14 „*Regnum Sclavorum*“, kako se spominje u Ljetopisu, je ustvari Bosna, a „preblagi kralj Budimir“ zapravo bosanski vladar. U svakom slučaju, u podacima dukljanskog Ljetopisa postoji „jedan neprekinut niz kronoloških uporišta, vezanih za poznate istorijske događaje, koji su se zbili u vremenskom razmaku od sredine X do kraja XI stoljeća“ (Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 1997., str. 24-26.).

Srebrenica, potrebno je istaknuti da se naseljavanjem slavenskih doseljeničkih skupina na navedenom prostoru formira jezgra bosanske države sa zapadne strane rijeke, u koju ulazi i Srebrenica sa svojim rudokopima, dok će područje istočno od navedene rijeke ostati još dugo, kako što smo već konstatovali, svojevrstan teritorijalni *interregnum* na koji će svoje pretenzije pokazivati već spomenute regionalne sile: Bugarska, Bizantija i Ugarska. Ova posljednja će imati najčešću kontrolu tokom srednjeg vijeka. Ne smijemo zanemariti značajne kulturne, vjerske i druge utjecaje bosanske države sa istočne strane rijeke Drine.¹⁵

Moramo napomenuti da nije zanemarljiva uloga srednjovjekovne Bosne na toj istočnoj strani rijeke Drine. Imamo dosta pouzdane podatke o ratovima koje su na tom području vodili prvi imenom poznati bosanski banovi, Borić i Kulin.¹⁶ Tako bizantijski hroničar Ivan Kinam, opisujući jedan pohod (1150./1151. godine) ugarske vojske, kaže: *“kad stiže blizu Save, odatle zaokrenu prema drugoj reci po imenu Drina koja izvire negde odozgo i odvaja Bosnu od ostale Srbije. Bosna nije potčinjena arhižupanu Srba nego narod u njoj ima poseban način života i upravljanja”*.¹⁷ Dakle, još od nastanka srednjovjekovne bosanske države u prvoj polovini IX stoljeća, kako to dokazuje novija historiografija (naučni doprinosi Nade Klaić i Muhameda Hadžijahića)¹⁸, neposredno srebreničko okruženje nalazi se u sastavu srednjovjekovne bosanske države.¹⁹ Uostalom,

15 Snažne bosanske utjecaje sa desne strane rijeke Drine potvrđuje i velika koncentracija stećaka na istočnoj obali donjeg Podrinja. Koncentracija stećaka na ovim prostorima ništa ne zaostaje od one sa bosanske strane Drine. Za informaciju, napominjemo da su brojni lokaliteti stećaka pronađeni u sljedećim općinama sa desne obale (danas srbijanske) strane donjeg Podrinja: Bogatić, Loznica, Mali Zvornik, Krupanj, Osečina, Valjevo, Lajkovac, Ljig, Ljubovija, Bajna Bašta, Kosjerić, Užice itd. Ovom prilikom smo naveli samo one općine koje se prostiru do velike Drinine okuke, južno od Srebrenice /područje Osata/ (Šefik Bešliagić, *Stećci – kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971., str. 234-238.)

16 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom IV, Beograd, 1971., str. 49-53.; Edin Mutapčić, *Ban Kulin – povodom 820. godina Povelje*, Ljudska prava, broj 1-4, godina 9., Sarajevo, 2008., str. 115-131.

17 *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom IV, str. 27-28.

18 Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.), Eminex, Zagreb, 1994.; Muhamed Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Preporod, Sarajevo, 2004.

19 Prema našem mišljenju, pogodan *bosina* momenat za nastanak bosanske države jeste raspad avarskog kaganata, momenat kada se uopšte stvaraju predispozicije na samostalno političko organizovanje na južnoslavenskim prostorima. Vidjeti: Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, str. 22.; Grupa autora, *Povijest Svijeta – od početka do danas*, Naprijed, Zagreb, 1977., str. 307.; Riječ na latinskom označava granicu, limes, terminus. Ovaj pojam je nastao kod Franaaka u IX stoljeću. Teško je ovdje izvesti zaključak da li je, možda, spomenuta riječ nastala kao rezultat razgraničavanja od prostora – teritorije Bosne – dakle od istočnog susjeda franačkog carstva, ili je možda riječ o nečemu suprotnom, a to da je zemlja Bosna dobila naziv na osnovu latinske riječi *bosina* – koja je još odranije značila isto što i riječi granica, limes, terminus. Ali zasigurno franačka vlast nije se protezala istočno od Vrbas niti južno od Save (Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1982., str. 21. Ova riječ je sačuvana u kertalu svetog Viktora Masilskog iz 1246. godine u Francuskoj). Bosna je centralna ili središnja južnoslavenska zemlja, čija je historija u velikoj mjeri „obilježena njenim državnopravnim kontinuitetom“. Navedeni kontinuitet odražava se „kao kontinuitet teritorija i imena Bosna“, koji se mogu pratiti još od ranog srednjeg vijeka do danas. U geopolitičkom i kulturno-historijskom pogledu povijesna je sudbina Bosne bitno određena podjelom Rimskog carstva na Istočno i Zapadno koju je definitivno 395. izvršio imperator Teodosije. Linija podjele išla je dobrim dijelom

to dokazuje i prvi spomen ovog područja. Naime, župa Osat, koja se u pisanim izvorima prvi spominje 12. jula 1283. godine u spisima dubrovačke kancelarije prilikom prodaje robinje „*Radosclauum de Osat*“.²⁰ Također, susjedna župa Trebotić se gotovo istovremeno spominje u pisanim izvorima, ali sa identičnim razlozima, dakle riječ je o prodaji roblja.²¹ U prilog našim tvrdnjama ide i Ćirkovićev zaključak o trgovini roblja, pri čemu on kaže da najveći „deo sveta prodatog u Dubrovniku poticao je iz Bosne“, te da je takva trgovina zabilježena i iz „Srema“, dok iz „srpskih državnih teritorija nije zabeleženo ni jedno lice“, kao predmet navedene trgovine.²² Iz sporova koji su vođeni u Dubrovniku jasno se može nazrijeti da je ova specifičnost Bosne, odnosno Srema, razlog jakog duhovnog utjecaja Crkve bosanske, jer ukoliko bi prodana robljina dokazala da je krštena, odnosno svoje kršćansko porijeklo, ona bi bila oslobođena.²³ Dakle, neposredno područje Srebrenice, gdje su egzistirale dvije župe, Osat (pri čemu se ova prostirala na obje strane rijeke Drine) i Trebotić, potvrđuje snažan duhovni utjecaj koji je osoben za cijelo bosansko državotvorno medijevalno područje. Napomenimo i činjenicu da najznačajnija vojna sila na ovim područjima, a to je svakako susjedna Ugarska, nije imala nikakve kontrole nad ovim područjem do početka XV stoljeća kako to zaključuje mađarski historičar Pal Engel.²⁴

U administrativnom sistemu organizovanja bosanske srednjovjekovne države nameće se neminovan zaključak da su Srebrenica i okolina, nalazeći se na sjeveru Bosne, pripadali „zemlji“ Usori. Kada je ovu bosansku zemlju od početka XIII stoljeća zahvatila „feudalna decentralizacija“, dolazi do cijepanja nekada jedinstvene zemlje Usore (koja je izvjesno vrijeme kao udiona zemlja pripadala nasljedniku bosanskog prijestolja – vicebanu) na dvije usorske zemlje, Usora i Soli (okončano do 1225. godine).²⁵ Međutim, u nastavku ovog procesa, nešto kasnije, dolazi do stvaranje treće „usorske“ zemlje - zemlje Podrinje. Ovo navodimo iz razloga što je Srebrenica po svome geografskom položaju neminovno pripadala oblasti, odnosno „zemlji“ Podrinje. Naime, ovaj proces nastanka „zemlje“ Podrinje okončava se u vrijeme vladavine bana Tvrtka I - u šestoj deceniji XIV stoljeća.²⁶

rijekom Drinom kao istočnom bosanskom granicom (M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 23).

20 Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Knjiga II, Zagreb, 1984., str. 275.;

21 Tako je 25. jula 1282. godine prodaja roba *Smoletam de Trebotiche*. 26. jula 1283. godine, zabilježena trgovina sa *Tollisclauum de Trebotich*, a 20. februara 1300. godine došlo je do oslobađanja robovskog položaja za *Alegretus de Trebotich* (Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Knjiga II, str. 179. II, str. 279. ; Knjiga IV, Zagreb, 1993., str. 53). O tome će još biti riječi.

22 Sima Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd, 1964., str. 76.; U izvorima, njeno djelovanje se može pratiti tokom XIV stoljeća pa do 1437. godine. Tako je stvoren pogodan teren i za prodor husitskog pokreta u navedene krajeve. O tom duhovnom utjecaju pogledati: Jaroslav Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb, 1975., str. 287-290.

23 Više vidjeti: Mihajlo J. Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, knjiga III, SANU, Beograd, 1967.

24 Pal Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Volumen 16, Zagreb 1998.;

25 Tade Smičiklas., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, svezak III, Zagreb, 1905., str. 242-243.

26 Izdizanje Podrinja u rang „zemlje“ nastaje kao posljedica ojačane uloge vlastele iz područja Podrinja, najprije oblasti Trebotića. Navedeni proces u Podrinju je primjetan već u osmoj deceniji XIII stoljeća

Srebrenica - ekonomski i urbani centar bosanskog srednjovjekovlja

Srebrenica se nalazila u oblasti Osat i predstavljala je najznačajniji centar šireg područja. Značaj Srebrenice i dinamika ekonomskog života na navedenom području prouzrokovala je ekonomsko jačanje šireg područja, o čemu će u ovom radu biti još riječi. Upravo iz tog razloga Srebrenica je, kao značajan ekonomski centar, bila poprilično samostalan upravni distrikt sa jakom dubrovačkom kolonijom.

U širem kontekstu se Srebrenica, kao i cijelo Podrinje, nalazila unutar zemlje Usore. Ovo područje je često u srednjem vijeku davalo i usorskog vojvodu. Srebrenica i okolina je područje u kojem je svoje značajne posjede imao Dragiša Dinjičić. Tako se on u povelji iz 1400. godine navodi kao svjedok „od Podrinja“.²⁷ Također, poznato je da su Dinjičići priznavali Zlatonosoviće, dok su ovi obavljali dužnost usorskog vojvode, kao svoju gospodu. Svakako da ovaj dragocjen podatak ide u prilog činjenici da su iznad njih u hijerarhiji stajale usorske vojvode, što upućuje da je i ovo obližnje srebreničko područje pripadalo Usori.

Podaci o broju dubrovačkih zanatlija, dužini njihova boravka i vrstama zanata kojim su se bavili, dovode do pouzdanog zaključka da je zanatstvo bilo razvijena privredna grana srednjovjekovne Srebrenice. Dubrovačke zanatlije su, svakako, na razne načine doprinosili unapređenju zanatstva. Međutim, djelatnost domaćih zanatlija u Srebrenici, kao i u ostalim gradskim naseljima, ostala je bez vidljivog traga u pisanim izvorima, jer domaći zanatski proizvodi nisu, kao rudarski i stočarski, bili predmet trgovinske razmjene. Srebrenica je nesumnjivo, pored rudarskog i trgovačkog, bila i važan zanatski centar.²⁸

Napomenimo činjenicu da je u Srebrenici postojao samostan franjevac sa Crkvom sv. Marije, koji se spominje 1387. i 1514. god. U istom gradu je bila i Crkva sv. Nikole koja se spominje 1395. godine.²⁹ Ipak, u duhovnom pogledu u Srebrenici i okolini dominira učenje Crkve bosanske, a u neposrednoj blizini ovog centra nalazila se i značajna hiža ove crkve u Ljupskovu (*Glubschouo*) s početka XV stoljeća.³⁰ Također, i koncentracija stećaka na ovom području potvrđuje navedeni duhovni utjecaj.³¹

Ekonomska stagnacija Srebrenice u prvoj polovini xv stoljeća

Situacija sa Srebrenicom kao kontinuiranim područjem srednjovjekovne bosanske države mijenja se poslije 1410. godine, kada herceg Hrvoje predaje Srebrenicu ugarskom kralju Sigismundu. Prema našem mišljenju, razlozi ovakvoga poteza hercega

kada nastaju župe Trebotić i Osat. Posljedica toga jeste činjenica da su se vremenom na području Podrinja iskristalisale tri oblasti (ranosrednjovjekovne župe): Sapna, Trebotić i Osat, dok su najznačajnije strateške i ekonomske centre predstavljali gradovi Srebrenica, Zvornik i Kušlat (P. Anđelić, *Trebotić i Podrinje*, str. 243-268.).

27 Grupa autora, *Historija naroda Jugoslavije*, knjiga I, Zagreb, 1953., (dalje: HNJ, I), str. 587.

28 D. Kovačević, *Gradska naselja*, str. 57.

29 M. Vego, *Naselja*, str. 108.

30 M. Dinić, *Za istoriju rudarstva, I*, str. 34.

31 Šefik Bešlić, *Stećci – kataloško-topografski pregled*, str. 234-238.

Stjepana su dvostruki. Prvi, želja da se dodvori ojačalom ugarskom kralju, i drugi, što je, između Zlatonosovića na sjeveru i Pavlovića na jugu, njegovo privremeno ovladavanje ovim područjem bilo neodrživo. Uglavnom, epilog tog događaja, iz, vjerovatno, maja 1410. godine, je takav da je Sigismund dodijelio Hrvoju titulu vicekralja Bosne, a on mu, zauzvrat, predaje gradove Srebrenicu, Kušlat, Brodar i Susjed u Usori, odnosno Podrinju. Ovim je dokumentom neosporno potvrđeno da je Srebrenica u Usori.³² Ugarski garnizoni postavljeni su u spomenute gradove tokom jesenje vojne kampanje iste godine. U novonastalim okolnostima, Sigismund poklanja Srebrenicu jula 1411. godine srpskom despotu Stevanu Lazareviću.³³

Dolaskom pod vlast despota Stefana Lazarevića, otpočinje konstantna borba za Srebrenicu između despota i bosanskih kraljeva i velikaša, u koju će se kasnije umiješati i Osmanlije. Vjerovatno je ovom prilikom vješta Sigismundova diplomatija krenula u onom pravcu „zavadi pa vladaj“, tako da će Srebrenica postati predmetom bosansko-despotskih sukoba sve dok Stjepan Tomašević ne dođe na čelo despotije. Koliko je srebreničko područje nestabilno u periodu od 1410. do 1458. godine, možda najbolje ilustruje činjenica da je u tom vremenu, prema Jirečku, Srebrenica bila jednom ugarska, 5 puta srbijanska, 4 puta bosanska i 3 puta osmanska, a od toga 5 godina pod osmanlijskom vlašću kontinuirano, od 1439. do 1444. godine, kada je despotovina bila prvi put pokorena. Prema tome, trajanje bosanske vlasti tokom srednjeg vijeka u tim područjima bilo je neuporedivo duže.³⁴ Upravo od tog perioda dolazi do postepenog ekonomskog slabljenja Srebrenice, što se svakako može pratiti i veličinom dubrovačke kolonije u gradu. Dolaskom pod despotovu vlast Srebrenica prestaje biti predmetom ranijeg ekonomskog interesa dubrovačkim kolonistima, za koje prestaju idilična vremena za kojima oni iskazuju žaljenje kralju Sigismundu.³⁵

Uloga Srebrenice u velikoj mjeri ovisila je i od prilika na drugoj, susjednoj, danas srbijanskoj strani Drine. Kontrolu nad tim prostorom bračnim vezama uspostaviti će sin bosanskog kralja Stjepana Tomaša, Stjepan Tomašević. Dakle, posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević je bio i posljednji srpski despot. U centru zbivanja je bila tvrđava Smederevo. S druge strane, Smederevo je predstavljalo prekretnicu u odlučnosti osmanske osvajačke politike prema Bosni. Naime, kako piše osmanski hroničar *Neşrî, Bosna kirah ol vakit Semendire'ye hakimdi*. Prema tome, pod njegovom vlašću se nalazilo i posljednje uporište ove oblasti, grad Smederevo, čijim padom 1459. godine formalno nestaje tragova srpske despotovine.³⁶ Prema Dursun-begu, samo zauzimanje Smedereva od strane Bosanaca, bio je jedan od povoda sultanu Mehmedu II za rat protiv Bosne.³⁷

32 Jozsef Gelcich – Lajos Thalloczy, *Diplomatarum relationae Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887. (dalje: *Diplomatarium*), str. 193-195.

33 Jelena Mrgić, *Severna Bosna u srednjem veku – zemlja – istorija – narod*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet, Odeljenje za istoriju, Beograd, 2006. (dalje: J. Mrgić, *Severna Bosna*), str. 116.

34 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, str. 95.

35 D. Kovačević – Kojić, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, str. 19-20.

36 Neşrî, *Tarihi, Kitâb-i Cihan – Nümâ*, II. Cilt, priredili: Faik Reşit Unat i prof. dr. Mehmed A. Köymen, *Türk Tarih Kurumu Basımevi* – Ankara, 1995. (dalje: *Neşrî Tarihi*), str. 737.

37 Gliša Elezović, *Turski izvori za istoriju Jugoslovena*, Bratstvo, XXVI, Beograd, 1932., str. 112-117. „Smederevo je baština kćeri staroga despota, i na taj način ono je bio uzrok što se njegovo osvojenje

Sam grad Smederevo je predat Osmanlijama bez otpora. Jedino što je kralj Stjepan Tomašević pokušao u tom trenutku jeste aktivnost da u zamjenu dobije Srebrenicu. Iako je postojala prvobitna naklonost sultana prema toj zamjeni, do nje nije došlo poslije saznanja o neplaćanju harača od strane bosanskog kralja.³⁸ Svakako da navedena činjenica još jedanput potvrđuje naše razmišljanje da je kod bosanke krune, kontinuirano kroz historiju, postojala razvijena svijest o definisanju granica na rijekama Savi i Drini, po cijenu olahkog odricanja prostora, naročito onih istočno od Drine. Upravo je ovaj spomenuti incident oko harača bio uzrokom da sultan Mehmed II pošalje bosanskom kralju Stjepanu Tomaševiću svog izaslanika, koji je, gotovo ultimativno, zatražio harač. Poslije odbijanja od strane bosanskog kralja dolazi do procesa osvajanja srednjovjekovne bosanske države, 1463. godine.³⁹ Time je zapečaćena sudbina srednjovjekovnog bosanskog domena Srebrenice, koja je pod osmansku vlast došla dvije godine ranije nego zemlja matica, a samim tim je postala uvertira za konačni slom srednjovjekovne bosanske države.

Župa Osat

Područje Srebrenice se i u srednjem vijeku, kao i danas, nalazilo u širem području Osata – koji još od bosanskog ranog srednjeg vijeka ima specifičnosti samostalne prirodno-privredne cjeline koja se u nauci naziva župa.

Osat je dio Podrinja omeđen porječjem Drinjače sa zapada i sjevera, a obroncima planine Javor – sa juga. Čitavo područje – sa slivovima sedam do osam manjih Drininih pritoka, predstavlja jasnu, iako ne sasvim homogenu, geografsku cjelinu. Relikti opisanog prostora, odnosno šireg pojma Osata, dobro su očuvani do novijeg vremena te bi se u velikoj mjeri podudarali „sa bivšim kotarom ili srezom srebreničkim“.⁴⁰ *Prvi pomen navedene župe imamo u Dubrovačkom arhivu. Naime, 12. jula 1283. godine u spisima dubrovačke kancelarije je zabilježena prodaja robinje „Radosclauuam de Osat“.*⁴¹

i zauzeće odložilo. Poslije toga on je načinio čitav niz postupaka protivnih ugovoru. Ima još jedan uzrok, a taj je što je ovaj na zlo sposoban čovjek postao kralj ubivši svog oca. Ogriješivši se o svoga roditelja, on je bio lišen prava da bude vođa i glava zemlje. Pobjedonosni je sultan to pitanje riješio na taj način što je trebalo bosanskog kralja pozvati da prijeđe na islam i da pristane na otkup. Međutim, kralj, tvrdoglav kao Ebudžehl, odbi taj poziv“.

38 Ve eydürler ki, Kırıl Hünkâr elçi gönderip “Serayinik’le bile Semendire’yi bari *istibdal* edelim” dedi. Hünkâr razı oldu. Semendire’yi verdiklerinden sonra hesap ettiler ki, haracından kiralın Hünkâr dahi borcu var. Borcuna tutup, Serayinik’i dahi vermediler. Ve bil-cümle çünkü Semendire feth olundu; çanlarını yıkıp, kiliselerini mesacit ettiler. Ve Lâz ili tamam ol vakit feth olundu. Bu fetih hicretin sekiz yüz altmış dördünde vaki oldu. Dakle, ovo se događalo 864. godine, što odgovara periodu od 28. X 1459. do 16. X 1460. godine. (Neşrî *Tarihi*, str. 737).

39 Neşrî *Tarihi*, str. 762-763.

40 Pavao Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija Bosanskog podrinja u srednjem vijeku*, Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova serija XXX/XXXI (1975/76), Sarajevo, 1977. (dalje: P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 265).

41 Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Knjiga II, Zagreb, 1984., str. 275.;

Historičari smatraju da se u tekstu poznatog ugovora u Tati, koji je sklopljen 1426. godine i koji je, nažalost, sačuvan djelimično u vrlo lošim prijepisima i u kome je spomenut grad Tišnica (*Thysnicza*) u srezu *Ozach*⁴², ustvari, krije naziv župe Osat.⁴³

Ovim problemom u nauci se najdublje pozabavio L. Thalloczy, koji u potpunosti sva mjesta spomenuta u navedenom ugovoru smješta na desnu stranu rijeke Drine (vidi kartu u prilogu), mada oprezno konstatuje da se, vjerovatno, radi o teritoriji s obje strane navedene rijeke.⁴⁴

Ubikacija gradova Brodar i Susjeda izazvala je u nauci dosta polemike usljed bježanja od činjenice da se navedena mjesta nalaze sa istočne strane rijeke Drine. Inače, gradovi Brodar i Susjed su zaostavština Hrvoja Hrvatinića koje je vjerovatno on dao sagraditi u vrijeme ratova 1406., 1407. i 1410. godine. Na Drini su bile također zemlje Dinjičića, a onaj Dragiša, što se spominje u Sigismundovoj povelji, bit će župan Dragiša Dinjičić, koji se u bosanskim listinama pojavljuje 1400., 1420. i 1421., a godine 1424. nalazi se u Srebrenici. Halap – vjerovatno se radi o *Ivanu de Halap*, koji je 1415. godine s „drugim ugarskim velikašima pao u tursko ili bosansko ropstvo, velikim se novcem iskupio, te od kralja Sigismunda stekao čestite nagrade za vjernu službu“.⁴⁵

Današnje narodno poimanje Osata ima dva sadržaja: jedan – uži, koji odgovara osmanlijskoj nahiji Osat, i jedan – širi i ne sasvim jasan, u koji spada glavnina današnjeg bratunačko-srebreničkog područja. Specifične etnološke osobine Osata jasno su izražene samo na području užega Osata. Značajno je, ipak, „napomenuti da se, po pravilu, ovako izrazite etnološke specifičnosti održavaju na prostorima koji su u davnoj prošlosti bili organizirani kao župa“.⁴⁶ Razlozi za mišljenje o vrlo ranom teritorijalno-organizacionom jedinstvu šireg prostora sagledavaju se u njegovom geografskom jedinstvu, a na takvo mišljenje podstiče i „sa više sadržaja, arhaično i etimološki teško objašnjivo ime, relikti u nazivu i etnološkim osobinama stanovništva koji imaju dosta analogija u ostaloj Bosni (i Usori), a zatim i okolnost da se postanak ostalih upravnih jedinica na ovome području može racionalno objasniti“. Osmanski defteri XV stoljeća, po pravilu se odnose samo na užu kotar (nahiju) Osat.⁴⁷ Ovakve granice Osata u nauci je prvi zabilježio Vladislav Skarić. Međutim, Hazim Šabanović je analizom deftera dokazao da „Skarićeva definicija Osata odgovara uglavnom samo nahiji Osatu u bosanskom sandžaku“⁴⁸, a nikako

42 Njihovo mišljenje da riječ „Ozach“ ne isključuje mogućnost da je pri višekratnom prepisivanju došlo do navedene „grafije“. (P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 265; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, Postanak i upravna podjela*, Djelo, Naučno društvo NR BiH, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 14, Sarajevo, 1959. (dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*), str.135-136.)

43 Ljudevit Thalloczy, *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije, K historiji despotске porodice Brankovića*, GZM, V, 1893. (dalje: Lj. Thalloczy, *Prilozi k objašnjenju–Brankovići*), str.181-184;189.

44 Nekadašnji profesor travničke gimnazije Aleksandar Hofer, tražeći redoslijed mjesta u spomenutoj povelji iz Tate smatra da popis „počinje od jugozapada, ide prema sjeveru i odanle na istok.“ On ističe sljedeće „... Srebrenica, njoj na sjever kraj Osat, u njemu Tišnica, opet malo na sjever Brodar i Susjed i onkraj Drine Soko, a kraj Poljanac od Sokola do Osata.“ (Aleksander Hoffer, *Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426.*, GZM, V, 1893., str. 553-554)

45 Lj. Thalloczy, *Prilozi k objašnjenju–Brankovići*, str.189.

46 P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 265.

47 P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 265; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str.135-136.

48 Vladislav Skarić, *Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711.) godine*, GZM, II sveska za historiju i etnografiju, XLII, Sarajevo, 1930., str. 11.

pravom srednjovjekovnom Osatu“. ⁴⁹ Jer, po Šabanoviću, Osat je „mnogo širi i obuhvatao je dio srednjeg Podrinja ispod Srebrenice s obje strane Drine“. Osat, na desnoj strani Drine, pripadao je Despotovini, a ovaj na lijevoj strani Zemlji Kovačevića. Stoga su i Osmanlije tu oblast podijelili u dvije nahije, tako da je Osat na desnoj strani Drine predstavljao nahiju Osat Brveničkog kadiluka u Smederevskom sandžaku, a Osat na lijevoj strani Drine istoimenu nahiju u Zemlji Kovačevića, Višegradskog kadiluka u Bosanskom sandžaku.

*Ovom prilikom iznosimo i naše mišljenje da sam naziv navedene župe/nahije potječe upravo od specifičnosti terena koju gradi rijeka Drina na ovom području – osa (okuka) po čemu je navedeno područje i dobilo naziv (prasl. **osъtъ** > stsl. **osъtъ** > **stbos. osatъ** > **bos. Osat**; **osnova je os-**, a **sufiks –ъtъ**).⁵⁰ Ako se geografski bolje osvrnemo, vidjet ćemo, ustvari, da se i sa jedne i sa druge strane velike Drinine okuke (ose) južno od Srebrenice nalazi područje Ostata – koje je pod tim nazivom nekada bilo objedinjeno u jedinstvenu bosansku srednjovjekovnu župu.*

Kasnije je Brvenički kadiluk uključen u Zvornički sandžak, ali je njegova nahija Osat i dalje ostala u sastavu Smederevskog sandžaka i priključena je prvo Užičkom, a kasnije (prije 1572.) Valjevskom kadiluku. Samo su neka sela ovih nahija i u najranije vrijeme pripadala Srebreničkom kadiluku.⁵¹ Vjerovatno se u navedenom kriju problemi identifikacije i ostalih mjesta koja su spomenuta u sporazumu u Tati, a historiografija je uporno bježala da ih smjesti na desnoj strani rijeke Drine.⁵² Za bosanski dio nekada

49 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 135-136.

50 Prasl. **osъtъ** > stsl. **osъtъ** > **stbos. osatъ** > **bos. Osat**. Osnova je **os-**, a sufiks **–ъtъ**. Prema P. Skoku (Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Zagreb, 1972., tom II, str. 568) to je „bodljika na klasu“. Mišljenja smo da je Skokovo objašnjenje u ovom slučaju teško objašnjivo, smatramo da se odigrala navedena etimološka konstrukcija od osnove **os-**, a nastavak **–ъtъ**. Dalje, stsl. oblik **osъ**, **-i** je imenica ženskoga roda **os**. Dakle, u osnovi je **os**. Dodajemo nastavak **–ъtъ**. U nastavku **–ъtъ** imamo prvi poluglas (jor) u jakom položaju, koji je nosilac sloga i on se reflektirao u bos. jez. u **a**. (Zahvaljujemo se prof. dr. Amiri Hadžagić-Turbić na iskazanoj pomoći u etimološkom tumačenju formiranja riječi Osat.)

51 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 135-136. Nahija Osat Smederevskog sandžaka spominje se prvi put 1475. g. kao jedna od tri nahije Brveničkog kadiluka (Brvenik, Rujna i Osat), a nahija Osat u Zemlji Kovačevića i sandžaku bosanskom spominje se već 1469., a zatim 1485. pa 1489. g. U ovoj nahiji nalazio se tada trg *Petrič* na Drini, ali se stari grad *Đurđevac* više ne spominje. Bosanski Osat je u sudsko-administrativnom pogledu pripadao prvo kadiluku Pavli i Kovač, odnosno Višegradskom kadiluku (osim nekih sela koja su uvijek pripadala Srebreničkom kadiluku).

52 Upravo iz navedenog značaja Sporazuma u Tati, za identifikaciju određenih mjesta dajemo njen tekst čiju je deskripciju učinio L. Thalloczy: „Ovu spomenutu kraljevinu Rašku, sva njezina prava i povlastice, s izuzetkom i isključenjem kastela Thysnicza i njegovih pripadaja, koje imade u srezu Ozachu, isto kastela Zackela, koji imade u okrugu Polanzu, u kojem je okrugu nekad gospodar Hrvoja podigao kastele Brodar i Zomzed, isto nekadašnjih zemalja i okruga Dragisa i Halap, kod naprijed spomenutog kastela Zackel, koji su u oskudici našljedstva našem Veličanstvu pripali, isto kastela Macho i njegovih pripadaja, od kojeg Machovski Banat nosi ime, isto zemlje i okruga, što je nekad pripadao Radislavu, sinu Chaste, koji je na isti način zapao našem kraljevskom Veličanstvu, isto sreza Byzwa, u kojem se inače kastel nahodio, isto kotareva i okruga Felsewabna i Alsowabna zvanih, isto okruga zvanog Radio, kod Abne, isto okruga, zvanog Neprizon isto okruga, zvanog Lygz, kod i pored istog okruga Neprizon, isto okruga, zvanog Rabas, isto okruga, zvanog Colubara, isto kastela, zvanog Belazena sa svijem pripadajem, za tijem okruga Ub, isto okruga zvanog Thalmabe-meleke, isto kastela Nandoralba sa svijem pripadajem,

jedinstvenog Osata znamo da 1528. godine „nahija Osat pripada kadiluku Srebrenica“. To znači da je ova nahija i dalje ostala u sastavu Bosanskog sandžaka, a da je u sudsko-administrativnom pogledu izdvojena iz Višegradskog i pripojena Srebreničkom kadiluku u Zvorničkom sandžaku.⁵³

Grad Srebrenica je predstavljao značajno središte cijele oblasti. U takvim okolnostima pored nje se razvijalo nekoliko značajnih srednjovjekovnih naselja. Nedaleko od nje nalazi se naselje Sase, nadomak Gradine, antičke Domavije, koju često spominju dubrovački izvori. Ponekad će se u njima voditi i međusobni sporovi Dubrovčana, što svjedoči da ih je tu bilo i stalno nastanjenih i zaposlenih. Za Sase historiografija vezuje i početak rudarske djelatnosti u našim krajevima.⁵⁴ Među značajnije centre za život, ali i rudarsku djelatnost, na ovom prostoru potvrđuje i značaj, ali i porijeklo naziva naselja Čagalj (njemački Zagel).⁵⁵ U Čagalju je sredinom XV stoljeća zidana katolička crkva, za čiju je izgradnju jedan Dubrovčanin ostavio izvjesnu svotu - *apresso luogo Strebnize in luogo Zagal che si compie chiesa de S. Nicola*. Ima još nekih mjesta na području Srebrenice o kojima je ostalo srednjovjekovnog spomena: Grabovica, Milošević, Prapatna, Boratove, *Jelasse, Jeligne, Pleoponiza, Poredusse, Cherenza*, Buzan. Grabovica postoji i danas blizu Drine, istočno od Šubina, *Cherenza* je nesumnjivo Hranča u neposrednom susjedstvu Pećišta.⁵⁶

U srednjem Podrinju nalazilo se i Ljupskovo, poznato od početka XV stoljeća kao karavanska stanica i sjedište patarena sa njihovim „kućama“: „*domus christianorum, Ruxin patarino ad Glubschouo, Glubschouo ad patarenos, locus patarenorum in Glubschouo, ad Glubschouo ad patarenorum contratam*“. Položaj Ljupskova može se samo približno odrediti. Da je bilo u blizini Srebrenice, pokazuje jedan ugovor Vlaha iz 1413. godine, da će sprovesti karavan *ad viagium in Srebernizam* i da će robu odnijeti *ad Glubschouo ad domos Radoychi*. Po jednom drugom ugovoru sa Vlasima, saznajemo da je ono ležalo u oblasti Dragiše Dinjičića - *usque in Glubschouo in contrata Dragisini*. Ljupskovo je i pod Osmanskom vlašću (1501.) bilo mjesto iz kojeg su se u Dubrovnik izvozili olovo i gleta. Položaj Ljupskova možemo na posredan način približno odrediti; u jednoj tužbi protiv Dragiše Dinjičića, tužilac se žali i *supra Vladislauum Purti, Rodossauum Purti, Braichum, Chernich, Braichum Parabutich, omnes ex familia seu curialibus dicti Draghisse*, koji su ga oštetili u Ljupskovu. Danas u Osatu postoje sela ili zaseoci Purtići, Krnić i Parabuče. U njihovoj blizini moralo je ležati i Ljupskovo.⁵⁷

isto kastela Calambaz (Golubac) sa svijem pripadajem, i drugih kastela, pokrajina, zemalja, općina, gradova i sela, koja je držao prosvijetli vladar Ljudevit, kralj Ugarske, naš najmiliji punac blažene uspomene, a i drugi u vrijeme kod ovog kraljevstva Ugarske.“ (Lj. Thalloczy, *Prilozi k objašnjenju – Brankovići*, str. 181-184)

53 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str.135-136.

54 Konstantin Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, prevod Đorđe Pejanić, Svjetlost, Sarajevo, 1951. (**dalje: Jireček, Trgovački drumovi**), str. 72.

55 Naime, čaglina je prvi komadić rude, koje pri prvom pranju voda splavi u jarak kotar; njemački Zagel, Zägel. (M. Dinić, *Za istoriju rudarstva*, I, str. 33-34; Vladislav Skarić, *Stari turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiji*, Spomenik LXXIX, SKA, Sarajevo, 1935., str. 19)

56 M. Dinić, *Za istoriju rudarstva*, I, str. 33-34.

57 M. Dinić, *Za istoriju rudarstva*, I, str. 34.

Negdje u blizini Ljupskova nalazila se Likodra, također karavanska stanica, ali manje posjećivana. Vlasni ponosnici išli su jednom prilikom 1405. *usque in Lochodra (sic) aut in Glubschouo* za istu podvoznu cijenu. Već je Jireček konstatovao da se radi o „Likodra u srbijanskom delu Podrinja“.⁵⁸ Međutim, da se bosansko Podrinje širilo i na drugu obalu Drine, pokazuje upravo primjer ovog mjesta koje jedan ugovor izričito stavlja u Bosnu („*in Bosnam ad locum vocatum Lichoder*“).⁵⁹

Pored navedenog dokaza, o širenju bosanskih utjecaja sa istočne strane rijeke Drine postoje brojni drugi pokazatelji. Tu prije svega mislimo na konstatovanu značajniju koncentraciju stećaka sa navedene strane Drine, koja ni po čemu ne zaostaje za koncentracijom na zapadnoj, bosanskoj strani. Tu je značajna jezička enklava ijekavice koja je u nauci predstavljena kao jezička osobenost zapadne Srbije. Naposljetku, tu su i pisani tragovi vezani za gradove Brodar i Susjed, kao i niz mjesta koja se spominju mirovnim ugovorom u Tati 1426. godine. Pored stećaka, pokazatelj značajnog vjerskog utjecaja Crkve bosanske na prekodrinskom području jeste i agitacija na njenom istrebljenju koja je zabilježena još u četvrtoj deceniji XV stoljeća.⁶⁰

Od ostalih političkih središta treba spomenuti gradove: Šubin, koji je imao i svoj upravni kotar, zatim Klotijevac i Đurđevac u Osatu, kod kojih ta funkcija političkog centra nije bila dosegla neki viši nivo. Kasnofeudalni upravni distrikti (i osmanlijske nahije) na području ranofeudalne župe i kasnije oblasti Osata su: Srebrenica, Osat, Šubin i Ludmer.

Rudarstvo, a s njim povezano i zanatstvo sa trgovinom, bili su osnova na kojoj su se razvila brojna naselja varošskog tipa. Osim Srebrenice, to su: Petriča, Đurđevac, Žabukvica, Mrganovići kod Šubina, Turija i neka druga, čija lokacija još nije utvrđena.⁶¹

„Zemlja“ Podrinje

U složenoj feudalnoj strukturi bosanske države sljedeća hijerarhijska ljestvica jeste „zemlja“. U ranom srednjem vijeku Srebrenica i Osat su pripadali „zemlji“ Usori, međutim, kasnijom feudalnom decentralizacijom ranija oblast Trebotić – Podrinje prerasta u „zemlju“, pri čemu cijelo područje ostaje pod upravnom palicom usorskog vojvode. Upravo tu ulogu usorskog vojvode krajem XIV i početkom XV stljeća zauzimaju osobe čije porijeklo vežemo za Podrinje. Međutim, hronološka retrospektiva nas tjera da krenemo u analizu s početka XIV stoljeća. U navedenom periodu u političkom životu Podrinja je dominirao *župan Ivahn „z bratijom“*. On je kao svjedok spomenut u dvije povelje bana Stjepana II, a u oba slučaja je zabilježena i njegova funkcija, odnosno titula (župan), ime, napomena da je predstavnik širega roda („z bratijom“), te oznaka da je „od Trebotić“.¹⁵ Upravo navedeni pokazatelji nam potvrđuju da je vrlo rano došlo do obrazovanja oblasti Trebotić koja je ovaj status imala, kao što smo konstatovali,

58 Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, knjiga II, prevod Jovan Radonić, Beograd, 1952. (dalje: K. Jireček, *Istorija Srba II*), str. 278; Vidjeti napomenu broj 125.

59 M. Dinić, *Za istoriju rudarstva*, I, str. 35.

60 J. Šidak, *Studije*, str. 287-290.

61 P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 265.

već u prvim poveljama bosanskog bana Stjepana II. Ono što je vrlo teško razumjeti u navedenoj transformaciji, jeste da prvi čovjek navedene oblasti nosi titulu župana. Međutim, moramo konstatovati da individualizacija ove oblasti u posebnu zemlju dolazi upravo zbog vlastelinske moći porodice župana *Ivahn*⁶², te da upravo zahvaljujući tome, ona pružima dominaciju u cijelom Podrinju.

O pojačanoj ulozi Trebotića, odnosno vlastele iz navedene zemlje u tadašnjoj strukturi bosanskih zemalja, govori nam činjenica da već u drugom spominjanju ove oblasti, među petnaest svjedoka, dva su iz Trebotića, u povelji bosanskog bana Stjepana II izdatoj (poslije 1329.) knezu Grguru Stipaniću Hrvatiniću. Svjedoci su: pet Bošnjana, po dva iz Usore i Trebotića, te po jedan „ot“ Zagorja, Neretve, Rame, Duvna, Donjih krajeva i Soli. Svjedoci „ot Trebotić“ su: župan *Ivahn s bratiom*, te Goisav Obradović, također s *bratiom*.⁶³

Već smo konstatovali da upravo u periodu vladavine Stjepana II imamo neosporne dokaze o Trebotiću kao dijelu Usore. Međutim, po broju svjedoka koje daje ovo područje, kao i kasnijim titulama koje su posjedovali „svjedoci od Trebotića“, mi s pravom možemo konstatovati da je Trebotić u jednom višem statusu nego što je to župa. Dakle, radi se o jednoj od bosanskih oblasti koje su pripadale Usori (Završju).⁶⁴

Svoje tvrdnje temeljimo na činjenici da upravo na navedenom području egzistiraju i neke druge župe, od kojih se župa Osat u dubrovačkim izvorima spominje 1283. godine, a bez obzira na tako ranu individualizaciju, nema svjedoka iz ove župe u poveljama bosanskih vladara. S druge strane, u XV stoljeću mjesto i ulogu Trebotića potiskuje Podrinje. Navedene činjenice ukazuju da je zbog najznačajnije uloge velikaša iz Trebotića ova oblast dugi niz godina igrala vrlo značajnu ulogu u političkom životu srednjovjekovne Bosne.

Dokaz za navedenu činjenicu možemo naći ukoliko analiziramo poziciju *Ivahnovog* sina *Tvrtka Ivahnića*. U političkom životu on se javlja već 1333. godine u povelji bana Stjepana II od 15. februara iste godine, kada dolazi do ustupanju Stona s Ratom i okolnim otocima Dubrovačkoj republici. On je zabilježen među svjedocima (bez oznake titule) u društvu s usorskom i solskom vlastelom.⁶⁵

Treba napomenuti da, vjerovatno pod utjecajem procesa koji su se događali na jugu, odnosno u „zemlji“ Bosni, do izraženije regionalizacije dolazi upravo na području jugoistočne Usore, odnosno na području Trebotića.⁶⁶

62 P. Anđelić njegovu porodicu naziva velikaškim rodом Trebotića. Mišljenja smo da je oblast dobila naziv neovisno od navedenog roda jer se naziv područja sa korijenom riječi *treb/ot/io/* može susresti diljem Usore i Bosne u tom periodu, pa i danas. (P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 247-249)

63 Ludwig Von Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914. (dalje: L.Thalloczy, *Studien*), str. 14-15.

64 Franz Miklosich; *Monumenta Serbica, Spectantia Historiam Serbiae Bosnae Ragusii*; Viennae, 1858. (dalje: Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*), str. 101-103; L. Thalloczy, *Studien*, 16-18; M. Vego, *Postanak*, str. 151-153; Miloš Blagojević, *Bosansko završje*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, XIV-1, Beograd, 1979., str. 134-138.

65 T. Smičiklas, *CD*, X, str. 77-81; Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, str. 105-107; M. Vego, *Postanak*, str. 147-149.

66 Naziv Trebotić vjerovatno je nastao od slavenske riječi *TPB*□, što znači žrtva (žrtvovati). Kao opravdanje za navedeno mišljenje navodimo da u Usori imamo prostor Trebave na sjeveru (prostor između Modriče, Gradačca, Doboja i Gračanice), na granici prema “zemlji” Bosni razvila se nahija,

Dakle, od vremena kada se u poveljama bosanskih vladara pojavljuju svjedoci iz pojedinih zemalja, prisutni su i svjedoci od Trebotića. Međutim, Trebotić se ne pojavljuje tada prvi put u historijskim izvorima. Već smo konstatovali da krajem XIII stoljeća (odnosno poslije 1282. godine) imamo tri zabilježena slučaja trgovine robljem iz navedenog područja sa Dubrovnikom. Tako da, ustvari, prodaja roba *Smoletam de Trebotiche*, zabilježena 25. jula 1282. godine u spisima dubrovačke kancelarije, predstavlja i prvi spomen ove župe u srednjovjekovnim dokumentima.⁶⁷

Napominjemo činjenicu da su akti u navednoj kancelariji u korespondenciji uglavnom navodili da su iz Bosne, a rijetko su se koristili regionalnim odrednicama. Za prostor sjeverne Bosne najčešće se u korespondenciji koristilo regionalno obilježje, tj. Usora (*Vsora*). Ove činjenice navodimo prvenstveno s ciljem da pokažemo da je navedeno područje vrlo rano postalo regionalni centar tj. oblast. Takvo stajalište potvrđuje i činjenica da je samo godinu dana kasnije, odnosno 26. jula 1283. godine, zabilježena trgovina sa *Tollisclauam de Trebotich*⁶⁸, a 20. februara 1300. godine došlo je do oslobađanja ropstva za *Alegretus de Trebotic*.⁶⁹

Već smo konstatovali ulogu velikaša iz navedenog područja (Trebotića) u političkom životu srednjovjekovne Bosne. Dakle, *Tvrtko Ivahnić* zauzima u političkom životu Usore i Bosne ulogu koju je ranije imao njegov otac „župan Ivahn“. Nama se nameće logičan zaključak da je do toga došlo poslije očeve smrti. Sin Tvrtko će biti vrlo prisutan u političkom životu, te će kasnije dostignuti položaj najprije tepčije, a nešto kasnije i usorskog vojvode, što se vidi iz njegovih naslova:

1353. *Ivahn Ivanović*

1354. *Tepčić Ivahn*

1357. *Voevode Tvrtka i njegova brata župana Novaka*

1366. – 1367. *Voevoda Tvrtko i z bratiom*

1374. *Vojvoda Tvrtko i s bratjom*

Trebalo bi zapaziti da u svim ovim poveljama nisu bili nominalno izdvojeni svjedoci „od Trebotića“, nego su svrstani među svjedoke od Usore. Za dostizanje pozicije vojvode od strane *Ivahnovog* sina Tvrtka, vjerovatno će od presudnog značaja biti lojalnost prema banu Tvrtku u vrijeme pobune u Usori na samom početku Tvrtkove vladavine.⁷⁰

a vjerovatno i župa u ranijem periodu, Trebetin (prema Maglaju i Žepču), dok na jugu imamo oblast Trebotića. Isti korijen riječi je u terminima Trebević, Trebinje i sl. Vrlo interesantna pojava, koju bi trebalo nešto konkretnije obraditi sa geografsko-filološkog aspekta.

67 Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije II*, str. 179.

68 Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije II*, str. 279.

69 Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije IV*, str. 53.

70 Orbin nam govori o pobuni koju je predvodio Pavle Kulišić. (Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1968., str. 148-149) Prema Ančiću, jedini događaj s početka Tvrtkove vladavine koji bi se mogao smatrati pobunom bio je prelazak trojice Stjepanića-Hrvatinića pod vlast ugarsko-hrvatskog kralja, pri čemu bi pohod, poduzet u cilju vraćanja usorskih gradova, trebalo onda vezati uz ime Grgura Stjepanića, koji je posjede u Usori držao negdje od 1330. (Mladen Ančić, *Putanja klatna, Ugarskohrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV stoljeću*, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Biblioteka, Djela - knjiga 9, Zadar – Mostar, 1997., str. 158; Nada Klaić smatra da je riječ o prvom sukobu između braće Tvrtka i Vukca. (N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, str. 217-222)

U zavjernici bana Tvrtka iz 1357. upisan je samo kao „vojvoda Tvrtko“, a u banovim poveljama iz 1366., 1367. i 1373. kao vojvoda među svjedocima „od Usore“.⁷¹

Ova činjenica najbolji je pokazatelj da je, bez obzira na vrlo značajnu ulogu navedene porodice, kao i njihove oblasti Trebotić u strukturi srednjovjekovne bosanske države, navedena oblast nominalno bila u sastavu Usore. Kao potvrdu tome, da je upravo navedeni vojvoda Tvrtko i dalje pripadao trebotićkoj vlasteli, imamo u činjenici da je njegov sin Vlatko Vojvodić Tvrtković u pojedinim poveljama svjedok od Trebotića, a u drugim slučajevima – svjedok od Usore.

Svakako da je u već navedenom periodu oblast *Trebotić*, kao sjedište vojvode cijele *usorske zemlje* postala i njeno političko središte, pa je zbog svog značaja ime ove oblasti potisnulo pojam Podrinja, ali ga je, istovremeno, apsorbovalo.⁷² Takva pozicija će biti i u vrijeme njegovog sina i nasljednika na poziciji vojvode Vlatka (Vojvodića).

Vlatko Vojvodić se s titulom vojvode konstantno pojavljuje u političkom životu Bosne i Usore vjerovatno do svoje smrti oko 1400. godine. Ono što se da zapaziti jeste da je u pojedinim poveljama oslovljavan kao usorski, a u drugim kao trebotićki vojvoda. To se najbolje može vidjeti iz sljedećeg pregleda:⁷³

1380. *od Tribotić vovoda Vlatko Tvrtković*

1390. *Wlatcho voivoda de Usora*

1392. *od Tribotić vovoda Vlatko Tvrtković*

1392. *i vojvodom Vlatkom Usorskim*

1394. *palatinus Vlatko Tribotio*

1399. *s vojvodom Vlatkom Tvrtkovićem*

Ali, odmah po nestanku porodice Ivahnić-Tvrtković, oko 1400. godine, funkciju *usorskog vojvode* preuzeo je Vukmir Zlatonosović, koji je držao *oblast (contrata)* od Zvornika do Srebrenice i na zapadu blizu Olova, dok je *župan Dragiša Dinjičić*, svjedok „od Podrinja“, imao posjede u okolini Srebrenice, u Osatu. Na taj način Podrinje je i dalje ostalo vezano za Usoru, dok je ime Trebotić nestalo iz izvora, jer ga je prekrrio naziv Podrinje.⁷⁴

Tako se kao svjedoci u povelji od 8. decembra 1400. godine, kada kralj Stjepan Ostoja daruje Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću grad Hlivno, spominju vojvoda Vukmir *s bratijom*, a od Podrinja Dragiša Dinjičić. U navedenoj povelji intitulacija kralja Stjepana se završava sa „... *Usori i Soli i Podrinju i k tomu...*“.⁷⁵

Od tada kreće politički uspon porodice Zlatonosovića, koja će u narednom periodu davati usorske vojvode. Međutim, moramo napomenuti da već od 1366. godine dolazi do javljanja Podrinja u intitulacijama bosanskog bana Tvrtka, i to poslije rušenja pobune koju je predvodio njegov brat Vukac.⁷⁶ Vjerovatno, svoju zahvalnost vlasteli

71 P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 248.

72 Jelena Mrgić, *Župe i naselja „zemlje“ Usore*, JIČ, br. 1-2., Beograd, 2000., str. 37. Autorica navedenu oblast svodi u rang župe, s čime se mi ne možemo složiti.

73 Đuro Šurmin, *Hrvatski spomenici I*, Zagreb, 1898., str. 91-93; 95-98; Šime Ljubić, *Listine o odnosajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, Zagreb, 1861 – 1891. (dalje: Š. Ljubić, *Listine*), IV, 280-282; Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, str. 220-222; 235-237; P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 248.

74 J. Mrgić, *Usora*, str. 37.

75 Aleksandar Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava* (od XII do kraja XV veka), Beograd, 1926., str. 136-138.

76 M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, str. 148-150.

iz Podrinja Tvrtko iskazuje te iste godine na taj način što se oslovljava gospodinom „*Bosni i Soli i Usor i Dolnim kraem i Podrinju i Humski gospodin*“, te na taj način u svojoj vladarskoj tituli po prvi put spominje Podrinje.⁷⁷ To je, ujedno, najbolji dokaz da Podrinje i Trebotić čine jednu cjelinu – „oblast“, jer u političkom životu Usore još tri decenije će dominirati vlastela iz Trebotića. Međutim, upravo iz zahvalnosti za podršku Tvrtku u kriznim situacijama, Podrinje postaje jedna od bosanskih i usorskih zemalja i bit će prisutno u vladarskoj tituli konstantno u narednom periodu, a sve vrijeme vlastela iz Podrinja obnaša najznačajnije dužnosti u cijeloj Usori, kao i u Bosni.⁷⁸

Na taj način, poslije smrti Vlatka Tvrtkovića (*Ivahnića*), na političkoj sceni Podrinja, ali i Usore, dominantnu ulogu imaju Zlatonosovići, koji su gospodarili posjedima koji su se prostirali u srednjem Podrinju. Oni su početkom XV stoljeća, zajedno s još dvije vlasteoske porodice, Dinjićima i Stančićima, imali dominantnu ulogu u navedenom području. Prisutni su i u dinamičnim događanjima vezanim za Srebrenicu u XV stoljeću.⁷⁹ Vukašin Zlatonosović se u izvorima prvi put spominje 1399. godine. U povelji kralja Stjepana Ostoje, kojom se Dubrovčanima potvrđuju ranije povlastice, među svjedocima našlo se i ime Vukašina Zlatonosovića, tituliranog kao knez.⁸⁰

Iste godine njegovo ime se javljalo u još jednoj Ostojinoj povelji izdatoj za Dubrovčane, kojom Dubrovčanima bosanski kralj potvrđuje zemlje i sela od Kurila do Stona. I ovoga puta, Vukašin Zlatonosović tituliran je kao knez.⁸¹ Vukmir Zlatonosović se prvi put spominje 1400. godine u jednoj povelji kralja Stjepana Ostoje, kojom kralj Stjepan Ostoja vojvodi Hrvoju daruje župu Hlivno. Među brojnim svjedocima nalazi se i ime Vukmira Zlatonosovića, uz koje je upisana i titula vojvode.⁸² Čini nam se da upravo ovaj podatak ukazuje na redosljed dvojice braće. „Činjenica da je uz Vukmirovo ime navedena titula vojvode, a samo koji mjesec ranije uz Vukašinovo titula kneza čini se da sasvim jasno govori da je vojvoda Vukmir morao biti stariji.“ Vukašin se u izvorima javlja nešto ranije, ali je ta razlika neznatna (samo nekoliko mjeseci), no, uz njegovo ime stoji samo titula kneza i nju je nosio do Vukmirove smrti, kada preuzima vojvodsku čast i dostojanstvo.⁸³

Poslije smrti vojvode Vukmira 1424. godine, usorskim vojvodom postao je njegov brat *Vukašin*, ali je on stradao 1430. godine u sukobu s kraljem Tvrtkom II (1422. – 1433.). U narednom periodu glavnu riječ u Podrinju, ali i u Usori, imat će Dinjići i Stančići.⁸⁴

77 Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici I*, str. 83-84.

78 P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 247-249.

79 Pavo Živković, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosovići i bosanski kraljevi (posljednja decenija XIV i prve tri decenije XV stoljeća)*, Historijski zbornik, godina XXXIX (1), 1986. (dalje: P. Živković, *Zlatonosovići*), str. 148.

80 Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, 235-237.; P. Živković, *Zlatonosovići*, str. 150.

81 Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I/1, Beograd – Sremski Karlovci, 1929.-1934., 420-423, 422. Vukašin se s tom titulom javlja u još jednoj Ostojinoj povelji od 5. februara 1399. godine, kojom Dubrovčanima potvrđuje povelju kralja Tvrtka I od 1378. godine. Stojanović, *Povelje i pisma I/1*, 426; P. Živković, *Zlatonosovići*, str. 150.

82 Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, 247-250; P. Živković, *Zlatonosovići*, str. 150.

83 P. Živković, *Zlatonosovići*, str. 150-151.

84 P. Anđelić, *O usorskim vojvodama*, str. 32-39; P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 249-251.

Ove promjene na mjestu usorskog vojvode jasno pokazuju da je područje Srebrenice i okoline pripadalo patronatu usorskog vojvode, te da je kao takvo ulazilo u sastav usorske (bosanske) zemlje Podrinje (karta br. 2).

Uspostavljanje osmanske vlasti

Srebrenica je, neposredno po dolasku pod osmansku vlast, dobila status nahije, a u veoma kratkom vremenu će postati i sjedište kadiluka.⁸⁵

Srebrenička nahija nalazila se još od najranijeg vremena u osmanskoj ruci. Konačni pad u osmanske ruke grada Srebrenice dubrovački su izvori zabilježili 1. I 1462. godine. U najranijem sačuvanom defteru Zvorničkog sandžaka, u sumarnom popisnom defteru br. 171, dati su vrlo uopšteni podaci o Srebrenici i njenoj nahiji. Rudnik Srebrenica je još od prvog vremena spadao u carske hasove. Za Srebrenicu se kaže da ima solidnu tvrđavu čiji su dizdar i posadnici živjeli od plate */ulufe/*.⁸⁶

Pošto je Srebrenica bila najznačajniji centar u bosanskom, pa i cijelom Podrinju, nije slučajno da ovaj grad neposredno poslije njegovog potpadanja pod osmansku vlast (1460. ili 1461. godine) postaje sjedište kadiluka. Ovaj kadiluk je u to vrijeme bio u okviru Smederevskog sandžaka.⁸⁷ Poseban pečat u narednom periodu pripadnosti kadiluka Srebrenica dat će nastanak Zvorničkog sandžaka. Jednu deceniju poslije osmanlijskog osvajanja Bosne osniva se Zvornički sandžak, koji nije postojao prije 1477., kada se Zvornik s okolicom nalazio još u sastavu Smederevskog sandžaka. Najranija vijest o Zvorničkom sandžaku potječe s kraja maja ili početka juna 1483. godine, tako da navedenu godinu uzimamo kao godinu nastanka ovog sandžaka. Zvornik je svakako od samog osvajanja ovog parčeta bosanske zemlje bio sjedište kadiluka (oko 1460.), premda se u izvorima prvi put spominje 9. oktobra 1477. godine.

Nastanak kadiluka Srebrenica

Osmanska država, iako izrazito centralizovana, prvenstveno zbog veličine teritorije morala je vršiti određenu unutrašnju podjelu vlastitog teritorija. Tako se carstvo dijelilo na beglerbegluke (pašaluke, ejalette).⁸⁸ Osnovne jedinice lokalne uprave u Osmanskom carstvu bili su sandžaci. To su bile vojno-upravne teritorijalne jedinice, u kojima su se pod jednu zastavu mobilizirale spahije sa tog područja pod komandom sandžak-bega ili alaj-bega. Niže upravno-teritorijalne jedinice unutar sandžaka nazivaju

85 A. Handžić, *Tuzla*, str. 52-53.

86 Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2005. (Filipović, n. dj.) str. 195-198.

87 A. Handžić, *Tuzla*, str. 52-53.

88 U početku do osvajanja Egipta (1517. godine) Carstvo se dijelilo na samo dva velika upravna područja koja su se zvala beglerbegluk, ejalet ili pašaluk, i to: Anadoljski i Rumelijski (maloazijski i evropski). Poslije 1517. broj ejaleta se povećao na devet, a kasnije za vlade Sulejmana I Zakonodavca na četrdeset, od čega samo u evropskim dijelovima Carstva dvadeset šest. Među njima je jedan od najvećih i najprostranijih bio Bosanski ejalet ili pašaluk

se kadiluci. To su svojevrsni sudski okruzi. Predmet našega interesovanja je upravo kadiluk Srebrenica, koji je osnovan neposredno poslije potpadanja pod osmanlijsku vlast (1460. ili 1461. god.). Nešto više od dvije decenije bio je u sastavu Smederevskog sandžaka, a osnivanjem Zvorničkog sandžaka (najkasnije 1483. godine), kadiluk Srebrenica ulazi u njegov sastav.⁸⁹

Prema popisu Smederevskog sandžaka iz 1476./7. godine, pripadale su mu nahije na bosanskoj strani: Srebrenica, Šubin, Kušlat, Budimir, i na desnoj strani Drine grad Soko sa okolinom. Međutim, nema spomena u izvorima da su tom kadiluku od njegovog osnutka pripadale i nahije na srbijanskoj strani: Krupanj, Bohorina, Rađevina, Jadar i Ptičar, kako se to pretpostavljalo. Ove nahije zasigurno su prisajedinjene Srebreničkom kadiluku, odnosno Zvorničkom sandžaku, svakako poslije najranijeg popisa Zvorničkog sandžaka (1519.), a prije 1516. godine, kada se ne spominju u okviru Smederevskog sandžaka. Dakle, u drugoj deceniji XVI stoljeća one su ušle u sastav kadiluka Srebrenica. Sve one, osim Jadra, spominju se, međutim, prilikom popisa Vlaha iz 1528. godine, odnosno popisa *mukata* tog sandžaka u trećem deceniju XVI stoljeća, dok se nahija Jadar spominje tek 1533. godine.⁹⁰

Sudsku vlast u osmanskoj državi vršio je kadija. Mada je kadija u prvom redu bio organ pravosuđa, on je istovremeno, kada je u pitanju lokalna uprava, bio jedini organ opće nadležnosti. Kadija je općenito smatran čuvarom zakona i izvršiocem naredaba centralne vlasti. On je u tom smislu vršio nadzor nad radom i djelovanjem svih vojno-upravnih organa i drugih službenika na području svog kadiluka, te o tome izvještavao cara i vezira.⁹¹

Ovo je sasvim nova ustanova u dotadašnjem bosanskopravnom razvoju. Naime, bosansko srednjovjekovlje nema tako izraženu i odvojenu ulogu sudstva. Sa druge strane, kada je u pitanju teritorijalni obuhvat, možemo konstatovati da nahije nasljeđuju srednjovjekovne župe, dakle, tu je prisutan kontinuitet organizovanja, ali kada su u pitanju kadiluci, tu se ne može govoriti o kontinuitetu teritorijalno-upravnog organizovanja.

Međutim, jedan podatak nam ukazuje da je i tuzlansko područje pripadalo kadiluku Srebrenica. Naime, u opširnom popisu Smederevskog sandžaka iz 1476./7. godine, pri bližem određivanju „carskih“ Vlaha sela Drametina, kaže se da su oni nastanjeni *u blizini Drvene solane u kadiluku Srebrenici*.⁹²

Srebreničkom kadiluku nisu nikada pripadale šabačka, kao ni dvije mačvanske nahije, jer je to područje od 1521. godine predstavljalo teritorij Šabačkog kadiluka. Također, tom kadiluku nije nikada pripadalo područje bivše Srebreničke banovine, jer je znatno prije pada te banovine bio osnovan Zvornički kadiluk pa je osvojenjem to područje bilo njemu pripojeno, a ne Srebreničkom kadiluku, kako se to obično mislilo.⁹³

89 Komandanti osmanske vojske koji su osvajali Despotovinu zauzeli su krajem 1459. i početkom 1460. godine i Srebrenicu, Kušlat, Perin i Zvornik. (M. Dinić, *Za istoriju rudarstva*, I, str. 85-86)

90 A. Handžić, *Tuzla*, str. 52-53.; Adem Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, iz 1519. i 1533. godine, Sarajevo, ANUBiH-SANU, 1986. (A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*).

91 Mustafa Imamović, *Historija države i prava*, Magistrat, Sarajevo, 2003., str. 121-122.

92 A. Handžić, *Tuzla*, str. 31-32.

93 A. Handžić, *Tuzla*, str. 53.

I na kraju imamo jednu iznimku, a to je da jedna nahija iz drugog sandžaka, tj. Bosanskog, uđe u sastav kadiluka Srebrenica u Zvorničkom sandžaku. Hazim Šabanoviću je dokazao da je srednjovjekovni Osat „mnogo širi i obuhvatao je dio srednjeg Podrinja ispod Srebrenice s obje strane Drine“. Kasnije, Osat na desnoj strani Drine, pripadao je Despotovini, a ovaj na lijevoj strani Zemlji Kovačevića. Stoga su i Osmanlije tu oblast podijelili u dvije nahije, tako da je Osat na desnoj strani Drine predstavljao nahiju Osat Brveničkog kadiluka u Smederevskom sandžaku, a Osat na lijevoj strani Drine istoimenu nahiju u Zemlji Kovačevića Višegradskog kadiluka u Bosanskom sandžaku. Kasnije je Brvenički kadiluk uključen u Zvornički sandžak, ali je njegova nahija Osat i dalje ostala u sastavu Smederevskog sandžaka i priključena je prvo Užičkom, a kasnije (prije 1572.) Valjevskom kadiluku. Samo su neka sela ovih nahija i u najranije vrijeme pripadala srebreničkom kadiluku.⁹⁴ Za bosanski dio nekada jedinstvenog Osata znamo da 1528. godine „nahija Osat pripada kadiluku Srebrenica“. To znači da je ova nahija i dalje ostala u sastavu Bosanskog sandžaka, a da je u sudsko-administrativnom pogledu izdvojena iz Višegradskog i pripojena Srebreničkom kadiluku u Zvorničkom sandžaku.⁹⁵

Srebrenica – urbane prilike u XVI stoljeću

I u Srebrenici možemo primijetiti proces transformacije srednjovjekovnog grada sa izraženim orijentalnim utjecajima. Prvi potez u formiranju početnog jezgra „novog“ grada obično se sastojao u tome da se na teritoriji starog grada ili u bližoj okolini odabere zemljište koje pruža uvjete za novu izgradnju. To su, uglavnom, slobodne poljoprivredne površine kakvim su u značajnoj mjeri „bili išarani naši srednjovjekovni gradovi“, ne razlikujući se u tom pogledu od običnih sela. Tu dolazi sada do izražaja jedna specifična crta u zasnivanju gradova orijentalnog tipa. Oni nastaju svjesnim djelovanjem visokih državnih funkcionera, kojima se pridružuju zadužbine funkcionera centralne vlasti, pa čak i sultana. Tako za Srebrenicu možemo konstatovati da već sredinom XV stoljeća dobija „klasičnu shemu izgleda muslimanskog grada“. ⁹⁶

U vrijeme osmanske uprave, grad je nastavio ranije započet ekonomski razvoj. U najranijem sačuvanom defteru Zvorničkog sandžaka iz 1519. godine dati su vrlo uopšteni podaci o Srebrenici i njenoj nahiji. Srebrenica je imala i svoj grad Srebrnik, u koji su Osmanlije odmah stavili posadu i zvali ga *Srebrnica*.⁹⁷ Ova nahija je obuhvatala varoš, grad i bližu okolinu Srebrenice. Za Srebrenicu se kaže da je rudnik srebra, da ima uređenu tvrđavu, ima dizdara, čehaju, hatiba i imama.⁹⁸ Rudnik Srebrenica spadao

94 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 135-136. Nahija Osat Smederevskog sandžaka spominje se prvi put 1475. g. kao jedna od tri nahije Brveničkog kadiluka (Brvenik, Rujna i Osat), a nahija Osat u zemlji Kovačevića i sandžaku Bosanskom spominje se već 1469., a zatim 1485. pa 1489. g. U ovoj nahiji nalazio se tada trg *Petrić* na Drini, ali se stari grad *Đurđevac* više ne spominje. Bosanski Osat je u sudsko-administrativnom pogledu spadao prvo kadiluku Pavli i Kovač, odnosno Višegradskom kadiluku (osim nekih sela koja su uvijek pripadala Srebreničkom kadiluku).

95 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 135-136.

96 N. Filipović, *n. dj.*, str. 48.

97 M. Dinić, *Srebrnik kraj Srebrnice*, str. 185-186.

98 A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, str. 24.

je u carski has. U nahiji Srebrenici u 11 naselja (varoš Srebrenica, Sase, Gornji Suhoj, Srednji Suhoj, Ljubović, Suha, Tošino, Milačevići, Bratovo, Gornje i Srednje Biječevo, Đinovina i Gostilj, te 2 naseljene mezre: Donji Kozlin i Gornji Kozlin ili Jakov) postojalo je 1533. godine ukupno 576 kuća poreskih obveznika sa 96 mudžereda,⁹⁹ od toga 81 muslimanska kuća sa 32 mudžereda (muslimani 16,2%).¹⁰⁰ Grad je pretežno rudarsko središte i sve je drugo podređeno toj osnovnoj ulozi Srebrenice kao rudnika srebra. Ali, zanatstvo i trgovinu preuzimaju muslimani, za koje se izričito kaže da se ne bave zemljoradnjom. Hrišćansko stanovništvo u prvom redu služi rudniku, bavi se ponekim gradskim zanatom, spominje se krznarski i mesarski zanat, i djelimično obrađuje zemlju. Da od stanovništva zavisi rad rudnika, vidi se po tome što, u odnosu na 1533. godinu, njegov ukupan broj nije mnogo opao.¹⁰¹

U defteru iz 1533. godine u Srebrenici je zabilježeno 36 muslimanskih kuća, 178 hrišćanskih kuća i 44 neoženjena i 44 filuridžijske kuće. U toku narednih 15 godina broj muslimanskog stanovništva Srebrenice se skoro utrostručio. Naime, u opširnom defterskom popisu iz 1548. godine imamo daleko više podataka i o Srebrenici i o selima nahije. U džematu koncentrisanom oko Srebreničke džamije nalazilo se 106 muslimanskih domaćinstava. Dodatnu urbanu notu su davala zanimanja ovih stanovnika, tako se među njima spominju zanatlije: kapari /*takveci*/, pucari, krojači, banjari, štavioci kože, obučari, kovači, sedlari, sabljari, mesari, pisari, šafari. Spominjanje šafara ukazuje da je i muslimansko stanovništvo bilo angažirano u rudniku i na poslovima za potrebe rudnika. Usljed tih svojih zanimanja, oni su privilegirana skupina u gradu. Za njih se kaže da se ne bave zemljoradnjom nego se, kao i muslimani u ostalim gradovima, bave zanatima i stoga ne daju pristojbu zavisnosti /*resm-i çift*/. Oni daju carskim hasovima taksu za prijestupe i globe, mlađarinu i baduhavu. Prihod od toga uključen je u stavku tržne takse Srebrenice. Oni stanovnici koji svoju djelatnost vežu za rudnik i rudarstvo, oslobođeni su divanskih nameta. Srebrenica se ubrzano razvija u muslimansko gradsko središte, istina, još uvijek sa brojčanom dominacijom hrišćanskog stanovništva, ali sa povlašćenošću muslimanskog stanovništva.¹⁰²

Stanje u Srebrenici nakon razdoblja od preko 50 godina daje opširni popisni defter iz 1604. godine. Skupina /*cemaat*/ muslimana u Srebrenici sada broji 182 domaćinstva, prema 106 domaćinstava iz 1548. godine. Oni stanuju u mahali džamije. Ističu se brojni pisari, a od zanatlija sedlari, kovači, obučari, štavljajući kože i krojači. Skupina /*cemaat*/ hrišćana, stare raje, iznosi 103 domaćinstva i jednu baštinu. Ona je raspoređena u 7 mahala, umjesto ranije 21 mahale, čija su imena potpuno nova, određena imenima lica koja im stoje na čelu. U skupini stare raje pada u oči veći broj došlaca, što bi moglo da

99 Kod zemljoradničke raje, prateći član je nazivan *mudžerred* (tur. *mucerret* - sam, inokosan), a označavao je obično odrasle, sposobne sinove domaćinstva. Oni prema spahiji nisu bili oslobođeni novčanih poreza (*ispendža*, *resm-i çift*). S druge strane, u upotrebi je i termin *tâbi`* (ar. pratilac), koji označava: odraslog, za rad sposobanog muškog člana, neoženjenog, pratećeg u domaćinstvu. Naziv *tâbi`* u popisima je redovito upotrebljavan kod vlaških domaćinstava (stočara), a obuhvatao je sinove, braću i druge bliže srodnike domaćinstva. Poreze je davao samo domaćin. (A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, str. 23)

100 Adem Handžić, *O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku, Studije o Bosni*, Istanbul, 1994., str. 54.

101 N. Filipović, *n. dj.*, str. 196-198.

102 N. Filipović, *n. dj.*, str. 196-197.

ukazuje da se, s jedne strane, skupina hrišćana brojčano održavala došlacima sa sela, a, s druge strane, smanjivala se prihvatanjem islama od strane jednog dijela ranije zajednice. Tako je ukupan broj hrišćana u Srebrenici činio 151 domaćinstvo i 2 baštine. Time i u demografskom pogledu Srebrenica postaje grad s muslimanskom većinom, uostalom kao i u kasnijim stoljećima. U tvrđavi je postojala džamija sultana Bajazita II, kako to saznajemo uz pomoć deftera iz 1604. godine.

U navedenom popisu nije naznačen broj stanovnika Srebrenice, nego je zabilježen ukupan prihod od Srebrenice, 47.732 akče, osim džizje, koja se kao izdvojena pozicija označava sa 101 zlatnikom, što ukazuje na 101 hrišćansku kuću. Osnovnu stavku prihoda od Srebrenice činio je dohodak od proizvodnje srebra. Zabilježena je taksa na drveni ugalj koji su za rudnik Srebrenicu pripremali stanovnici nahija Srebrenica, Šubin i Kušlat.¹⁰³

Izvori i literatura

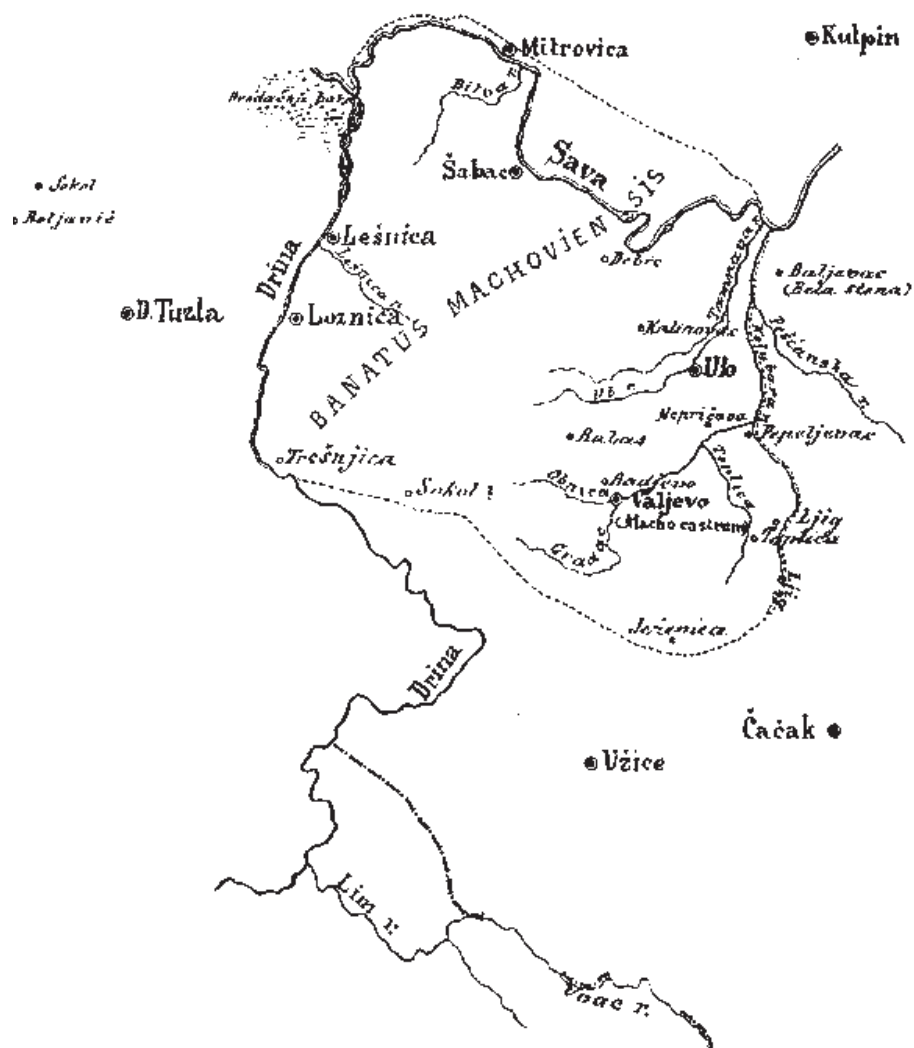
1. Adem Handžić i dr., *Najstariji katastarski popisi bosanskog, zvorničkog i kliškog sandžaka, knjiga, I – V*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1978.;
2. Adem Handžić, *O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku, u Studije o Bosni*, Istanbul, 1994.;
3. Adem Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, iz 1519 i 1533. godine, Sarajevo, ANUBiH-SANU, 1986.;
4. Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.;
5. Aleksandar Hoffer, *Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426.*, GZM, V, 1893.;
6. Aleksandar Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava* (od XII do kraja XV veka), Beograd, 1926.;
7. Aleksander Hoffer, *Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426.*, GZM, V, 1893.;
8. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 2, Sarajevo, 1988.;
9. Desanka Kovačević – Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.;
10. Desanka Kovačević – Kojić, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, SANU, Beograd, 2010.;
11. Desanka Kovačević-Kojić, *O domaćim trgovcima u srednjovjekovnoj Srebrenici*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, SANU, Beograd, 1995.
12. Đuro Šurmin, *Hrvatski spomenici I*, Zagreb, 1898.;
13. Edin Mutapčić, *Ban Kulin – povodom 820. godina Povelje*, Ljudska prava, broj 1-4, godina 9., Sarajevo, 2008.;
14. Ferdo Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, SKA, Beograd – Zagreb, 1928.;
15. Franz Miklosich; *Monumenta Serbica*, Spectantia Historiam Serbiae Bosnae Ragusii; Viennae, 1858.;

¹⁰³ N. Filipović, *n. dj.*, str. 194-202.

16. Gliša Elezović, *Turski izvori za istoriju Jugoslovena*, Bratstvo, XXVI, Beograd, 1932.;
17. Grupa autora, *Historija naroda Jugoslavije*, knjiga I, Zagreb, 1953.;
18. Grupa autora, *Povijest Svijeta – od početka do danas*, Naprijed, Zagreb, 1977.;
19. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Postanak i upravna podjela, Djelo, Naučno društvo NR BiH, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 14, Sarajevo, 1959.;
20. Jaroslav Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb, 1975.;
21. Jelena Mrgić, *Severna Bosna u srednjem veku – zemlja – istorija – narod, doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet, Odjeljenje za istoriju, Beograd, 2006.;
22. Jelena Mrgić, *Donji Kraji – krajina srednjovekovne Bosne*, Beograd, 2002.;
23. Jelena Mrgić, *Župe i naselja „zemlje“ Usore*, JIČ, br. 1-2., Beograd, 2000.;
24. Jorjo Tadić, *Pisma i uputstva dubrovačke republike*, vol. I. (1359.—1366.), Beograd 1935., knjiga I;
25. Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Knjiga II- IV, Zagreb, 1984 – 1993.;
26. Jozsef Gelcich – Lajos Thalloczy, *Diplomatarum relationae Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887.;
27. Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, knjiga I i II, prev. Jovan Radonić, Beograd, 1952.;
28. Konstantin Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, prevod Đorđe Pejanović, Svjetlost, Sarajevo, 1951.;
29. Ludwig Von Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914.;
30. Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma, I/1*, Beograd – Sremski Karlovci, 1929-1934.;
31. Lj. Thalloczy, *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije, K historiji despotske porodice Brankovića*, GZM, V, 1893.
32. Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovekovne države*, Svjetlost, Sarajevo 1957.;
33. Marko Vego, *Postanak srednjovekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.;
34. Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1968., str. 148-150.;
35. Mihajlo Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, knjiga I, SANU, Odjeljenje društvenih nauka, Beograd, 1955.;
36. Mihajlo J. Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, knjiga III, SANU, Beograd, 1967.;
37. Mihajlo J. Dinić, *Srebrenik kraj Srebrenice*, Srpska kraljevska akademija, Glas, CLXI, Beograd, 1934.;
38. Miloš Blagojević, *Bosansko završje*, Zbornik Filozofskog fakult. u Beogradu, XIV-1, Beograd, 1979.
39. Mladen Ančić, *Putanja klatna*, Ugarskohrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV stoljeću, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Biblioteka, Djela - knjiga 9, Zadar – Mostar, 1997. ;
40. Musafa Imamović, *Historija države i prava*, Magistrat, Sarajevo, 2003.;
41. Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 1997.
42. Nada Klaić, *Srednjovekovna Bosna*, Eminex, Zagreb, 1994.;
43. Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2005.;

44. Neşrî, *Tarihi, Kitâb-i Cihan – Nümâ*, II. Cilt, priredili: Faik Reşit Unat i prof. dr. Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 1995.;
45. Pal Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Volumen 16, Zagreb 1998.;
46. Pavao Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija Bosanskog podrinja u srednjem vijeku*, Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova serija XXX/XXXI (1975/76), Sarajevo, 1977.;
47. Pavo Živković, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosovići i bosanski kraljevi (posljednja decenija XIV i prve tri decenije XV stoljeća)*, Historijski zbornik, godina XXXIX (1), 1986.;
48. Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, tom II Zagreb, 1972.;
49. Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd, 1964.;
50. Šefik Bešliagić, *Stećci – kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.;
51. Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, I-X, Zagreb, 1861. – 1891.;
52. Tade Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, svezak I-XVIII, Zagreb, 1904. – 1990.;
53. Tatomir Vukanović (Vladimir Ćorović), *Srebrenica u srednjem veku*, Glasnik državnog muzeja u Sarajevu, Nova serija, Sarajevo, 1946.;
54. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom IV, Beograd, 1971.;
55. Vladislav Skarić, *Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711.) godine*, GZM, II sveska za historiju i etnografiju, XLII, Sarajevo, 1930.;
56. Vladislav Skarić, *Stari turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiji*, Spomenik LXXIX, SKA, Sarajevo, 1935.;

Prilozi

Karta br. 1. Teritorij spomenut Mirom u Tati
prema mišljenju L. Thalloczya.¹⁰⁴

104 Lj. Thalloczy, Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije, K historiji despotske porodice Brankovića, GZM, V, 1893., (dalje: Lj. Thalloczy, Prilozi k objašnjenju – Brankovići) str. 189.

Karta br. 2 Organizacija Podrinja u ranom srednjem vijeku prema P. Anđeliću¹⁰⁵

105 P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 264.

Prof. dr. sc. Adib ĐOZIĆ

GRADSKE DŽAMIJE SREBRENICE

Sažetak

Džamije čine jedan od najbitnijih društveno-historijskih i kulturno-civilizacijskih sadržaja mnogostoljetne historije grada Srebrenice. Pored rudarstva i stećaka, jedan su od najdugovječnijih autohtonih identitetskih sadržaja njegovoga kulturno-historijskog naslijeđa. To potvrđuje i činjenica da su srebreničke džamije kao vjerski, kulturni i odgojno-obrazovni subjekti, zajedno s ostalim srebreničkim društveno-historijskim i kulturno-civilizacijskim subjektima, više od pet stotina godina neprekidno učestvovala u izgradnji multilateralnog identiteta društveno-historijske stvarnosti Srebrenice, prije svega njezine multireligijske, multietničke i multikulturne sadržajnosti. Prva džamija u Srebrenici je Tvrdavska džamija, izgrađena, ako ne u periodu od 1439. do 1444. godine, kada Osmanlije prvi put kontinuirano pet godina drže Srebrenicu u svojoj vlasti, onda sigurno 1462. godine, od kada je Srebrenica u stalnoj vlasti Osmanlija. Prva gradska džamija izgrađena je za vrijeme vladavine Bajazida II, u periodu od 1481. do 1512. godine. Ako je sagrađena posljednje godine njegove vladavine, „stara“ je, dakle, pola milenija.

Ključne riječi: gradske džamije Srebrenice, Srebrenica, bosansko Podrinje, Bosna i Hercegovina

Uvod

O Srebrenici, odnosno Domaviji u dosadašnjoj znanstvenoj literaturi, prije svega historijskoj i arheološkoj, napisano je dosta značajnih radova.¹⁰⁶ No, i pored mnoštva napisanih radova, postoji znanstvena ali i kulturna potreba još pisati, prije svega o kulturno-historijskom naslijeđu Srebrenice, i to najmanje iz dva razloga. Prvi je, svakako, preciznije eksplicirati ona znanstvena područja i teme koje nisu dovoljno i potpuno istražene, kao što su genealogije¹⁰⁷ srebreničkih familija, složeni procesi međureligijskih i međuetničkih odnosa, zatim proces prihvatanja islama i njegove

¹⁰⁶ Bilo bi vrijedno pažnje napisati bibliografiju o dosad napisanim znanstvenim radovima o Srebrenici i njezinoj okolini.

¹⁰⁷ "GENEAOLOGIJA (grč. genos - koljeno, rod + logos - govor), znanost o podrijetlu, razvitku i granama porodica i vrsta ljudi, životinja i biljaka." (M. Bosanac, O. Mandić, S. Petković, *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb, 1997. str. 191)

simbioze s bosanskim stilom življenja (arhitekturom, jezikom, običajima, tradicijom i dr.). Drugi razlog za ponovno, ali i novo istraživanje kulturno-historijskog naslijeđa Srebrenice, jeste otkloniti u dosad napisanim radovima, ondje gdje ih ima, prisutne stereotipe i predrasude, te ne mali broj kryptoiziranja objektivne društveno-historijske “slike” Srebrenice. Jedna od slabosti dosadašnje historiografije, ne samo o Srebrenici već o historiji bosanskohercegovačkog društva i države, bila je pod snažnim utjecajem vladajućih ideologija. Prije svega, tu mislimo na nacionalne velikodržavne ideologije iz bosanskoga susjedstva.¹⁰⁸ Spoznajama o srebreničkim džamijama upotpunit ćemo i objektivizirati znanstvenu istinu o Srebrenici. Ovim radom, upravo, mi i želimo ukazati na značaj srebreničkih džamija na ukupnu društveno-historijsku, kulturno-civilizacijsku i odgojno-obrazovnu sadržajnost Srebrenice. Neosporna je znanstvena istina da je osnovna karakteristika društveno-historijske sadržajnosti Srebrenice multilateralnost. Da bismo spoznali cjelinu srebreničke multilateralnosti, neophodno je spoznati ulogu i značaj te vrijeme trajanja svakog od njezinih konstitutivnih subidentiteta. Gradske džamije Srebrenice u složenom društveno-historijskom mozaiku Srebrenice čine jedan od najznačajnijih identitetskih sadržaja.

I. Multietnička i multireligijska sadržajnost Srebrenice

Kao što se u metodološko-znanstvenom smislu ne može spoznati cjelina društveno-historijskih procesa i tvorevina bez spoznaje nastanka, razvoja i značaja njezinih subidentiteta, isto je tako nemoguće razumjeti i shvatiti, te znanstveno objasniti nastanak, razvoj, značaj i ulogu pojedinih subidentiteta neke društvene pojave bez razumijevanja cjeline te društvene pojave i uloge koju je cjelina kao pojava *sui generis* imala na razvoj svojih subidentiteta. Srebrenica, i sve što pod tim pojmom podrazumijevamo u društveno-historijskom smislu, kao uostalom i cijelo bosansko Podrinje,¹⁰⁹ jeste u svojoj biti od prvih pisanih spominjanja do danas multireligijska,

108 Historiografija Srbije i historiografija Hrvatske, kada je u pitanju njihovo interpretiranje razvoja etničkih identiteta u Bosni i Hercegovini, posebno bošnjaštva, pružaju sasvim pogrešnu znanstvenu elaboraciju. S punim pravom Branko Horvat konstatira da “toj historiografiji ne treba puno vjerovati”. Zašto? Zato jer se ona, kako tvrdi Branko Horvat, “zasniva manje na naučnim istraživanjima, a više na rodoljubivoj ignoranciji i da tu historiju u Jugoslavije i Balkana treba pisati nanovo”. Ove tvrdnje B. Horvat iznosi na osnovu ličnog iskustva i iskustva svoje djece koje je zasnovano na učenju historije u Hrvatskoj, odnosno Srbiji. Evo tog iskustva. “Ja sam završio gimnaziju u Hrvatskoj i mene su moji nastavnici historije naučili da je Bosna hrvatska: tu je bilo nekakvog komešanja, u srednjem vijeku nije se baš sasvim jasno znalo ko kuda i gdje spada, ali u načelu Bosna je hrvatska! Moja djeca su završila gimnaziju u Beogradu, njihovi profesori su bili Srbi i oni su naučili da je Bosna bila srpska.” (B. Horvat, *Nisu svi muslimani Bošnjaci niti su svi Bošnjaci Muslimani*, u: *Bosna i Bošnjaštvo*, Karantaniya, Ljubljana, Sarajevo, 1990., str. 74.)

109 Kada se govori o Podrinju, neophodno je razlikovati bosansko od srbijanskog Podrinja, prije svega, zbog različitosti društveno-političkih uslova u kojima su se razvijali i kao teritorijalni i kao politički identiteti. Kod objektivnih i ozbiljnih znanstvenih istraživača ta je razlika neupitna. Tako, Mihajlo J. Dinić, istražujući razvoj rudarstva i nastanak pojedinih gradova i tvrđava piše: „Zvornik kao tvrđava, zbog strateškog značaja položaja, morao je nastati dosta, rano barem u vreme kada se na Drini ustalila granica između Srbije i Bosne.(...) Zvornik je najsevernija tačka **bosanskog Podrinja** (istakao A. Đ.) gde nalazimo stalnu dubrovačku koloniju.“ Dinić razlikuje i „bosansko srednje Podrinje“, kao dio bosanskog Podrinja. Govoreći o srednjovjekovnim bosanskim plemićkim porodicama, Dinić piše:

multikulturalna i multietnička sadržajnost. Prije nego što ukažemo na ulogu i značaj srebreničkih džamija na razvoj srebreničke multilateralnosti, potrebno je iz znanstveno-metodoloških razloga istaći ključne momente društveno-historijskog razvoja Srebrenice. Područje Srebrenice,¹¹⁰ zahvaljujući svom geopolitičkom položaju i prirodnim bogatstvima, prije svega rudama plemenitih metala, ljekovitim izvorima Crnog Gubera, bogatim šumskim prostranstvima, pašnjacima, mnoštvu divljači i obilnim vodotocima, bilo je nastanjeno ljudima još u vrijeme starijeg kamenog doba.¹¹¹ Jedno od najstarijih naselja, ne samo u Bosni i Hercegovini već i na Balkanskom poluotoku, jeste grad Srebrenica. Kao rezultat društveno-historijskog razvoja uslovljenog prije svega rudarstvom, Srebrenica je višestoljetno migraciono susretište. Autohtoni stanovnici Srebrenice susretali su se i miješali s doseljavanim imigrantima, prije svega Dubrovčanima, Sasima, Osmanlijama, Vlasima i drugim. Kako su doseljeni stanovnici po pravilu bili različitih etničkih i religijskih pripadnosti, to je neminovno poslije kulturnog i biološkog miješanja ispunjavalo prostor Srebrenice multietničnošću i multireligioznošću. Neupitna je historijska istina da su najstariji poznati stanovnici Bosne, a time i bosanskog Podrinja, bili pripadnici domaćih starosjedilačkih ilirskih plemena,¹¹² koja su prvobitno živjela međusobno izolovano, a kasnije, s porastom društvene podjele rada i ukupnog kvaliteta ljudskog življenja, povezivali su se u plemenske saveze.¹¹³

Usljed intenzivne eksploatacije rude srebra na prostoru današnjeg sela Sase, još u rimsko doba razvilo se gradsko naselje s trgom i gradskom vijećnicom,¹¹⁴ pod nazivom Domavija.¹¹⁵ I poslije propasti Rimskog carstva nije prekinut kontinuitet nastanjivanja Srebrenice i susretanja različitih religija, kultura i civilizacija na prostoru Srebrenice.

„*Stančici* su bili takođe jedna od znatnijih vlasteoskih porodica u **bosanskom srednjem Podrinju**.“ (istakao A. Đ.) (M. J. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, Knjiga CCXL, Odeljenje društvenih nauka, Knjiga 14, Naučna knjiga, Beograd, 1955., str. 36. i 43.)

- 110 Srebrenica je smještena u najjužnijem dijelu sjeveroistočne Bosne i sa današnjom općinom Bratunac, koja je osnovana 1957. godine, ispunjava prostor “lakta” Drine. Jedno je od najstarijih naselja u Bosni i Hercegovini i dugo je u povijesti bila privredni, administrativni i kulturni centar bosanskog Podrinja. Zauzima prostor od 527 km² i prema popisu stanovništva iz 1991. godine, imala je 36.666 stanovnika, nastanjenih u 81 nastanjenom mjestu, svrstanih u 19 mjesnih zajednica. Prema nacionalnoj pripadnosti Bošnjaka je bilo 27.527 ili 75,2%, Srba 8.315 ili 22,7%. Hrvata, Jugoslovena i ostalih bilo je ukupno 779 ili 2,1%. Gustina naseljenosti po km² iznosila je 69,9 stanovnika. U gradu Srebrenici živjelo je 5.740 stanovnika.
- 111 Opširnije u: Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, ART-7, Sarajevo, 1998.
- 112 Opširnije u: Enver Imamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995; Vjekoslav Klaić, *Povijest Bosne*, fototip izdanja iz 1882. godine, Svjetlost, Sarajevo, 1990; Nada Klaić, *Srednjovekovna Bosna*, EMINEX, Zagreb, 1994; Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, reprint izdanje, Glas srpski, Banja Luka.
- 113 Opširnije o procesima etničkog razvoja u Bosni i Hercegovini i susjednim državama na nivou objedinjavanja saveza plemena u narode u: Hakija Zoranić, *O etnogenezi Bošnjana - Bošnjaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2009.
- 114 V. Radimskay, *Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi*, Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, knjiga I, godina III, Sarajevo, 1891.
- 115 Srebrenica je današnji naziv dobila po rudnicima srebra i kovnicama srebrenog novca. Opširnije u: Marko Vego, *Naselja srednjovekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1975; M. J. Dinić, *Za istoriju rudarstva u Srbiji i Bosni*, I dio, SANU, 1955.

Razmatrajući “jedinstvo različja” srednjovjekovne etničke strukture stanovništva Srebrenice, Tatomir Vukanović ističe da su “prema iznetim historijskim podacima, glavno žiteljstvo u Srebrenici bili Bosanci, Dubrovčani, Sasi, a bilo je delimično i Srbijanaca.”¹¹⁶ Ima mišljenja da su u religijskom smislu svi stanovnici Srebrenice početkom 15. stoljeća bili pripadnici Crkve bosanske. U Ljetopisu despota Stefana Lazarevića od Konstantina Filozofa kaže se za stanovnike Srebrenice da su “svi eresi bogumilske.”¹¹⁷ Da se to etničko “jedinstvo različja” zadržalo i u osmanskome periodu, nedvosmisleno svjedoči podatak koji navodi znameniti osmanski putopisac Evlija Čelebi. Prolazeći kroz Srebrenicu u drugoj polovini 17. stoljeća, Čelebi piše: “Stanovnici su Bošnjaci, a raju su im Srbi i Bugari. Svi su, međutim, prijatelji stranaca.”¹¹⁸ Srebrenica nije bila izolovan slučaj društveno-historijske multilateralosti, naprotiv, ona je zbog svog urbanog razvitka bila karakterističan primjer cijelog bosanskog društva istočne Bosne. O nastanku i razvoju multireligioznosti i multietničnosti u istočnoj Bosni poznati etnolog J. Cvijić piše: “Ovo je oblast pravoslavnih i muslimana i prvi čine većinu stanovništva. Mahom su porijeklom iz sandžačkog Starog Vlaha, još više iz crnogorskih brda i crnogorske Hercegovine; oni su sišli Drinom u ovu oblast sve do Glasinca na Romaniji. Protivno njima, muslimani su u ogromnoj većini starinci (starosjedioci, o. p. A. Đ.) i oni daju karakter kitnjastim tursko-istočnjačkim varošima cele oblasti, naročito Foči, Višegradu, Pljevljima.”¹¹⁹

Da je Srebrenica bila susretište različitih etničkih, religijskih i kulturnih identiteta, govori i podatak o dolasku franjevacu u Srebrenicu 1292. godine. Po nalogu Rimske crkve, s ciljem širenja katoličanstva među domaćim stanovništvom, franjevci u Srebrenici podižu samostan i Crkvu svete Marije. I crkva i samostan u Srebrenici se spominju 1378. i 1514. godine.¹²⁰ Nekoliko je razloga zašto franjevci dolaze u Srebrenicu, ali su dva najznačajnija. Prvi je, svakako, veliki privredni, demografski i kulturni značaj Srebrenice u to doba, ne samo za bosansko Podrinje već za cijelu Bosnu, ali i susjedne države. Drugi bitan razlog dolaska franjevacu u Srebrenicu jeste činjenica da je nedaleko od grada Srebrenice, u naselju Ljubskovu,¹²¹ bilo sjedište *dida*, vjerskog poglavara pripadnika Crkve bosanske, autentične i autonomne duhovno-idejne sadržajnosti srednjovjekovne Bosne.¹²² Svoju prisutnost među stanovništvom Srebrenice, pored Crkve bosanske i Katoličke crkve imala je i Pravoslavna crkva. Intenzivniji utjecaj Pravoslavne crkve u Bosni širio se iz Raške i Duklje tek nakon uspostave osmanske državne vlasti u Bosni 1463. godine.¹²³

116 Tatomir Vukanović, *Srebrenica u srednjem veku*, Glasnik državnog muzeja u Sarajevu, nova serija, sveska I, 1946., str. 63.

117 Pogledati u: Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, reprint izdanje, Glas srpski, Banja Luka, 1999., str. 182.

118 Evlija Čelebi, *Putopis*, Publishing, Sarajevo, 1996., str. 100.

119 Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i Jugoslovenske zemlje*, knjiga I, Zagreb, 1922., str. 88.

120 Dominicus Mandić, *Acta francistana*, tom I, Mostar, 1934., str. 10.

121 Ljubskovo se nalazi u “Župi Osat u blizini Purčića, Krnića i Parabučja.” (Opširnije u: M. Vego, navedeno djelo, i M. Dinić, *Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina*, JIČ, Beograd, 1937.

122 “Ima mišljenja da su pripadnici bosanske crkve bili pravoslavni. Ali to mišljenje neće biti potpuno tačno, jer imamo jasnih dokaza da ih je službena pravoslavna crkva osuđivala. (...) Jedan srpski zapis iz 1329. god.s pominje ‘bezbožne i pogane babune u Bosni.’” (V. Ćorović, navedeno djelo, str. 182)

123 “Pravoslavlje nije imalo organizacionog uticaja, jer Raška nije od XII veka ulazila u političku zajednicu s Bosnom. I u Raškoj samoj je tek u XIII veku sv. Sava uzeo punu organizaciju crkvenog života, koja nije mogla obuhvatiti Bosnu kao tuđe političko područje.” (V. Ćorović, navedeno djelo, str. 185)

Osmanska državna vlast dolaskom u Bosnu zatječe bosansko društvo sa razvijenom multireligijskom strukturom, jasno izdiferenciranom u tri religijske učenja, sa tri religijske institucionalne organizacije¹²⁴: pripadnike učenja Crkve bosanske, u narodnoj tradiciji poznati kao "bogumili"¹²⁵, pripadnike katoličanstva i katoličke crkvene organizacije te pripadnike pravoslavlja institucionalno organizirane u Pravoslavnoj crkvi.¹²⁶

Uspostavom osmanske državne vlasti na prostoru srednjovjekovne bosanske države nije došlo do nasilnog protjerivanja starosjedilačkog stanovništva niti oduzimanja njihovih privatnih zemljoposjeda. Za ovu tvrdnju postoje bezbrojni dokazi. Ovom prilikom navest ćemo mišljenje relevantnog istraživača bosanske prošlosti Čire Truhelke. Truhelka piše: "Turci, osvajači Bosne, nisu bili onako divljački zatornici, kako nam ih crta školska povijest, oni nisu u osvojenim zemljama razarali domaćih institucija ni proganjali pojedina vlasteoska plemena, dapače, nemamo ni jednog dokaza da bi oni za osvajanja ikome narivali islam."¹²⁷ Šta se značajno dogodilo u Bosni nakon uspostave osmanske državne vlasti umjesto vlasti srednjovjekovne bosanske države? Zasigurno, najznačajniji društveni proces bio je proces prihvatanja islama.¹²⁸ Bitne karaktersistike prihvatanja islama kao društveno-religijskog procesa bile su: postupnost (trajao je najmanje jedno stoljeće), nenasilnost,¹²⁹ izgradnja islamskih religijskih objekata

124 "U doturskom vremenu bilo je pristalica triju crkava: *katoličke, pravoslavne i bosanske crkve*." (A. Handžić, n.d., str. 81)

125 "U novije vrijeme izašao je sa svojim mišljenjem J. Šidak, koji tvrdi, da bosanska crkva nije imala neposrednije veze sa rimokatolicima ni sa pravoslavnima. Nije priznavala papin primat, ali nije ušla ni u sastav istočne crkve. 'Bila je to sasvim samostalna kršćanska crkva, koja je sebi pripisivala apostolsko porijeklo.'" (V. Ćorović, navedeno djelo, str. 183)

126 Neophodno je istaći da, kada je u pitanju historijski kontinuitet prisustva pravoslavlja u Srebrenici, u znanosti vladaju dosta oprečni stavovi, što upućuje na potrebu dodatnih istraživanja. Posebno je problematična i proizvoljna tvrdnja o Srebrenici kao sjedištu pravoslavne mitropolije za vrijeme vladavine Srebrenicom despota Stefana Lazarevića u prvoj polovini XV stoljeća. Zabuna nastaje jer se ne razlikuje i ne uvažava postojanje dvije Srebrenice, "jedna u Rudniku u Srbiji, a druga u Bosni." M. Dinić, A. Handžić i drugi autori smatraju da je svoj dvor (sjedište) despot Stefan Lazarević imao u rudničkoj (srbijanskoj) Srebrenici, a ne u bosanskoj. "Komparirajući gornje podatke sa podacima iz turskih popisnih deftera o Srebrenici iz 1533. i 1548. godine, morala bi se izraziti sumnja da li se zaista odnose na bosansku Srebrenicu ili na onu Srebrenicu u Rudniku. Jer ako je oko 1413. godine sagrađena pravoslavna crkva od kamena u Srebrenici, tj. svega dvije godine po dolasku pod despotovu vlast, onda bi trebalo da su je Turci zatekli i evidentirali. Nije vjerovatno da je samo pravoslavna crkva u prelaznom periodu nestala kada je ostala očuvana katolička, koja je znatno starija i koju evidentiraju svi turski popisi iz XVI vijeka, označavajući tačno njeno ime: Crkva sv. Marije." (A. Handžić, n.d., str. 101–102)

127 Čiro Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1915., str. 15.

128 Ističemo – *proces prihvatanja islama*, a ne *islamizacija*, što je to u dosadašnjoj znanstvenoj terminologiji bio preovlađujući termin. Zašto? Činimo to iz razloga da istaknemo dobrovoljnost prelaska na islam, a ne da se taj proces odvijao nasilno. Pojam islamizacija podsjeća na pojmove germanizacija, kroatizacija, srbizacija i sl., koji su uistinu provedeni nasilno.

129 "Čini se da je ovo često prelaženje na islam išlo od dobre volje a ne nasilu. Karakterističan je jedan slučaj iz 1565. godine. U Husrev-begovoj mahali, u neposrednoj blizini pravoslavnog kvarta Varoši, stanovali su čovjek i žena, po imenu Vuksan i Marina. Imali su dva sina, Duku i Stojana, i dvije kćeri, Jovanu i Ljiljanu. Pošto Vuksan umre i sinovi i kćeri pređu na islam i uzmu muslimanska imena Mustafa (Duka) i Husejn (Stojan), (Sidžil /protokol/ sarajevskog kadiluka od 973. (1565/6.), Aiša

(među kojima prednjače džamije), formiranje društvenog sloja islamski obrazovanih učenjaka koji su svojom djelatnošću utjecali na ukupni dinamizam bosanskog društva u osmanskom periodu, i mnogi drugi, ljudskim životom uvjetovani razlozi.¹³⁰ Nije rijedak slučaj u Bosni i Hercegovini da je cijela jedna familija u nekoliko generacija imala svoje članove kao islamski obrazovane uglednike.¹³¹

II. Gradske džamije Srebrenice – višestoljetni identitetski sadržaj Srebrenice

Prihvatanje islama na području Srebrenice, kao uostalom i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, nije značilo samo promjenu religijskih uvjerenja i religijskih obreda, već je istovremeno značilo i promjenu ukupne sadržajnosti društveno-kulturnoga života. Najznačajnija materijalna promjena bosanskih gradova sa prihvatanjem islama jeste izgradnja džamija. Džamija¹³² je središte, ne samo religijskog već i ukupnog društvenog života mahale i kasabe kao lokalnih životnih prostora muslimana. Pored džamije su, po pravilu, u središtu kasabe trg, zanatske radnje, dućani, javna česma i ćuprija ako je grad (kasaba) na rijeci. U pisanim izvorima spominju se dvije godine, 1352.¹³³ i 1376¹³⁴, kao datumi prvog pisanog spominjanja Srebrenice. Smatramo da

(Jovana) i Fatima (Ljiljana). Majka ostaje i dalje hrišćanka. Da je islamizovanje išlo nasilu, sigurno bi i majka morala preći na islam. U istom izvoru ima još primjera gde je npr. jedan brat musliman a ostali hrišćani.” (Vojislav Skarić, *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku*, u: V. Skarić, *Izabrana djela*, Knjiga II, V. Masleša, Sarajevo, 1985, str. 8)

130 Da je i ljubav između muškarca i žene, ponekad, bio razlog prihvata islama, potvrđuje, upravo, primjer iz Srebrenice. „1611. neki gvardijan Samostana sv. Marije u Srebrenici, budući da se ludo zaljubio u neku tursku djevojku, pošao je za njom u njezinu vjeru, jer je drugačije nije mogao imati za ženu.“ (B. Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, Synopsis, Sarajevo, Zagreb, 2003., str.45.)

131 Jedna od takvih familija jeste i familija Đozić iz Srebrenice. Neprekinutu imamsku tradiciju Đozića preko tri stotine godina pokazat ćemo na potomcima imama Muhameda Đozića, sina imama Husejina. Muhamedova loza (linija) preko hafiza Saliha do šejha Sejida i sina mu Ibrahima izgleda ovako: imam Husejn – imam Muhamed – imam Jusuf – imam hafiz Salih – imam hafiz Sejid – imam Teufik, brat Teufikov Hamed je mujezin – imam hadži šejh Sejid – učenik medrese Ibrahim. Dakle, činjenice pokazuju da je Ibrahim, sin šejh- Sejidov, osmo koljeno (generacija) neprekinute imamske loze familije Đozića iz Srebrenice.

132 O džamiji kao pojmu, njezinoj religijskoj, društvenoj, kulturnoj, odgojno-obrazovnoj i civilizacijskoj ulozi opširnije u: Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990., str. 137–154; Muhamed Emin Dizdar, *Džamija kao prvo i najstarije učilište*, Glasnik, VIS u SFRJ, broj 5, godina XXXIX, str. 491–495; A. eš-Šarbasi, *Uloga džamije u širenju islamskog obrazovanja i kulture*, Takvim za 1985. godinu, str. 73–84; Nijaz Šukrić, *Mesdžid i džamija*, Glasnik, VIS u SFRJ, broj 5, godina XXXIX, str. 469–476.

133 Juraj Kujundžić, *Srednjovjekovne crkve u Srebrenici*, Dobri pastir, god. XVII–XVIII, Sarajevo, 1968., str. 81.

134 Tatomir Vukanović, *Srebrenica u srednjem veku*, Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu, nova serija, Društvene nauke, sveska I, 1946., str. 41. U ovom radu Vukanović se poziva na C. Jiričeka, I. Đelića i F. Miklošića i u fusnoti objašnjava: “U jednoj povelji kod I. Đelića, *Monumenta Ragusina V*, Zagreb, 1897., 377 spominje se, da je ona izdata ‘sub castro Srebrenice’. U slovenskom prevodu iste povelje kod F. Miklošića, *Monumenta serbica*, Viennae, 1858., 107, (...) taj grad je Srebrenik pokraj Srebrenice.”

su u pravu oni autori koji iznose podatke o 1352. godini kao godini prvog spominjanja Srebrenice. Prvo spominjanje Srebrenice u pisanim izvorima vezano je za zlato, odnosno ime zlatara Dobre Bevenjutića. „Dobru Bevenjutića nalazimo 1346. u Kučlatu, na ušću Jadra u Drinjaču. On je po zanimanju bio zlatar i njegovo polje rada bila je duže vremena istočna Bosna. Sa njim u vezi izbija na vidjelo i Srebrenica: 16. avgusta 1352. izjavljuju dvojica dubrovačkih knjigonoša da su na zahtev Gruba Mančetića predali pismo Bevenjutiću u Srebrenici – *in Sebernica*, - uručeno 2. avgusta. Sam Bevenjutić tražio je godinu dana kasnije da se pozove iz Srebrenice na sud Žive Prvoslavić, koga su knjigonoše tamo našle trećeg avgusta 1353.“¹³⁵ Ista je situacija i s pisanim izvorima o tome kada Srebrenica prvi put dolazi u dodir / susret s islamskom kulturom i civilizacijom, što je izuzetno značajno za praćenje nastanka islamskih vjerskih objekata. Ono što je poznato, ali i bitno za našu temu istraživanja, jeste da je Srebrenica, prije svega, zbog svog prirodnog bogatstva i privredne razvijenosti, u prvoj polovini 15. stoljeća bila poprište sukoba bosanske države i susjednih država. “Počevši od 1403. godine Srebrenica je sa svojim bogatim rudokopima bila jabuka razdora oko koje su se svađale sve susjedne države. U toku 52 godine Srebrenica je najmanje trinaest puta mijenjala svoje gospodare, dok nije u drugoj polovici XV vijeka konačno postala turska. Posve je razumljivo da je sve te promjene vlasti pratilo rušenje i razaranje, a iza razaranja – novo izgrađivanje.”¹³⁶ Spoznaja iz naprijed navedenoga navoda pomaže nam da shvatimo zašto na području Srebrenice, osim stećaka,¹³⁷ ima vrlo malo ostataka građevina i grobalja iz predosmanskog perioda.

Osmanlije¹³⁸ su Srebrenicu definitivno zauzeli u prvoj polovini 1462. godine.¹³⁹ Znamo ovaj podatak na osnovu izvora o Srebreničkom kadiluku¹⁴⁰ koji se spominje 1462. godine. Iste su godine Osmanlije u Srebrenici postavili svoje povjerenike za rudarske poslove. Osmanlije su bili muslimani i njihova država bila je zasnovana na načelima islama, što je dovoljan razlog da se upravo 1462. godina može uzeti kao godina izgradnje prve džamije u Srebrenici. Dakle, **prva džamija u gradu Srebrenici jeste Tvrdavska džamija i izgrađena je 1462. godine.**¹⁴¹ Prva srebrenička džamija

135 M. J. Dinić, navedeno djelo, str. 48.

136 D. Sergejevski, *Ludmer*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, Sveska IV, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1952, str. 74.

137 Na prostoru općine Srebrenica “na 43 lokaliteta ima 815 stećaka (31 s ukrasima i 3 s natpisima) kod zaseoka Grebena selo Urisići, ima 70. Blizu sela Sućeska 52 stećka.” (*Blago na putevima Jugoslavije*, BIGZ, Beograd, 1983, str. 322)

138 Osmanlije se vrlo često, posebno u srpskoj historiografiji, i nazivaju Turcima. To nije znanstveno prihvatljivo, ne samo terminološki već i suštinski. Sve do 1923. godine postojala je Osmanska država (*Osmanli devleti*), a ne Turska država. Ova terminološka neadekvatna zamjena Osmanlija Turcima pruža krivu sliku historije i ima višestruke negativne posljedice. Na ovaj se način želi ovovremena društveno-politička stvarnost preslikati na prošlost, ne samo na političkom i etničkom nivou, već i na svim drugim segmentima stvarnosti, što ni u kom slučaju nije tačno, a i znanstveno je nekorektno.

139 “Sigurno je da se Srebrenica u dubrovačkim izvorima stalno spominje u turskoj vlasti od 1. aprila 1462. godine.” (A. Handžić, n.d., str. 28)

140 Pored Srebrenice, Srebrenički kadiluk sačinjavale su sljedeće nahije: Šubin, Kušlat i Zvornik na lijevoj, te Sokol, Rađevina, Bohorina, Krupanj, Jadar i Ptičar na desnoj obali Drine. (Opširnije u: Hazim Šabanović, *Bosanski Pašaluk*, Sarajevo, 1959., str. 168–169)

141 Opredijelili smo se za 1462. godinu kao godinu podizanja prve srebreničke džamije, jer je smatramo sigurnijim datumom od, recimo 1439. ili, pak, 1444., kada je Srebrenica pet godina u kontinuitetu,

nije morala biti izgrađena od tvrdog materijala, jer je praksa i prvih muslimana, još za vrijeme Muhameda, a. s., bila da im kao džamije / mesdžidi mogu služiti i drugi objekti, izgrađeni od raznovrsnog dostupnog materijala. U Srebrenici je to skoro sigurno bilo drvo. Jedini uslov je da prostor bude čist.¹⁴² Ta prva srebrenička džamija morala je biti podignuta u tvrđavi jer je tu bila smještena vojna posada. Neumoljiv dokaz o postojanju Tvrdavske džamije u Srebrenici jesu dva prva popisa Zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533. godine. U navedenim popisima piše: "Mjesto Srebrenica, rudnik je srebra; tvrđava joj je uređena; čuvana je uz plaću; ima dizdara, čehaju, hatiba i imama."¹⁴³ Sljedeći važan historijski izvor o postojanju Tvrdavske džamije u Srebrenici jeste postojanje, između ostalih vakufa u Srebrenici, i vakufa Tvrdavske džamije.¹⁴⁴ Ovaj historijski izvor nam kazuje da je Tvrdavska džamija u Srebrenici postojala duži period i da je bila izgrađena od tvrdog materijala, jer u protivnom ne bi imala svoj vlastiti vakuf.

Ovoj tvrdnji ide u prilog i činjenica da se proces prihvatanja islama u Srebrenici odvijao sporo.¹⁴⁵ Razlog je, svakako, bio u tome što je u Srebrenici prije dolaska Osmanlija više od 150 godina djelovala franjevačka katolička crkva, te viševjekovno prisustvo Dubrovčana i Sasa koji su, također, bili katoličke vjere. Prva gradska džamija izgrađena je sigurno nakon Tvrdavske džamije i prije nego što je Srebrenica dobila status kasabe, jer je i postojanje gradske džamije bio jedan od uslova da neko naselje dobije status kasabe. O vremenu izgradnje prve gradske džamije u Srebrenici vrlo precizne podatke iznosi Adem Handžić na osnovu izvornih osmanskih deftera. "Srebrenica je nešto prije 1533. godine dobila status kasabe. U popisu iz te godine tretirana je kao kasaba premda je imala malen muslimanski džemat, svega 36 kuća poreskih obveznika. Mnogo više je ona predstavljala kompaktnu kršćansku varoš sa 25 mahala i spominjanom Crkvom sv. Marije. Ipak, ispunjavala je osnovne uslove da se može nazvati kasabom. Bila je dotle podignuta džamija, a trg je još postojao od ranije. U tome izvoru se kaže: *Nefs-i Srebrenica održava se pazarni dan, tvrđava joj je uređena, čuvaju je timarlije*. Muslimansko stanovništvo nije plaćalo tzv. *resm-i çift*, što je također dokaz da je mjesto bilo proglašeno kasabom. Da je u Srebrenici prije te godine bila podignuta džamija, dokaz je što se među stanovništvom navode džamijski službenici. A da se ne radi o ranije navedenoj Tvrdavskoj džamiji nego o novoj džamiji u gradskom naselju, jasno

od 1439. do 1444. Godine, bila u posjedu osmanske vlasti. Zasigurno je u tvrđavi i tada bila džamija zbog brojnog prisustva vojne posade i islamskog karaktera Osmanske države. Najvjerovatnije to je bio montažni objekt izgrađen od drveta ili, pak, veći šator. Ovo pitanje ipak treba nastaviti dalje istraživati.

142 "Kur'anska objavljena vjera, u principu, je svetište učinila suvišnim. Svako mjesto bilo je po sebi i za sebe pred Bogom jednako, a obredno iskazivana smjernost pred Bogom mogla se obaviti svagdje; odatle i Muhamedov iskaz da je cijelu zemlju dobio kao *mesdžid*." (N. Smailagić, n.d., str. 138)

143 Pogledati u: *Dva prva popisa zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533. godine*, Građa, knjiga XXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 22, Sarajevo, 1986., urednik Milorad Ekmečić.

144 Opširnije pogledati u: R. Djedović, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća*, Baština sjeveroistočne Bosne, br. 3, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla 2012.

145 U popisu iz 1533. godine Srebrenica je "imala malen muslimanski džemat, svega 36 kuća poreskih obveznika." (A. Handžić, str. 149) "Mnogo više je ona predstavljala kompaktnu kršćansku varoš sa 25 mahala i Crkvom sv. Marije." (H. Suljić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Islamska misao, broj 123, mart 1998., Sarajevo, 182) Dakle, za 71 godinu osmanske vladavine Srebrenicom svega je 36 porodica prihvatilo islam. Ovo je još jedan u nizu dokaza da islam Osmanlije nisu nametale silom.

je iz toga što istovremeno imamo i druga imena vjerskih službenika. U tvrđavi se te godine navode timarlije: imam i hatib Mevlana Abdi, kao i Velija mujezin, dok se u gradskom naselju istodobno spominju: hatib Mevlana Šemsudin i mujezin Ahmed.”¹⁴⁶ Iz naprijed iznesenih podataka ne možemo spoznati koje je godine tačno izgrađena prva gradska džamija u Srebrenici niti možemo saznati na kom se lokalitetu nalazila i ko joj je bio osnivač. Određenije vrijeme izgradnje prve gradske srebreničke džamije nalazimo u Putopisu Evlije Čelebija. Čelebi 1660. godine o džamijama u Srebrenici piše: “Glavna je Bajezid Velijina džamija. To je jednostavna bogomolja u starom stilu s jednim minaretom, a pokrivena ćeromitom.”¹⁴⁷ Dakle, **prva gradska džamija u Srebrenici bila je carska džamija, izgrađena prije 1512. godine** jer je izgrađena za vrijeme vladavine Osmanskim carstvom Bajezida II, Bajezida Velije (1481–1512), kako ga naziva Evlija Čelebi. Prva srebrenička gradska džamija nije uspjela “preživjeti” sve nemire i ratna razaranja Srebrenice tokom proteklih stoljeća. Nije sačuvana ni njezina slika, a ne zna se tačno ni lokacija gdje je bila izgrađena. Adem Handžić pretpostavlja da je lokacija prve gradske srebreničke džamije “najvjerovatnije (...) tu gdje je danas Čaršijska džamija.”¹⁴⁸ Na osnovu svih do sada poznatih historijskih činjenica, ali i poznavanja pravila nastanka i organiziranja osmanskih gradskih naselja¹⁴⁹ u Bosni, može se pretpostaviti da je prva gradska džamija izgrađena na lokaciji današnje Đozića džamije u mahali Crvena rijeka. Nekoliko vrlo bitnih činjenica upućuje na ovakav zaključak. Prva činjenica koja upućuje na ovakav zaključak jeste da Čaršijska džamija u Srebrenici nije imala minbere¹⁵⁰ što nije slučaj ni s jednom carskom džamijom u Bosni i Hercegovini. Poznato je da je **Čaršijsku džamiju izgradio, ili pak obnovio, hadži Selman-aga Selmanagić 1836. godine**. Da je obnavljao carsku džamiju, koja je morala imati minberu, on bi je obnovio u izvornom obliku, a ne bi je gradio bez minbere, kao što je učinio. Džamija hadži Selman-age Selmanagića ili Čaršijska, kako se uobičajeno nazivala, izgrađena 1836. godine, bila je sa drvenom munarom skromnih dimenzija, kao i ostale srebreničke džamije. Zbog dotrajalosti porušena je 1988. godine i na istoj lokaciji sagrađena je nova džamija koju je 1995. godine porušila Vojska Republike Srpske. Džamija je ponovo izgrađena u izmijenjenom obliku, s visokom munarom s tri šerefeta, i svečano je otvorena 16. jula 2011. godine. Druga činjenica koja ukazuje da je lokacija prve gradske srebreničke džamije lokacija današnje Đozića džamije u Crvenoj rijeci, jeste da je najvjerovatnije tu nastala prva muslimanska mahala u Srebrenici. Prve muslimanske mahale kao po pravilu nastajale su ispod tvrđava i u njihovoj neposrednoj blizini. Na mjestu današnje Bijele džamije, koja je također ispod tvrđave i blizu nje, bila je dubrovačka Crkva sv. Nikole. Oko crkve se nije mogla razviti muslimanska mahala. Franjevački samostan i druga franjevačka crkva, Crkva sv. Marije na lokalitetu Klisa

146 Adem Handžić, *Tuzla i njezina okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975., str. 149–150.

147 Evlija Čelebi, *Putopis*, prijevod, uvod i komentar: Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967., str. 99.

148 A. Handžić, n.d., str. 150–151.

149 Džamije su po pravilu pravljene u naseljenim dijelovima grada, mahalama, a ne na trgovima. Kako smo već spoznali, u Srebrenici je još prije njezina zauzimanja od strane Osmanlija postojao trg, te je nastavio i dalje postojati. Trg je jedino mogao postojati na prostoru gdje je danas Čaršijska džamija i niže niz rijeku. Širenjem čaršije, a ona se jedino mogla širiti niz rijeku, stvorile su se pretpostavke za izgradnju nove džamije, koja je izgrađena na lokaciji današnje Čaršijske džamije.

150 “Čaršijska džamija je ustvari mesdžid, bez minbere, u kome se obavljalo pet dnevnih namaza, dok su se džuma i bajrami klanjali u Bijeloj džamiji.” (H. Suljić, n.d., str. 187)

bili su blizu i ispod srebreničke tvrđave s njezine zapadne strane, tako da se ni tu nije mogla razviti prva muslimanska mahala u Srebrenici. Prva muslimanska mahala nije se mogla razviti ni na već postojećem gradskom trgu, koji je jedino mogao biti lociran izvan objekata za stanovanje, tj. ispod dubrovačke Crkve sv. Nikole, a to je prostor ušća Crvene i Bijele rijeke, gdje je danas Čaršijska džamija.

Popis stanovništva iz 1533. godine nedvosmisleno pokazuje da se kršćansko stanovništvo zadržalo u Srebrenici sa svoje dvije crkve¹⁵¹ i samostanom.¹⁵² Mnogo kontroverzi i nejasnoća izazivaju historijski izvori kada je u pitanju pravoslavna crkva,¹⁵³ odnosno vrijeme njezine izgradnje. Posebno je karakterističan primjer pravoslavne crkve u Sasama.¹⁵⁴

151 To su: franjevačka Crkva sv. Marije sa samostanom na lokalitetu Klisa i dubrovačka Crkva sv. Nikole na lokalitetu današnje Bijele džamije.

152 "Srebrenički samostan kroz XVI i XVII stoljeće dijelio sudbinu s gradom koji se gasio. Posljednji udarac dao mu je Bečki rat: samostan je 1686. godine razoren i definitivno napušten, nakon što je ionako već prije toga samo životario. (...) još jedan slučaj učinio je ovaj samostan važnim. Prilikom osvajanja Bosne sultan Mehmed Fatih posjetio je srebrenički samostan i tada mu poklonio 'srebreni lakat', očito neki relikvijar porijeklom iz Dalmacije." (J. Kujundžić, n.d., str. 83–84) Važno je napomenuti da samostan i katoličke crkve u Srebrenici nisu zapalili osmanski vojnici niti domaće muslimansko stanovništvo već naprotiv, „1686. izgorio je skupa sa samim gradom, u požaru koji su prouzročili carski vojnici, Samostan sv. Marije u Srebrenici. Prema ovom samostanu čitava se provincija, kad se odijelila od Hrvatske, počela zvati 'Srebrenom'. Svi su redovnici te obitelji pobjegli preko Save, ako izuzmemo njihova gvardijana.“ (B. Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, Sinopsis, Sarajevo, Zagreb, 2003., str.110.)

153 U dosadašnjoj znanosti ima različitih mišljenja o pravoslavnim crkvama u Srebrenici u prvoj polovini 15. stoljeća, npr., J. Radonić u radu *Dubrovačka akta i povelje I*, Beograd, 1934, str. 83–84, spominje episkopa Bazilija (*Io Basilio, per la Dio gracia vescovo Bassinense.*). Jiriček ga naziva *bosanski episkop Vasilije*, pristalica Istočne crkve. M. Filipović i još neki autori uzimaju ovaj podatak kao dovoljan dokaz o postojanju pravoslavne episkopije u ovom dijelu Bosne. Adem Handžić i mnogo drugih autora smatraju da je ovo nepouzdan podatak u odnosu na druge mnogo eksplicitnije historijske izvore kakvi su, npr., osmanski popisni defteri. A. Handžić, smatra da je "stanovništvo u cijeloj ovoj oblasti bilo pretežno katoličko. Takav zaključak proizilazi i iz činjenice što u toj oblasti u doturskom vremenu nije bilo zabilježeno drugih crkava osim katoličkih. (...) U Srebrenici i u blizoj okolini postojale su nekada tri katoličke crkve i to: u samoj Srebrenici i Crnči (kod današnjeg sela Mihaljevića) po jedan franjevački samostan sa crkvama posvećenim Sv. Mariji, te crkve Sv. Nikole u selu Čaglju (kod Srebrenice) koja je zidana sredinom XV vijeka." (A. Handžić, n.d., str. 87). Handžić dalje tvrdi, pozivajući se na osmanske popisne deftere, da Osmanlije u Srebrenici i okolini "u najranijim popisima nisu evidentirali pravoslavnih kulturnih ustanova, jer je i vrijeme trajanja despotove vlasti bilo relativno, ipak, kratko. Kada je u pitanju historijski izvor o bosanskom episkopu Baziliju (*Basilio*), A. Handžić s pravom smatra da "se iz samog ovog spomena pouzdano ne zna kojem je obredu Bazilije pripadao" (A. Handžić, n.d., str. 95). I Juraj Kujundžić u radu *Srednjovjekovne crkve u Srebrenici* ne spominje pravoslavnu crkvu, već tvrdi da su se "u gradu sačuvala dvije crkve: jedna gotovo u cjelovitom stanju, danas 'Bijela džamija', dok se od druge vide samo ostaci temelja. To su ruševine na mjestu zvanom Klisa" (J. Kujundžić, n.d., str. 82). Kujundžić precizira 1387. godinu kao godinu od kada imamo "prvu vijest o postojanju franjevačke crkve u Srebrenici." Dakle, franjevačke crkve i samostan porušeni su za vrijeme Bečkog rata, što znači da su u kontinuitetu postojali oko tri stotine godina. Današnja pravoslavna crkva u Srebrenici izgrađena je 1903. godine, a pravoslavna crkva u gradskom groblju izgrađena je 1971. godine. U znanstvenoj literaturi nema podataka da su na tim mjestima u prošlosti postojale pravoslavne crkve.

154 Polemizirajući sa stavovima prote Milana Karanovića, Adem Handžić, neosporni znanstveni autoritet kada je u pitanju historija sjeveroistočne Bosne u XV i XVI stoljeću, iznosi vrlo zanimljive

Prva muslimanska mahala od 36 kuća kako se navodi u popisu iz 1533. godine najvjerojatnije je nastala uz desnu obalu Crvene rijeke. Mahala Crvena rijeka je jedna od najstarijih mahala (kvartova) u gradu Srebrenici. Ime je dobila po rječici uz koju je smještena sa njezine desne obale. Boja rijeke izgleda crvena, a ustvari je to boja korita rijeke (zemlje i kamenja) koju dobiva oksidacijom željeza i arsena kojeg u izvorima gubera ima mnogo.

Na lokalitetu Crvene rijeke ne bilježi se ni u jednom dosad poznatom historijskom izvoru postojanje kršćanskih vjerskih objekata. **Đozića džamija ili Džamija Crvena rijeka**, kako se najčešće nazivala u posljednje vrijeme, imala je minberu i u njoj su se klanjali i džuma i bajram-namazi. Jedan od dokaza da je lokacija prve gradske džamije u Srebrenici upravo mahala Crvena rijeka jeste i činjenica da se u popisu vakufa u Srebrenici spominje Vakuf džamije Crvena rijeka ili Šarene džamije. Dakle, ta je džamija bila posebno ukrašena bojama, što ukazuje na njezinu posebnost u odnosu na druge srebreničke džamije. Kako smo iz historijskih izvora već spoznali da je Srebrenica u svojoj višestoljetnoj historiji često paljena i razarana, njezinu sudbinu dijelile su i njezine džamije. **Nakon paljevine i rušenja carske Bajezid Velijine džamije, odnosno prve srebreničke gradske džamije, na njezinom mjestu džematlije su izgradile manju novu džamiju.** To se dogodilo poslije Bečkog rata. Tada je na ruševinama dubrovačke Crkve sv. Nikole izgrađena džamija. Dakle, izgrađene su dvije manje džamije umjesto Carske džamije, koja je vjerovatno bila većih dimenzija. Razlozi su sigurno bili ekonomske prirode, zbog osiromašenja stanovništva, ali i zbog vjerske potrebe džematlija da svaka mahala ima i svoju džamiju. Mahala oko Bijele džamije zove se Skender-mahala. Vrlo je vjerovatno da je neki Skender bio vakif prilikom izgradnje džamije na ruševinama dubrovačke Crkve sv. Nikole pa je po njemu i cijela mahala dobila ime. Kako je mahala Crvena rijeka najstarija srebrenička mahala, sa dugom tradicijom imena zbog znamenitosti i karakterističnosti boje Crvene rijeke, u njoj je samo džamija dobila ime po svojim vakifima. Posljednju obnovu džamije, kakva je bila prije rušenja 1995. godine, sa drvenom munarom, skromnih dimenzija 6x8x5, izgradila je familija Đozić. Potpuno je logično da je džamiju obnovila familija Đozić, jer su oni od osmanskog perioda pa sve do pred kraj austrougarske vladavine Bosnom i Hercegovinom, svi isključivo živjeli u mahali Crvena rijeka.¹⁵⁵ Obnova Đozića džamije

podatke o pravoslavnoj crkvi u Sasama, što upućuje na neophodnost ponovnog proučavanja njezine historije. Evo šta o pravoslavnoj crkvi u Sasama kaže A. Handžić: "U Sasama ima džamija koja po svom arhitektonskom izgledu svjedoči da je starijeg postanka, a mještani govore da u čitavom kraju oko Srebrenice nema starije džamije, kao ni crkve, od onih u Sasama. Što se crkve u Sasama tiče, Karanović u navedenom članku kaže da su 'ruševine saske crkve otkupili pravoslavni pre 70 godina i dogradili crkvu.' Da je sadašnja crkva u Sasama izgrađena na temeljima katoličke crkve, vidi se i po sakristiji koju nemaju pravoslavne crkve. Uostalom, biskup fra N. Ogramić-Olovčić, koji je 1673. pohodio Sase, zatekao je tu ruševine crkve i deset katoličkih kuća." (A. Handžić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Bosna, Sarajevo, str. 14)

- 155 Đozić iz Srebrenice starinom potječu iz mahale Crvena rijeka. Osnovno zanimanje njihovih predaka bio je posao imama, muderisa, kadija, mualima, mujezina i drugih zanimanja vezanih za vjersko-administrativne poslove. Sa austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine, u cjelini gledajući, Đozići su se teško prilagođavali novim uslovima života. Najbolje to potvrđuje podatak da niko od Đozića nije u doba austrougarske vladavine Bosnom i Hercegovinom bio značajniji trgovac, privatni poduzetnik, niti, pak, značajniji činovnik austrougarske uprave. Istina, i za vrijeme austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom, u prvoj decenije njezine uprave, dvojica Đozića su obavljali dužnost šerijatskih sudija. Hadži Mustafa ef. Đozić sin Abdullatifov obavljao je dužnost šerijatskog sudije u

je u toku, i ponovo je obnavlja familija Đozić. Pored ove činjenice, na ime džamije uticalo je i to što su imamsku službu u ovoj džamiji uglavnom obavljali imami iz familije Đozić.¹⁵⁶ I Hivzija Suljić, istražujući spomenike islamske kulture u Srebrenici, iznosi mišljenje nekih ljudi koji “kažu da je na lokaciji ove džamije bila Sultan Bajezidova džamija, koja je izgorjela, pa su džematlije kasnije podigle ovu manju džamiju.”¹⁵⁷

Bijela džamija u Srebrenici izgrađena je krajem 17. stoljeća na ruševinama dubrovačke Crkve sv. Nikole.¹⁵⁸ U svom *Putopisu* iz 1660. godine Evlija Čelebi piše da je “Srebrenica tada bila razvijena kasaba od šest mahala sa šest džamija, jednom

Srebrenici 1883. i 1884. godine. (Pogledati: *Bošnjak* za 1883. i 1884. ili *Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.) Poslije Mustafe, šerijatski sudija u Srebrenici 1886. i 1887. godine bio je njegov brat šejh hadži Husejn. (Pogledati: *Bošnjak*, za 1886 i 1887. ili *Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.) Kadija hadži Husejn rođen je u Srebrenici između 1825. i 1830. godine, a preselio na ahiret 1901. godine. Prvi je Đozić koji je ukopan u Gladnom greblju (mezarju) u Zaboju. Bio je izuzetno obrazovan čovjek, zasigurno jedan od najobrazovanijih ljudi svoga vremena u Bosni. Završio je *Mektebi hukuk* (Pravni fakultet) u Istanbulu. Govorio je turski, arapski, perzijski, a služio se njemačkim i francuskim jezikom. Dva puta je išao na hadž i dva puta se ženio. Đozići su sve do danas, i danas, ostali vjerni islamskim znanostima.

156 Jedno od osnovnih zanimanja familije Đozić je profesija imama. Najpoznatiji imami Đozići su: Husejn, prvi poznati imam; Alija, sin Abdullatifov; hafiz Salih sin Jusufov; hadži Abid, sin hadži Mustafin; Abid efendija, sin Omerov; Husejn efendija, sin Omerov; hafiz Abdulah, sin Alijin; hafiz Mensur, sin hafiz Abdulahov; hafiz Sejid, sin hafiz Salihov i šejh Sejid, sin Hamedov. Malo je familija u Bosni i Hercegovini koje su imale **osam hafiza**, (šest iz Srebrenice i dva iz Kladnja), kao što je to slučaj sa familijom **Đozića**. Najstariji poznati hafiz Đozić iz Srebrenice je **hafiz Salih**, sin Jusufov. Hafiz Salih, sin Jusufov, nije upisan u knjizi *Hafizi u Bosni i Hercegovini*, kao što nije upisan ni hfz. Mustafa sin Omerov. Hafiz je bio i hfz. Salihov sin Sejid. **Hafiz Sejid** ef. Đozić hfz je završio pred muderisom hadži hfz. Abdulahom Đozićem, sinom muderisa hadži Ali(je) ef. Đozića. Oba sina hadži Ali(je) efendije također su bili hafizi. Hadži **hafiz Abdulah** efendija, sin Alijin, do Drugog svjetskog rata radio je kao muderis u medresi u Srebrenici. Ne zna se pred kim je završio hfz. U nekim izvorima, ali i u narodnoj predaji često se spominje samo kao hadži hafiz. I drugi sin hadži Alijin, Salih, bio je hafiz. **Hafiz Salih**, sin Alijin, odselio se u Tursku i tamo umro u gradu Bursi. Hadži hfz. Abdulahov sin Mensur je također bio hafiz. Hfz je **hafiz Mensur** završio pred ocem. Mlad je preselio na Ahiret, nedugo poslije ženidbe, a neposredno pred Drugi svjetski rat, dakle, prije 1940. godine. Nije imao djece. Hafiz **Mustafa** Đozić (1877–1901), sin Omerov, hfz je završio kao učenik Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu. U knjizi *Hafizi u Bosni i Hercegovini*, autora hafiza dr. Fadila Fazlića, ne navodi se ime hfz. Mustafe Đozića, ali se ovaj podatak nalazi u knjizi *450 godina Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu*, str. 80. i u knjizi Hivzije Suljića *Islamska baština u Bosni i Hercegovini i njenoj okolini - sabrani tekstovi*, knjiga 2, BMG Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 290. Oba hafiza Đozića iz Kladnja imali su ime Salih. Prvi je **hafiz Salih, sin Omerov**, čiji se mezar nalazi u haremu Kuršumlije džamije u Kladnju, a umro je 1873. godine. Drugi hafiz Đozić iz Kladnja je **kadija Salih, sin imama Muhameda**, rođen 1885. godine. Hfz je završio 1912. godine kao učenik Behram-begove medrese u Tuzli pred muderisom hfz. Muhamed ef. Husićem. Malo je vjerovati da pored ovih šest hafiza Đozića iz Srebrenice i dvojice iz Kladnja, nije bilo hafiza i u generacijama prije njih. Na osnovu cjelokupne porodične tradicije, najvjerovatnije ih je bilo, samo što nije zapisano niti sačuvano u usmenoj tradiciji. Dvojica Đozića su do sada ponijeli najviše sufijske titule (diplome), titulu šejhova. To su: hadži **Husejn, sin Abdullatifov**, unuk imama Husejna, preselio na ahiret 1901. godine. Nije poznato kojeg je tarikata bio šejh hadži Husejn. Šejh hadži **Sejid sin Hamedov**, unuk hafiz Sejidov, praunuk hafiz Salihov, prapraunuk Jusufov, bijela pčela hadži Muhamedova, rođen 1964. Godine, šejh je nakšibendijskog tarikata. Oba šejha Đozića su duhovne orijentacije *Šemsi ve ruhi*.

157 H. Suljić, n.d., str. 188.

158 “Vrlo je vjerovatno da je dubrovačka Crkva sv. Nikole ostala do danas sačuvana u zidovima današnje Bijele džamije u Srebrenici.” (J. Kujundžić, n.d., 86) Ovaj podatak nam govori da se franjevačka Crkva sv. Marije nalazila na lokalitetu Klisa uz samostan.

tekijom, tri mekteba, jednim hanom i jednim javnim kupatilom,¹⁵⁹ te sa sedamdeset esnafskih dućana.”¹⁶⁰ Među te džamije nije ubrojana današnja Bijela džamija. Franjevačke crkve i samostan spominju se u svim osmanskim popisima do Bečkog rata (1683–1799). Dakle, Osmanlije nisu pretvorili crkve u džamije na početku svoje vladavine. Logično je postaviti pitanja zašto se to čini u drugoj polovini 17. stoljeća i šta je bilo s katolicima iz tog grada? Da bismo dali odgovor na ovo pitanje, neophodno je istaći osnovne elemente društvenih zbivanja u Srebrenici za vrijeme Bečkog rata. “Da bi lakše mogla osvojiti Beograd, austrijska vojska je iz strateških razloga 1686. godine potisla Osmanlije iz kotline gornjeg toka rijeke Drine, pa i same Srebrenice. Tek je 1688. godine, i to nakon snažnih i žestokih napada, vojsci Austrije pošlo za rukom da osvoji dobro utvrđeni Beograd. Na svim pravcima kud je tad prilazila austrijska vojska, sve je bilo ‘u znaku neviđenog klanja i pljačkanja gradskog stanovništva.’ (Enciklopedija FNRJ, Zagreb, 454/D). Misleći, očito, na spomenuta ratna događanja i u Srebrenici, J. Kujundžić, neodređeno kaže: ‘Građevine i ljude progutale su nesretne prilike 1686. godine’ (Dobri pastir, str. 240). U tom ratnom vihoru, pouzdano se zna, uništene su i sve džamije o kojima govori E. Čelebi. Kad su se poslije navedenog krvavog pohoda povlačile vojne snage Austrije iz Srebrenice, u tom su vremenu iz tog drevnog grada otišli malobrojni katolici pa i fratri franjevačkog reda.”¹⁶¹ Ovi nam podaci nedvosmisleno govore da je Bijela džamija izgrađena na ruševinama dubrovačke Crkve sv. Nikole nakon 1686. godine i nakon odlaska franjevaca iz Srebrenice s austrijskom vojskom. Crkvu više nije imao ko obnavljati niti je za njom bilo potrebe, pošto više nije bilo katoličkih vjernika u Srebrenici, a muslimansko se stanovništvo uvećavalo i zbog priliva izbjeglica sa teritorija koje je od Osmanlija zauzimala Austrija. Vojska i Policija Republike Srpske porušile su Bijelu džamiju do temelja 1995. godine. Obnovljena je donacijom Malezijske vlade i ponovo otvorena 28. 9. 2002. godine.

Džamija u Petriči,¹⁶² (odnosno u Petrič-mahali, kako se lokalna zajednica zvala u vrijeme njezina osnivanja¹⁶³) Ne zna se tačan datum izgradnje niti ko je bio vakif džamije. “Osnovica ove džamije je pravougaonik sa stranicama 10x7,5 m (s vana). Zidana je od lomljenog kamena sve do krovne konstrukcije, šest metara visine i 98 cm debljine, pokrivena četvorovodnim krovom, sada pod crijepom.”¹⁶⁴ Posljednje

159 “U vrhu mahale, koja se zove Crvena Rijeka, bio je hamam (javno kupatilo, op. A. Đ.) a mjesto gdje je stajao zove se *Hamamluk*. Zidine su mu se vidjele još do pred okupaciju (austrougarsku, 1878., op. A. Đ.). Pri gradnji zgrade na tom mjestu nađeni su kanali i ploče. Površina tog zemljišta iznosi do 60 m². Iz potoka *Goranovac* uzeta je voda za hamam.” (Hamdija Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini*, u *Izabrana djela*, knjiga III, V. Masleša, Sarajevo, 1991., str. 77)

160 E. Čelebi, n.d., str. 99.

161 Hakija Đozić, *(Ne)istine o srebreničkim džamijama*, Oslobođenje, Sarajevo, 9. XI 2002., Prilog: *Pogledi*, str. 7. Odlazak katoličkog stanovništva sa svojim svećentvom iz Srebrenice 1686. godine nije usamljen primjer u Bosni. Isto se desilo poslije provala Eugena Savojskog u Sarajevo 1697. godine kada je spaljeno gotovo cijelo tadašnje Sarajevo.

162 Hivzija Sulkić ovu džamiju naziva Petriča džamija po mahali Petriča, iako se ona u muslimanskoj javnosti Srebrenice vrlo rijetko tako naziva. Dominantan naziv ove džamije je *Džamija u Petriči*, a ne *Petriča džamija*.

163 Da li se ova mahala u vrijeme svog prvog osnivanja zvala današnjim imenom, nemamo pouzdanih dokaza. Postoje indicije da se mogla zvati i *Misirlije* ili, pak, *Zlativode*.

164 H. Sulkić, n.d., str. 44.

renoviranje džamije prije njezinoga rušenja 1995. godine izvršeno je 1983. godine. Obnova ove džamije još nije počela.

Musala,¹⁶⁵ je u Srebrenici postojala sve do 1953. godine. Po kazivanju, u njoj se klanjalo sve do 1935. godine. Srebrenička musala dimenzija 20x15 metara imala je mihrab u zidu i minberu od drvene građe, što je bila rijetkost kod musala. Musala je bila pokrivena i ograđena daskom. Nalazila se na prostoru gdje se danas nalazi obdanište. Posljednji imam Musale bio je hadži Abid ef. Dozić, sin kadije hadži Mustafe.

U Srebrenici je bila i radila **Medresa**. Iz “Bosne”¹⁶⁶ saznajemo da je 1866. godine u Srebrenici izgrađena medresa na mjestu starog i trošnog mekteba. Medresa je prestala sa radom 1930. godine. To saznajemo iz Izvještaja o radu Ulema-medžlisa u Sarajevu za 1932. godinu. Lokacija zgrade medrese u Srebrenici nalazila se s lijeve strane od ulaznih vrata Čaršijske džamije. Na tom se mjestu danas nalazi zgrada Islamskog centra. Posljednji muderis¹⁶⁷ srebreničke medrese je Haki(ja) ef. Dozić. Pored Haki-efendije, u srebreničkoj medresi muderisi su bili: hadži Ali(ja) ef. Dozić i hadži hafiz Abdulah ef. Dozić.

Begića džamija u naselju Vidikovac izgrađena je 1989. godine, a njezin vakif bio je Azem Begić, rodom iz sela Luka. Džamija je porušena 1995. godine. U toku je obnova, a obnavljaju je sinovi Azema Begića.

Važno je istaći da su prije rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države (1992 – 1995) na području općine Srebrenica bile 22 džamije (od toga 5 u gradu Srebrenici), tri mesdžida, jedan Islamski centar i jedan mekteb. Svi ovi objekti islamske duhovnosti i kulture do temelja su srušeni u posljednjem ratu. Nažalost, svi do jednog namjerno, a ne kao rezultat ratnih dejstava.¹⁶⁸ Do danas je obnovljeno osam džamija¹⁶⁹ i Islamski centar, četiri džamije se obnavljaju¹⁷⁰, dok sve ostale čekaju na obnovu.

165 To je, zapravo, džamija pod vedrim nebom. Na musali se obavljao zajednički namaz, kao što su džuma i bajram-namazi. Vrlo rijetko na musali je zidan mihrab za imama i minbera za učenje hutbe.

166 Zvanični list Bosanskog vilajeta s uporednim dvojezičnim tekstom na osmanskome i bosanskom jeziku. List je izlazio neprekidno trinaest godina. Prvi broj “Bosne” izašao je 16. (28.) maja 1866. godine.

167 Muderis je nastavno zvanje u rangu profesora srednje škole.

168 Fenomen namjernog rušenja islamskih vjerskih objekata: džamija, mesdžida, tekija, turbeta, mezaristana i drugih, u znanosti do danas nije dovoljno izučen. Ovaj fenomen kolektivne društvene destruktivnosti zahtijeva posebnu i znanstveno korektnu obradu. Ovog puta, pored velikodržavnih ideologija i projekata kao jednog od uzroka rušenja islamskih vjerskih i kulturnih objekata, želimo ukazati na još jedan mogući uzrok, a on se nalazi u stereotipnim nacionalno-književnim djelima kakvo je, npr., *Gorski vijenac*. *Gorski vijenac* nekim svojim stihovima nedvosmisleno poziva na rušenje islamskih vjerskih objekata. Evo tih stihova: “No lomite munar i džamiju, i badnjake srpske nalagajte” (str. 62), “Udri vraga, ne ostv mu traga, udri poturice ne ostavi im nikog ni od potomstva” (str. 162). (P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd, 1974)

169 Obnovljene džamije: Bijela džamija u Srebrenici, Čaršijska džamija u Srebrenici, džamija u Osatu, džamija u Gornjim Potočarima, džamija u Dobraku, obnovio ju je ugledni srebrenički privrednik Enver Malagić, džamija na Osmačama, džamija u Slapovićima, vakuf Selima Alemića iz sela Kutuzera, džamija u Luci, džamija u Sućeskoj.

170 Dozića džamija u mahali Crvena rijeka u Srebrenici, džamija u Tokoljacima, džamija u Radovčićima, Begića džamija na Vidikovcu.

Zaključak

Od mnogobrojnih subidentitetskih sadržaja Srebrenice, shvaćene kao društveno-historijska sadržajnost, gradske džamije sigurno jesu jedan od najznačajnijih. Potvrđuju to mnogobrojni historijski izvori. Najstarija džamija u Srebrenici izgrađena 1462. godine jeste Tvrdavska džamija, izgrađena je u srebreničkoj tvrđavi iznad grada. Potvrđuje to postojanje vakufa Tvrdavske džamije, ali i imena imama i hatiba Mevlana Abdija i mujezina Velije. Prva gradska džamija izgrađena je u periodu između 1481. i 1512. godine. Lokacija prve gradske džamije nije najpreciznije utvrđena, ali prema raspoloživim podacima, ona je mogla biti ili na lokaciji današnje Đozića džamije u Crvenoj rijeci ili, pak, na lokaciji današnje Čaršijske džamije. Bijela džamija izgrađena je na ruševinama dubrovačke Crkve sv. Nikole, nakon njezina rušenja 1686. godine, tj. za vrijeme Bečkog rata i odlaska franjevaca i katoličkog stanovništva iz Srebrenice. Ne zna se kada je izgrađena Džamija u Petriči i ko joj je bio vakif. Kao i ostale srebreničke džamije, porušena je 1995. godine i do danas nije početa njezina obnova. Gradske džamije Srebrenice kao vjerski, kulturni i odgojno-obrazovni subjekti, zajedno s ostalim srebreničkim društveno-historijskim i kulturno-civilizacijskim subjektima, 550 godina neprekidno su učestvovala i učestvuju u izgradnji multilateralnog identiteta društveno-historijske stvarnosti grada Srebrenice i njezine okoline.

Literatura

1. Benić Bono, *Ljetopis sutješkog samostana*, Synopsis, Sarajevo, Zagreb, 2003. str.110. *Bošnjak* za 1883 i 1884. ili *Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.
2. *Bošnjak* za 1883 i 1884. ili *Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.
3. *Bošnjak* za 1886. i 1887, 1888. i 1889 ili *Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.
4. Cvijić Jovan, *Balkansko poluostrvo i Jugoslovenske zemlje*, knjiga I, Zagreb, 1922.
5. Ćorović Vladimir, *Historija Bosne*, reprint izdanje, Glas srpski, Banja Luka, 1999.
6. Dinić J. M., *Za istoriju rudarstva u Srbiji i Bosni*, I dio, SANU, 1935.
7. Dinić J. M., *Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina*, JIČ, Beograd, 1937.
8. Dizdar Emin Muhamed, *Džamija kao prvo i najstarije učilište*, Glasnik, VIS u SFRJ, broj 5, godina XXXIX.
9. Djedović Rusmir, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća*, Baština sjeveroistočne Bosne, br. 3, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla 2012.
10. Čelebi Evlija, *Putopis* - prijevod, uvod i komentar: Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967.
11. Đozić Adib, *Bošnjačka nacija*, BKC, Sarajevo, 2003.
12. Đozić Adib, *Društveno-historijska situiranost Bošnjaka u Srebrenici*, Pogledi, BZK, Tuzla, br. 8, juli 2001.
13. Đozić Hakiya, *Muderiz Haki(ja)-ef. Đozić*, (manuskript), vlastito izdanje, Sarajevo, 2001.
14. Fazlić Fadil, *Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih 150 godina*, El-Kalem, Sarajevo, 2006.

15. Grupa autora, *450 godina gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu*, Gazi Husrev-begova madresa, Sarajevo, 1988.
16. Hadžibegović Hamid, *Opsada Nikšića 1877. g. prema izvještaju Nikšićkog naiba*, Istorijski zapisi IV, 1–3, 1949.
17. Handžić Adem, *Tuzla i njezina okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
18. Hasandedić Hivzija, *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1990.
19. Imamović Enver, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, ART–7, Sarajevo, 1998.
20. Imamović Enver, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995.
21. Klaić Vjekoslav, *Povijest Bosne*, fototip izdanja iz 1882. godine, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
22. Klaić Nada, *Srednjovjekovna Bosna*, EMINEX, Zagreb, 1994.
23. Kovačević Desanka, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1961.
24. Kujundžić Juraj, *Srednjovjekovne crkve u Srebrenici*, Dobri pastir, god. XVII–XVIII, Sarajevo, 1968.
25. Mandić Dominicus, *Acta francistana*, tom I, Mostar, 1934.
26. Njegoš P. P., *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd, 1974.
27. Skarić Vladislav, *Izabrana djela*, knjiga I i II, V. Masleša, Sarajevo, 1985.
28. Smilagić Nerkez, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
29. Suljić Hivzija, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Islamska misao, br. 123, mart 1989.
30. *Spomenica Šerijatsko sudačke škole u Sarajevu (1887-1937)*, Islamska dioničarska štamparija, Sarajevo, 1937.
31. Šabanović Hazim, *Bosanski Pašaluk*, Sarajevo, 1959.
32. Šukrić Nijaz, *Mesdžid i džamija*, Glasnik, VIS u SFRJ, broj 5, godina XXXIX.
33. *Tridesetogodišnji Izvještaj šerijatske sudačke škole u Sarajevu od osnutka do kraja školske 1916./1917.*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1917.
34. Truhelka Ćiro, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1915.
35. Vasić Milan, *Etničke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku*, GDI Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1962.
36. Vego Marko, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
37. Vukanović Tatomir, *Srebrenica u srednjem veku*, Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu, nova serija, 1946.
38. Zoranić Hakija, *O etnogenezi Bošnjana – Bošnjaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2009.

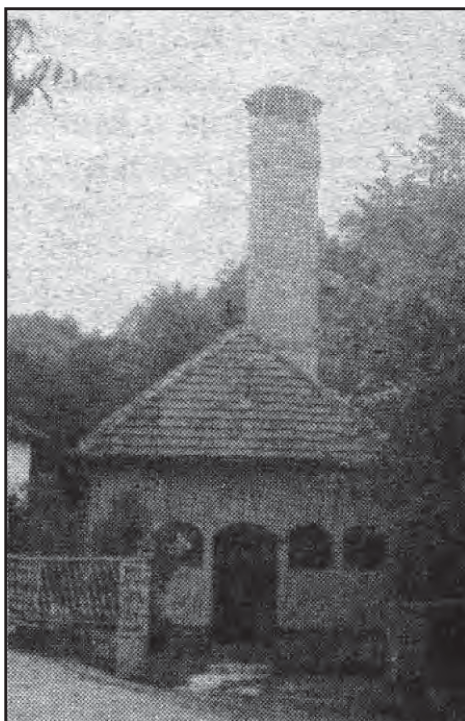
Prijeratni izgled gradskih džamija Srebrenice

Bijela džamija

Čaršijska džamija

Crvena Rijeka (Dozića) džamija

Mr. sc. Rusmir DJEDOVIĆ

JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla

URBANI RAZVOJ GRADA SREBRENICE OD SREDNJEG VIJEKA DO POČETKA 20. STOLJEĆA

Sažetak

U radu se govori o urbanom razvoju grada Srebrenice, kao značajnog strateškog, političkog i ekonomskog, pa tako i urbanog središta Podrinja, tokom tri historijska perioda – srednjovjekovnom, osmanskome i austrougarskom. Date su osnovne karakteristike i elementi urbane strukture grada u istraživanim periodima. Posebno je istražena uloga institucije vakufa u urbanom razvoju Srebrenice, sa posebnim osvrtom na poznate vakufe i vakife ovoga grada.

Ključne riječi: *Srebrenica, urbani razvoj, srednji vijek, osmanski period, austrougarski period, mahala, čaršija, vakuf.*

Uvod

Naselje Srebrenica je od srednjeg vijeka pa sve do danas značajno strateško, političko i ekonomsko (rudarsko, zanatsko i trgovačko) središte Podrinja. Usljed navedenog, Srebrenica se tokom ovog perioda razvila i u značajno urbano središte Podrinja.

Urbani razvoj Srebrenice nije do sada detaljnije istraživan, kako u periodu srednjeg vijeka, tako i u osmanskome i austrougarskom periodu. Za urbani razvoj Srebrenice naročito je značajna institucija vakufa, čija je uloga u urbanom razvoju osmanskih, pa tako i bosanskohercegovačkih gradova, u nauci već dobro poznata.

Cilj ovoga rada je istražiti i ukazati na osnovne karakteristike i etape urbanog razvoja grada Srebrenice tokom navedena tri historijska perioda, zatim dati osnovne karakteristike i elemente urbane strukture grada na prelazu iz 19. u 20. stoljeće, i ukazati na značaj i ulogu vakufa u urbanom razvoju grada Srebrenice u zadnjih pet stotina godina.

Antička tradicija

Područje grada Srebrenice je, zahvaljujući prije svega bogatim prirodnim resursima, naseljeno od najstarijih vremena. U antičkom periodu postoje vrlo značajne urbane aglomeracije u okolini Srebrenice (antički gradovi u Skelanima i Sasama). Na području današnjeg grada Srebrenice je još u antičkom periodu postojalo naselje. Na postojanje tog antičkog naselja upućuju različiti arheološki nalazi (vodovodne cijevi, novac, nakit...), ljekovita svojstva Crnog Gubera i blizina rimskih rudarskih jama, kao i ostaci veće rimske građevine u mahali Petrič.¹⁷¹

Srednji vijek

Srednjovjekovno naselje Srebrenica koje se nalazilo ispod srednjovjekovnog grada-utvrde Srebrnik, nije do sada detaljnije istraženo sa aspekta urbanog razvoja i urbane strukture. Da su u slučaju Srebrenice ovakva istraživanja krajnje oskudna, iako se radilo o razvijenom urbanom centru, već je u nauci istaknuto.¹⁷²

Također, poznato je da je izgled grada jedno od važnijih aspekata u proučavanjima evropskih srednjovjekovnih gradova.¹⁷³

Naselje Srebrenica se u historijskim dokumentima naziva *civitas* (grad) a njegovi stanovnici „*civis Srebernize*“.¹⁷⁴

Tokom srednjeg vijeka se na mjestu današnjeg grada Srebrenice javlja značajna urbana aglomeracija sa kompleksnom prostorno-urbanom strukturom. Prema dosadašnjim saznanjima radi se o sljedećim prostornim i urbanim sadržajima:

- Srednjovjekovna utvrda Srebrnik (Gornji i, možda, Donji grad);
- Podgrađe (današnja mahala Grad);
- Trgovište – trg (*mercatum, forum*, lokalitet kasnije čaršije). Na njemu su bile i trgovačke radnje (*botege, stacuni*), zanatske radnje i drugi poslovni i javni objekti;
- Rudnik sa rudarskim oknima (jamama), kao i za njega vezani privredni objekti: topionice, mlinovi... Poznato je da je Srebrenica u 15. stoljeću, poslije Novog Brda, najveći rudnik na Balkanskom poluostrvu.¹⁷⁵;
- Pretežno stambeni dijelovi naselja, kao što su: Crvena rijeka, Petrič, Varoš...;

171 Enver Imamović, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, 17, Muzej istočne Bosne, Tuzla, 2002., str. 32-33.

172 Desanka Kovačević-Kojić, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, SANU, Posebna izdanja, knjiga DCLXVIII, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 19, Beograd, 2010., str. 111.

173 Desanka Kovačević-Kojić, *Izgled Srebrenice u dubrovačkim izvorima (1352-1460)*, Spomenica Milana Vasića, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Spomenica 11, Odeljenje društvenih nauka 14, Banja Luka, 2005., str. 81.

174 Desanka Kovačević-Kojić, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, SANU, Posebna izdanja knjiga DCLXVIII, Odeljenje istorijskih nauka knjiga 19, Beograd, 2010., str. 112.

175 Desanka Kovačević-Kojić, *Izgled Srebrenice u dubrovačkim izvorima (1352-1460)*, Spomenica Milana Vasića, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Spomenica 11, Odeljenje društvenih nauka 14, Banja Luka, 2005., str. 83.

- Panađurište, dio naselja gdje se održavaju panađuri u Srebrenici;
- Dubrovačka kolonija, odnosno jaka dubrovačka naseobina;
- Trgovačka ulica (*via de mercado*), koja je išla prema trgu. U njoj su pretežno smještene dubrovačke kuće. To je jedina ulica u našim gradovima srednjega vijeka čiji je naziv poznat iz dokumenata.;
- Franjevački samostan sa Crkvom sv. Marije; Crkva sv. Nikole; Najstarija katolička crkva u Srebrenici se spominje 1378. godine u popisu Bartola Pizanskog. Iza 1453. godine je pretvorena u zidanu, a dograđivana je i 1504. godine.;
- Dio naselja pod nazivom Vila Baratovo. U distriktu Srebrenica se još 1440. godine spominje „*villa Boratoue*“.¹⁷⁶
- Sklonište za gubavce, klanica, carinarnica, kovnica novca, gostionice, svratišta,...;

Kuće u srednjovjekovnom naselju Srebrenica su bile uglavnom od drveta i često na sprat. U naselju je postojala i kanalizacija. Unutar naselja je bilo poljoprivrednih površina, kao i vinograda.

Srebrenica u srednjem vijeku ima svoju gradsku upravu i gradsko pravo, poput drugih tadašnjih evropskih gradova.

Prema najvažnijim urbanim, ekonomskim, upravnim i kulturnim karakteristikama, srednjovjekovna Srebrenica umnogome pripada tipičnim evropskim gradovima srednjega vijeka.

Osmanli period

Osmanlije su područje Srebrenice definitivno zauzeli iza 1459. a prije 1. 4. 1462. godine, kada se u dubrovačkim izvorima Srebrenica spominje u osmanskoj vlasti.

Tokom preko četiri stoljeća osmanske uprave, grad Srebrenica prolazi kroz nekoliko faza ukupnog, pa i urbanog razvoja. One zavise od općih historijskih prilika a sastoje se iz perioda stradanja, oporavka i punog razvoja. Tokom ovog istraživanja izdvojili smo sljedeće faze urbanoga razvoja grada Srebrenice:

Stradanje (od sredine pa do kraja 15. stoljeća)

Neposredno iza 1459. godine Srebrenica ulazi u sastav ogromnog Osmanskog carstva. Srednjovjekovni grad Srebrenik, na brdu iznade Srebrenice, postaje osmanska vojna utvrda sa najstarijom džamijom.

Ugarske snage pod vodstvom Emerika Zapolje su 1464. godine prodrle do Srebrenice i opljačkale je.¹⁷⁷

Da je Osmansko carstvo zateklo Srebrenicu kao značajno naselje govori i podatak da je prilikom poznatog prodora ugarskih snaga (1476. godine) u gradu bilo oko 700 kuća (sa oko 3.500 stanovnika). Tada je poubijano mnogo stanovnika Srebrenice, 500 zarobljeno, zaplijenjeno mnogo novca, srebra, svile i druge robe. Opljačkana varoš zatim je spaljena.¹⁷⁸

176 Mihajlo J. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, SAN, Posebna izdanja knjiga CCXL, Odeljenje društvenih nauka knjiga 14, Naučna knjiga, Beograd, 1955., str. 34.

177 Mihajlo J. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, SAN, Posebna izdanja knjiga CCXL, Odeljenje društvenih nauka knjiga 14, Naučna knjiga, Beograd, 1955., str. 88.

178 Mihajlo J. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, SAN, Posebna izdanja knjiga CCXL, Odeljenje društvenih nauka knjiga 14, Naučna knjiga, Beograd, 1955., str. 88.

Tokom druge polovine 15. stoljeća Srebrenica je više puta stradala zbog ratnih dejstava Osmanskog carstva i Ugarske.

Na prelazu iz peatnaestoga u šesnaesto stoljeće prilike se stabiliziraju i Srebrenica se postepeno oporavlja.

Oporavak (kraj 15. do kraja 16. stoljeća)

Već početkom 16. stoljeća naselje Srebrenica dobiva urbane, ekonomske i kulturne konture grada i prije 1533. zvanično biva proglašena gradom. Na mjestu nekadašnjeg Trgovišta (trga) razvija se čaršija kao osmansko-orijentalni ekvivalent starom poslovnom središtu naselja. U središtu čaršije je nastala i druga džamija na ime sultana Bajezida II, između 1481. i 1512. godine.

Tada Srebrenica ima prihod od 47.732 akče, a osnovna stavka je bio prihod od proizvodnje srebra.¹⁷⁹

Početkom 16. stoljeća Srebrenica obuhvata i dvije *mezre* (veća imanja), Donji i Gornji Kozlin (Jakov), sa ukupno 5 nemuslimanskih kuća i 1.600 akči prihoda. Nešto kasnije se navode još dvije mezre i sve služe kao sijalište stanovnicima grada.¹⁸⁰ Sredinom 16. stoljeća postoji i kovnica novca.

Grad Srebrenica 1533. godine ima oko 230 kuća poreskih obveznika (36 muslimanskih, 178 stare raje-katolika i 43 novodoseljenih vlaho-stočara) i oko 1500 stanovnika. U ovom defteru se za Srebrenicu kaže: održava se pazarni dan, utvrda joj je uređena a čuvaju je timarlija.¹⁸¹

Početkom 16. stoljeća Srebrenica ima: vojnu utvrdu sa posadom; čaršiju sa dućanima, zanatskim radnjama i drugim javnim i privrednim objektima; rudnik; panađur za tradicionalnim vašerom; više stambenih mahala. Tada ima i: dvije džamije, samostan sa crkvom, hamam...

Do kraja prve polovine 16. stoljeća (1548. godine) grad Srebrenica ima oko 300 kuća poreskih obveznika (106 muslimanskih, 143 stare raje-katolika i 43 vlaho-stočara) i oko 2.000 stanovnika.

Skupina (*cemaat*) od 143 domaćinstava, sa 10 neoženjenih i jednom baštinom bila je raspoređena u 21 mahal, od kojih je najveća mahala Pavka mesara imala 16 domaćinstava, a najmanja, mahala Pišni voda, možda kraj Srebrenice gdje je današnji Guber – samo jedno domaćinstvo. Spominje se i mahala Marka Tomaša.¹⁸²

Te godine u gradu su registrovani sljedeće zanatlije: kapari (*takyeci*), pucari, krojači, banjari (radnici u banji - hamamu), štavioci kože, obučari, kovači, sedlari, sabljari, mesari, pisari, šafari (vezani za rudnik).¹⁸³

179 Nedin Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005., str. 196.

180 Nedin Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005., str. 196-197.

181 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975., str. 149.

182 Nedin Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005., str. 197.

183 Nedin Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005., str. 197.

Otvorena je mogućnost postojanja još nekih urbanih objekata u Srebrenici tokom 16. stoljeća, kao što su mesdžidi, eventualno tekija.¹⁸⁴

Zlatno doba (kraj 16. – kraj 17. stoljeće)

Da je Srebrenica od sredine 16. pa do početka 17. stoljeća (prema defterima iz 1548. i 1604. godine), bila snažan ekonomski centar, govore i podaci o prihodima rudarstva i prerade rude. Ukupan prihod carskih hasova od Srebrenice iznosio je u ovo vrijeme od 508.829 do 513.658 akči. Od kovnice i kovanja novca 400.000, od desetine proizvodnje srebra od 60.000 do 63.459 (u količini od 20.000 dirhema čistog srebra) i kalhane srebra 3.500 akči. Ukupno od rudarstva i kovnice, za tadašnje prilike velikih 463.500 akči. Od voskare (*semhane*) sandžaka Zvornika u Srebrenicu dolaze prihodi u iznosu od 12.000 do 13.000 akči. Od tržne takse (*bac-i ba-zar*), mesara, mlinova i panađura, ukupno od 18.666 do 19.291 akči. Također, od tržne inspekcije, sudske takse i monopola od 8.700 do 9.700 akči. Kako vidimo, analiza prihoda od Srebrenice vodi predstavi o jednom važnom rudniku čije se gradsko naselje u svom muslimanskom dijelu, ponaša kao robnonovčano središte sa prilično razvijenim tržišnim odnosima.¹⁸⁵

Značajan i stabilan nivo ekonomskih prilika od sredine 16. stoljeća rezultira kontinuiranim ukupnim, pa i urbanim razvojem grada. Zbog toga, krajem 16. stoljeća, pa tokom gotovo cijeloga 17. stoljeća, grad Srebrenica doživljava svoje „zlatno doba ukupnog i urbanog razvoja“.

Na prelazu iz šesnaestoga u sedamnaesto stoljeće grad Srebrenica ima između 330 i 340 kuća poreskih obveznika (182 muslimanske, 103 stare raje-katolika i 48 vlaho-stočara) sa oko 2.500 stanovnika.

Džemat stare raje je raspoređen u sedam mahala. U najvećoj mahali ima 68 domaćinstava i jedna baština, a tri najmanje mahale po tri domaćinstva. Na čelu jedne mahale je Pava kovač. Na četiri mezre koje pripadaju gradu Srebrenici 1604. godine ima 28 muslimanskih i dvije nemuslimanske kuće a prihod iznosi 2.389 akči. Pojavljuje se mezra Pribićevac sa čiflukom Ibrahima sina Hajdara. Dio mezre Donja Kozlin drži zapovjednik (*dizdar*) Srebrenice.¹⁸⁶

Krajem 16. stoljeća u Srebrenici ima 400 katolika (prema fra Franji Visočaninu). Početkom 17. stoljeća u Srebrenici ima 379 katolika.

Kontinuirani rast grada Srebrenice od kraja 15. stoljeća, kulminira početkom druge polovine 17. stoljeća. Tada (1660. godine) Evlija Čelebi u Srebrenici registruje: razvijenu čaršiju sa 70 dućana i zanatskim radnjama; šest muslimanskih mahala; šest džamija; tekiju; tri mekteba; hamam; han.¹⁸⁷ Svakako, tada postoji i vojna utvrda, Varoš sa nemuslimanskim stanovništvom, panađurište i samostan sa crkvom. Nije do sada u nauci razjašnjeno gdje bi se danas nalazilo svih šest mahala i šest džamija Srebrenice tog vremena. Svakako se radi o današnjim mahalama: Čaršija, Crvena rijeka i Petrič sa džamijama u njima. Ostale tri mahale i džamije su potpuno nepoznatog položaja.

184 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975., str. 150.

185 Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005., str. 198-202.

186 Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005., str. 201-202.

187 Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1996., str. 99-100.

U to vrijeme se spominje čak 800 kuća u Srebrenici, koje su tvrdo zidane i visoke. Grad Srebrenica u drugoj polovini 17. stoljeća ima oko četiri do pet hiljada stanovnika.

Katolička crkva franjevačkog samostana u Srebrenici se spominje tokom cijelog 17. stoljeća. Npr. 1640., 1675. ili 1679. godine. Posljednje godine se opisuje kao veličanstvena crkva sa prostim samostanom (prema fra Franji iz Varadina).

Ova crkva se prema većini istraživača nalazila na mjestu zvanom Klisa u Petriču (od latinsko-grčkog pojma *ecclesia* / *ekklissi*, odnosno osmanskog naziva za crkvu *kilisi*).

Između 1672. i 1675. godine u Srebrenici ima 150 katolika (prema biskupu Ogramiću).

Stradanja (17./18. stoljeće)

Teški ratovi na kraju 17. i tokom 18. stoljeća, kao i epidemije bolesti, nerodne godine i gladi ostavljaju traga u stagnaciji urbanog razvoja grada Srebrenice.

U jesen 1688. godine austrijska vojska pod komandom generala Bodenskog, prodrla je sa sjevera dolinom Drine, zauzela Zvornik i nastavila operacije dalje na jug pa se činilo da će doći pred vrata Sarajeva. U januaru 1689. godine napadali su i tvrđavu u Srebrenici ali bez uspjeha.¹⁸⁸

Katoličko stanovništvo gotovo nestaje a na mjestu katoličke crkve (srušene oko 1690. godine) se gradi džamija. Godine 1720. ima samo dvadesetak katoličkih kuća. Veoma strada i muslimansko stanovništvo.

Kuge, suše i gladi haraju cijelom Bosnom u to vrijeme, susjednim krajevima, pa i samom Srebrenicom. U Srebrenici ima groblje koje se u narodu naziva „Gladno“. Velike kuge su bile npr., 1689. - 1691. i 1732. godine. Hronike toga doba bilježe da u Bosni nije ostalo grada, varoši ili sela, gdje kuga nije pomorila.

Naselja haraju i pale i crnogorski hajduci. U ovom periodu su spalili kasabe (gradove) Knežinu (koja do tada ima 4 džamije) i Kladanj, a dolaze i do Nove Kasabe.¹⁸⁹

Posebno stradaju urbani, ekonomski, kulturni i vjerski sadržaji u Srebrenici. Od nekadašnjih šest džamija tri nestaju sa historijske pozornice. Tri su kasnije obnavljane i do danas su sačuvane. Sve tri su sa drvenom munarom, imaju ulazni trijem i prednji mahfil srednje dubine. Zidane su od kamena i slično oblikovane.¹⁹⁰

Oporavak (18. i 19. Stoljeće)

Tokom 18. i 19. stoljeća slijedi dug period sporog oporavka ekonomskih, demografskih, kulturnih, vjerskih i urbanih prilika.

Na samom kraju osmanskog perioda grad Srebrenica ima nešto preko 260 kuća sa preko 1.200 stanovnika. Ovo vidimo iz prvog austrougarskog popisa stanovništva Bosne i Hercegovine obavljenog 1879. godine. Prema ovom popisu, grad Srebrenica

188 Alija Bejtić, *Knežina i knežinska nahija u historiji i likovnom stvaralaštvu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXVI/1976., Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1978., str. 56.

189 Alija Bejtić, *Knežina i knežinska nahija u historiji i likovnom stvaralaštvu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXVI/1976., Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1978., str. 54-59.

190 Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 112-113.

ima 264 kuće i 1.219 stanovnika a nalazi se u statusu *marktgemeinde*, odnosno trgovačke općine. Muhamedanaca je bilo 825 a gr. istočnjaka 394.¹⁹¹ Ove podatke o stanovništvu svakako, treba tumačiti i sa aspekta povlačenja određenog broja Bošnjaka – muslimana pred austrougarskom okupacijom.

Urbana struktura grada Srebrenice krajem osmanskog perioda

Odmah po osmanskome zauzeću srednjovjekovnog naselja Srebrenice, sredinom 15. stoljeća, ovo naselje se do kraja 19. stoljeća razvija pod uticajem islamsko-orijentalne urbanizacije. Izdvaja se poslovno središte grada - čaršija i stambeni dijelovi – mahale.

Tako se u raznim dokumentima spominju različiti dijelovi urbane strukture grada. Npr.: 1870. godine Derviš sin Ibrahima iz mahale (I)Skender u Srebrenici prodaje imanje; 1887. godine se udaje udovica po imenu Salkuna iz mahale Kiptijan; 1887. godine udaje se Paša kći Mehmeda iz mahale Petrič za Sulju sina Omera iz iste mahale.

¹⁹²

Analizu urbane strukture grada Srebrenice krajem osmanske uprave možemo vršiti na osnovu nekoliko detaljnih izvora. Radi se, prije svega, o detaljnim podacima koje možemo naći u austrougarskim katastarskim planovima iz perioda 1883. - 1885. godina, austrougarskim gruntovnim knjigama iz 1894. godine i zadnjim osmanskim zemljišnim defterima.

Također, imamo i nekoliko okvirnih popisa mahala u Srebrenici sa kraja 19. stoljeća. Načelnik Srebrenice Jusufbeg Efendić (?) je 17. maja 1883. godine dostavio jedan spisak „imena u gradu postojećih mahala: Skender-mahala, Petrić-mahala, Grad-mahala, Crvena rieka, Varoš-mahala, Panadžurička“.¹⁹³

Na austrougarskom katastarskom planu središta grada Srebrenice razmjera 1:3.125, iz 1883. - 1885. godine, naveden je sljedeći spisak mahala: I Ciganska mahala, II Srpska mahala, III Skender mahala, IV Crvena rieka mahala, V Petrić mahala.¹⁹⁴ Iz austrougarskog popisa stanovništva Bosne i Hercegovine 1895. godine vidimo sljedeći spisak mahala grada Srebrenice: Crvena rijeka, Grad, Kaptijan ciganski, Petrić, Skender, Varoš.¹⁹⁵

Detaljnijim istraživanjima urbanog izgleda grada Srebrenice krajem osmanskog perioda možemo izdvojiti sljedeće elemente:

¹⁹¹ *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1880., str. 95.

¹⁹² Tufan Gunduz, *Tuzlanski, Bijeljinski i Srebrenički sidžil (1641.-1883.)*, Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2008., str. 19-27.

¹⁹³ Ovaj dopis je dostavljen Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku, koji je prije 130 godina skupljao raznovrsnu građu po Bosni i Hercegovini. (Dragomir Vujičić, *Onomastička građa Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik knjiga III, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo, 1982.) Tada načelnik Srebrenice Jusuf-beg navodi i „imena poznatijih vrela: Adrovac, Luka, Guber mali, Guber veliki“.

¹⁹⁴ *Katastarski plan iz 1883.-1885. godine, za KO Srebrenicu, razmjera 1:3.125*. Katastar Srebrenica.

¹⁹⁵ *Hauptresultate der volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. april 1895.*, Landesregierung für Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo, 1896., str. 354.

Utvrd

Krajem osmanskog perioda u gradu Srebrenici postoje dvije utvrde, kao urbane i graditeljske cjeline. Visoko na brdu sa jugoistočne strane grada na oko 560 m nadmorske visine, nalaze se ostaci starog srednjovjekovnog grada-utvrde Srebrenika.

Ispod njega, na zaravni kose koja se spušta ka središtu Srebrenice, na oko 460 m nadmorske visine, nalazi se utvrda koju su prema nekima, izgradili Osmanlije tokom 18. stoljeća. U utvrdi se nalazi nekoliko objekata koji se u to vrijeme koriste.

Čaršija

Čaršija u Srebrenici se tokom osmanske uprave nalazi nizvodno od sastava Crvene i Bijele rijeke, gdje one čine rijeku Križevicu. Čaršija se nalazi na desnom, blago nagnutom dijelu doline Križevice.

U srednjem vijeku se tu nalazilo Trgovište sa trgovom a kojeg sa poslovnim i javnim funkcijama zamjenjuje osmanska čaršija.

Čaršija u Srebrenici krajem osmanskog perioda obuhvata više ulica koje se sastaju niže Čaršijske džamije i čine svojevrsno središte grada. Čaršija tada ima najviše trgovačkih radnji (dućana), zanatskih radnji i drugih ekonomskih objekata (magaze, voćari...). I najvažniji gradski javni objekti kao što su: hanovi, središnja džamija, medresa (viša škola) i mekteb (niža škola), nalaze se u čaršiji. Tu su se nalazili i najvažniji upravno-administrativni objekti kadiluka Srebrenica.

Pored preko stotinu ekonomskih objekata, desetak javnih i upravnih, u čaršiji se tada nalazi i dvadesetak stambenih objekata.

Mahala Skender

Mahala Skender ili Hadži Skender, naslanja se na čaršiju sa jugoistočne strane. Razvila se na mjestu stambenog dijela srednjovjekovne Srebrenice, srednjovjekovne Trgovačke ulice i poznate Dubrovačke kolonije. U njoj početkom osmanske uprave postoji stari srednjovjekovni franjevački samostan i katolička crkva, sve do kraja 17. stoljeća i velikih stradanja Srebrenice.

Ova je mahala krajem osmanske uprave najveća mahala grada Srebrenice i ima oko 65 kuća i nešto drugih objekata. Također, ima džamiju (Hadži Skenderovu ili Bijelu) i groblje uz nju.

Mahala Crvena rijeka

Mahala Crvena rijeka (ponekad nazivana i Guber) je jedan od najstarijih dijelova Srebrenice. Pored nje se nalaze i stari rudnici. Ima mišljenja da se u njoj pored hamama iz 16. stoljeća, nalazila i najstarija srebrenička džamija (sa prelaza 15./16. stoljeće).

Krajem osmanskog perioda ova mahala ima oko 25 stambenih kuća, džamiju i mekteb.

Mahala Petrić

Ova mahala se nalazi nešto uzvodnije uz Bijelu rijeku a od Skender mahale je odvojena manjim slobodnim prostorom. Naziv mahale Petrić (može se naći i kao Petrić), upućuje na srednjovjekovnu starost.

Krajem osmanskog perioda mahala ima oko 40 kuća, džamiju, više muslimanskih groblja (naročito veći vakufski kompleks Učine bašče). Na Bijeloj rijeci ima i vodenica.

Mahala Grad

Ova manja mahala se nalazi na zaravni (oko 460 m nadmorske visine) sa jugoistočne strane osmanske utvrde Srebrenik. Vjerovatno se razvila na mjestu podgrađa srednjovjekovne utvrde. Krajem 19. stoljeća ima 6-7 kuća a iznad je groblje.

Musala

Nalazi se nizvodno od čaršije, niz rijeku Križevicu, i to na njenoj lijevoj zaravnjenoj strani. Musala, kao veći slobodni prostor u gradu (namijenjen za masovne javne i vjerske skupove), pored čaršije u Srebrenici se razvija od početka osmanske uprave. Vremenom se udaljeniji dijelovi pretvaraju u groblje a na nekim počinje izgradnja stambenih, javnih i drugih objekata.

Krajem osmanskog perioda na Musali se nalazi desetak kuća i uređena musala (kao graditeljska cjelina za molitve). Ovaj prostor je posebno postao zanimljiv za izgradnju (puteva, javnih objekata) dolaskom austrougarske uprave.

Varoš

Još nizvodnije od Musale, sa desne, prilično strme, strane doline rijeke Križevice, tokom 18. i 19. stoljeća se razvija mahala Varoš. Naseljena je novodoseljenim srpsko-pravoslavnim stanovništvom iz južnih planinskih područja, pa se naziva i Srpska varoš.

Krajem osmanske uprave Varoš ima oko 55 kuća i staru pravoslavnu crkvu. Njeno nekadašnje mjesto se naziva crkvište. Crkvu registruje austrougarski plan iz 1883. - 1885. godine, a nestala je iza 1903. godine, kada je izgrađena nova pravoslavna crkva neposredno iznad čaršije.

Kiptijan

Ispod Musale i Varoši a neposredno uz rijeku Križevicu se tokom osmanske uprave razvila mahala Kiptijan. To je uobičajeni osmanski naziv za dio grada naseljen ciganskim, odnosno romskim stanovništvom. Usljed njihovog načina života i tradicionalnih zanata, ovakav položaj mahale ne začuđuje.

Krajem osmanskog perioda mahala Kiptijan (negdje Kiptijan ciganski) ima oko 25 kuća, pretežno manjih.

Panađurište

Još nizvodnije se starinom u Srebrenici, veliki kompleks javnih zemljišta koristio za trgovinu na otvorenom. To su poznati panađuri, vašari i slično. Zbog toga se prostor i naziva Panađurište. Na nekim starim kartama je prikazan odvojeno od grada Srebrenice, ali vremenom je srastao sa njim.

Krajem osmanske uprave već se počela formirati manja mahala Panađurište sa 7-8 kuća i nešto drugih objekata. Ovim prostorom je kasnije prošao glavni put iz Srebrenice.

Han Baratovo

Na sjevernom izlazu iz grada Srebrenice gdje se od puta za Potočare i Bratunac odvaja put za Zaboju, nalazio se han, koji se na planovima krajem 19. stoljeća naziva Han Baratovo.

Zabojna

Radi se o dijelu Srebrenice na krajnjem zapadu teritorija naselja, koji krajem osmanske uprave ima samo jednu kuću i vodenicu (familije Đozića), a kasnije se više naseljava i spaja sa naseljem Bajramovići.¹⁹⁶

Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća

Poznato je da institucije vakufa i raznovrsni njihovi sadržaji bitno, a ponekad i presudno, doprinose ukupnom, pa i urbanom razvoju naših gradova tokom osmanske uprave. Vakufi su najčešće namijenjeni izgradnji i funkcionisanju muslimanskih vjerskih i prosvjetnih ustanova, ali oni obuhvataju i brojne druge urbane, javne i ekonomske sadržaje.

Grad Srebrenica od srednjeg vijeka pa sve do danas predstavlja značajno strateško, političko i ekonomsko (rudarsko, zanatsko i trgovačko) središte Podrinja. Očekivano, vakufi su ostavili vidan trag u razvoju grada od uspostavljanja osmanske uprave, od sredine 15. pa sve do 20. stoljeća.

Na području sjeveroistočne Bosne i Hercegovine su po gradovima postojali brojni i bogati vakufi tokom cijelog perioda osmanske uprave. Oni postoje i kasnije, pa sve do danas. Ovi vakufi su ostavili vidan trag u razvoju i izgledu svih gradova. Naročito veliki broj i bogate vakufe imaju gradovi Donja Tuzla (Tuzla) i Gračanica (preko četrdeset), zatim: Zvornik, Brčko, Gornja Tuzla, Bijeljina, Gradačac, Kladanj, Srebrenica...

O vakufima u nekim gradovima sjeveroistočne Bosne je već pisano.¹⁹⁷ U gradu Srebrenici se osnivaju vakufi i postoje vakufski objekti od početka osmanske uprave. U nastavku rada donosimo osnovne podatke o vakufima Srebrenice do austrougarskog perioda.

Sredstvima i zalaganjem vakifa (dobrotvora) u Srebrenici, kao i u drugim mjestima Osmanskog carstva, podizani su brojni objekti vjerskog, javnog i ekonomskog

196 Rusmir Djedović, *Urbani razvoj grada Srebrenice u osmanskom periodu sa posebnim osvrtom na ulogu vakufa*, Zbornik radova sa naučnog skupa „Naučni aspekti kulturno historijskog naslijeđa Srebrenice“, održanog 26. 10. 2011. godine u Srebrenici, JU Arheološki muzej „Rimski Municipijum“, Skelani – Srebrenica, 2012. (u pripremi).

197 Halima Korkut, *O vakufima u sjeveroistočnoj Bosni*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga V-VI, Sarajevo, 1978.; Rusmir Djedović, *Uloga i značaj Turalibegovog vakufa u urbanom razvoju grada Tuzle*, Stav – časopis za društvena pitanja, kulturu i umjetnost, br. 2, februar 2003., Narodna i univerzitetska biblioteka Derviš Sušić, Monos, Tuzla; Edin Šaković, *Značaj vakufa u razvoju gračaničke čaršije*, Gračanički glasnik 17, maj 2004., Monos, Gračanica, str. 69-81; Rusmir Djedović, *Vakufi u Tuzli od XVI do XX stoljeća*, Zbornik radova Veliki vakifi Bosne, BZK Preporod, Tuzla, 2006., str. 71-76.

karaktera.¹⁹⁸ Prve dvije srebreničke džamije su podignute i uzdržavane sredstvima države.

Džamija u utvrdi Srebrenik

Najstarija je džamija u naselju a nalazila se u srednjovjekovnom gradu a potom osmanskoj utvrdi Srebrenik, na brdu iznad središta naselja. Uređenje i podizanje najstarijih džamija unutar ili neposredno pored osvojenih gradova-utvrda, bio je uobičajen postupak osmanskih vlasti. Primjer su: Zvornik, Kušlat, Teočak, Srebrnik (na Majevici)... Tako je bilo i u slučaju ovog grada-utvrde, koji je odmah po osvajanju uređen i stavljen u funkciju.

Početkom 16. stoljeća kao službenici ove džamije se spominju Mevlana Abdi, hatib i imam, i Velija, mujezin. Već sredinom ovoga stoljeća kao imam i hatib džamije u utvrdi se spominje Mevlana Hajrudin a mujezin je bio Hamza sin Mehmeda (prvi ima timar od 1.700, a drugi 700 akči).¹⁹⁹

Džamija sultana Bajezida II (Časna džamija)

Izgrađena je prije 1533. godine, odnosno još za vladavine sultana Bajezid II (1481. -1512.), zvanog Velija (sveti). Odatle je Evlija Čelebi, prolazeći kroz Srebrenicu 1660. godine, naziva *Bajezid Velijina džamija* i opisuje je kao jednostavnu bogomolju u starom stilu s jednom munarom a pokrivenu ćeremitom.²⁰⁰

Ova džamija se u popisima iz 16. stoljeća navodi samo kao *Časna džamija*. Godine 1533. kao službenici ove džamije se spominju Mevlana Šemsudin, hatib, i Ahmed, mujezin. Sredinom 16. stoljeća imam je još uvijek isti, a mujezin je Ibrahim. Da su ove dvije najstarije džamije u Srebrenici iz druge polovine 15. i sa početka 16. stoljeća izgrađene i uzdržavane od državnih sredstava, govori i podatak iz 1533. godine, kada je za rashode osvjeltjenja i prostirke u džamiji utvrde Srebrenica bio određen iznos 360 akči godišnje od državnih prihoda (poreza) sela Draževine u nahiji Šubin.²⁰¹

Vakuf Čaršijske džamije

Jedan je od najstarijih vakufa u Srebrenici, a vjerovatno je vezan za Sultan Bajezidovu džamiju iz 15./16. stoljeća. Bit će da je stradala u ratovima na prelazu 17./18. stoljeće, pa obnavljana. Zna se da je zgradu džamije obnovljao i hadži Selman-aga 1836. godine.

Godine 1890. kao *musakafat* ovaj vakuf ima prihode od kirije u iznosu od 35 forinti a kao *mustagelat* su registrovani prihodi od vakufske zemlje u iznosu od 50 forinti, ukupno 85 forinti. Prihodi *Vakufa Čaršijske džamije* u Srebrenici su 1890. godine potrošeni na plaće imama i mujezina džamije od 16 i 50 forinti. Na troškove rasvjete džamije potrošeno je 15 forinti. Prema proračunu vakufa realizovana potreba je iznosila 81 forintu a suvišak te godine je u vakufu iznosio 4 forinte.²⁰²

198 Rusmir Djedović, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća*, Baština sjeveroistočne Bosne – časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, broj 3/2010, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla.

199 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975., str. 150.

200 Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo Publishing, 1996., str. 99.

201 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975., str. 150.

202 *Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890.*, Sastavljeni po zemaljskom vakufskom povjerenstvu u Sarajevu, Drugi svezak, str. 75.

Vakuf Čaršijske džamije u Srebrenici, prema prvim gruntovnim evidencijama 1894. godine posjeduje kao nekretninu zgradu džamije sa gradilištem i dvorištem, k.č. 1/451, površine 140 m².²⁰³

Vakuf Čaršijska džamija prema proračunu iz 1913. godine ima prihode od mlina i zemlje u iznosu od 190 kruna. Troškovi su išli na plaće imama i mujezina džamije od 30 i 160 kruna. Te godine mutevelija vakufa je Ahmet-aga Pašagić.²⁰⁴

Vremenom, vakuf Čaršijske džamije je uvećavan novim nekretninama. Tako je 1936. i 1938. godine kupljena parcele Bojna (k.č. 519 i 516) od Alije Selmanagića.²⁰⁵ Godine 1936. u ovaj vakuf je familija Kovačević poklonila parcelu k.č. 156.²⁰⁶

Zgrada Čaršijske džamije, koja je srušena u julu 1988. godine zbog izgradnje nove zgrade, bila je skromnijih dimenzija, 6x8,5 m, i sa drvenom munarom. Do tada je džamija, ustvari mesdžid, bila bez minbere. U njoj se obavljalo pet dnevnih namaza, dok su se džuma i bajrami klanjali u obližnjoj Bijeloj džamiji.²⁰⁷

Vakuf Čaršijske česme (vode)

Ovaj vakuf je iste starosti kao i prethodni.

Prema proračunu vakufa iz 1890. godine, **Vakuf Čaršijske česme (vode)** je prihode u iznosu od 40 forinti imao kao *musakafat* na ime kirije od pekarnice. Ovi prihodi su trošeni na uzdržavanje česme.²⁰⁸

Hamam

U Srebrenici hamam postoji još početkom 16. stoljeća (tačnije 1533. godine). Tada se spominje kao **Čarski hamam** i donosio je godišnji prihod od 333 akče.²⁰⁹ Spominje ga i Čelebi u 17. stoljeću.

Prema tradiciji ovaj hamam se nalazio u mahali Crvena rijeka.

Hamam se nalazio u vrhu mahale koja se zove Crvena rijeka. To mjesto se danas zove Hamamluk. Zidovi su mu se vidjeli još pred okupaciju 1878. godine. Na tom mjestu nađeni su kanali i ploče hamama.²¹⁰

Vakuf Crvena rijeka česme (vode)

Spominje se 1890. godine, a vjerovatno je vezan za prethodni, ili iskorištavanje ljekovitih voda Gubera.

203 Gruntovne knjige iz 1894. godine za KO Srebrenicu. Gruntovna knjiga X, uložak broj 458. Gruntovnica opštinskog suda u Srebrenici. Svi brojevi katastarskih čestica (k.č.) se danas nazivaju stari premjer, za razliku od brojeva k.č. novog premjera od prije nekoliko decenija.

204 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 287.

205 Gruntovna knjiga XI, ulošci broj 516 i 519.

206 Gruntovna knjiga X, uložak broj 494.

207 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 286. O ovoj džamiji još i u: Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 113 i 164-165.

208 Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890., str. 75.

209 Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005., str. 199.

210 Hamdija Kreševljaković, *Hamami u Bosni i Hercegovini*, 1462-1916, Beograd, 1937., str. 73.

Te godine *musakafat* ovog vakufa donosi prihode od kirije dućana u iznosu od 25 forinti. Stvarni izdaci **Vakufa Crvena rijeka česme (vode)** u Srebrenici 1890. godine iznose 20 forinti i troše se na uzdržavanje česme. Suvišak vakufa je iznosio 5 forinti.²¹¹

Tekija

Kao i u ostalim gradovima tokom 17. stoljeća, i u Srebrenici postoji tekija. Spominje je Čelebi, morala je imati svoj vakuf za uzdržavanje, a odavno je nestala.

Vakufi tri mekteba iz 16./17. stoljeća

Sredinom 17. stoljeća se u gradu Srebrenici spominju tri mekteba.²¹² Morao je svaki od njih obavezno imati svoj poseban vakuf. Ovi vakufi su osnovani, a mektebi izgrađeni tokom 16. ili u prvoj polovini 17. stoljeća.

Do sredine 19. stoljeća u Srebrenici je postojala zgrada jednog starog mekteba, koji je vremenom postao sasvim trošan. Vakuf koji ga je opsluživao je, izgleda, odavno bio propao, pa nije ni bilo vakufskih sredstava za njegovo održavanje niti plaću za hodže koji su nastojali učiti djecu.²¹³ Na mjestu ovog mekteba je 1866. godine izgrađena medresa.

Vjerovatno se na mjestu jednog mekteba iz ovog perioda krajem 19. stoljeća nalazio mekteb za školovanje ženske djece. To vidimo iz spominjanja posebnog vakufa pod nazivom **Vakuf mejtefa za žensku djecu** u 1894. godini.²¹⁴ Ovaj vakuf tada ima kuću sa kućištem i dvorištem na k.č. 362/3, površine 70 m² (izgleda u mahali Crvena rijeka) i dućan sa gradilištem u Čaršiji na k.č. 1/62 površine 30 m².²¹⁵

Vakufski prihod Ženskog mekteba 1912. godine je bio 160 kruna.²¹⁶ Prema proračunu iz 1913. godine **Vakuf Ženskog mekteba** u Srebrenici ima ukupne godišnje prihode od 207 kruna. Oni dolaze od vakufske pekare i vakufske zemlje u iznosu od 187 i 20 kruna. Izdaci su išli na plaću mualimu od 40, kiriju za mektebsku zgradu od 120 i paušal od 40 kruna. Te godine je viđak vakufa iznosio 7 kruna a mutevelija je bio Ahme-tagu Pašagić.²¹⁷

Zgrada Ženskog mekteba bila je u Skender mahali. Imala je sprat a ispod njega je bio dućan. Mekteb je radio do 1941. godine, a poslije Drugog svjetskog rata je oboren usljed dotrajalosti. Mualimi mekteba su bili imami Čaršijske džamije.²¹⁸

211 Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890., str. 75.

212 Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo Publishing, 1996., str. 99.

213 Hifzija Suljić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 288.

214 Knjiga abecedni popis vlasnika nekretnina za K.O. Srebrenicu. Gruntovnica opštinskog suda u Srebrenici.

215 Gruntovna knjiga VIII, uložak broj 375.

216 Hifzija Suljić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 289. Ovaj autor, dobar poznavalac islamske baštine sjeveroistočne Bosne, ovdje ne navodeći izvor, spominje prihode te godine i drugih srebreničkih vakufa: Bijela džamija 250, Čaršijska džamija 140, Crvena rijeka džamija 150, Petrića džamija 50, musala 50, mektebi-ibtidaija 2240, ženski mekteb 160 i medresa 1050 kruna.

217 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 289.

218 Hifzija Suljić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 287

Posebni *Vakuf mejtefa u Srebrenici*, 1894. godine ima sljedeće nekretnine. Zgradu mekteba, koja se vodi kao kuća sa kućištem na k.č. br. 1/449 i površinom od 160 m². Zatim, parcelu šljivik pod mejtefom na k.č. 1/450, površine 230 m² i voćar u srebreničkoj čaršiji na k.č. 1/686, površine od 130 m².²¹⁹

Analizom katastarskih planova grada Srebrenice s kraja 19. stoljeća dobro se vidi da je zgrada mekteba većih dimenzija, neposredno s istočne strane Čaršijske džamije (danas je na tom mjestu velika zgrada Islamskog centra). Također, vakufski voćar (veća zgrada) se nalazi u sjevernom dijelu čaršije (u visini Policijske stanice, preko Križevice rijeke).²²⁰

Vakuf Petrić džamije

Ovaj vakuf je osnovan u prvoj polovini 17. stoljeća a vezan je za uzdržavanje džamije u Petrić mahali. Bit će da je stradao na prelazu 17./18. stoljeće.

Vakuf Petrić mahale džamije 1890. godine ima prihod kao *musakafat* od kirije u iznosu 10 forinti. Prihod kao *mustagelat* od trećine jedne kuće čifčija i od vakufske zemlje je 20 i 4 forinte. Ove godine rashodi vakufa odlaze kao berivo na plaće imama džamije (24 forinte) i mujezina (2 forinte). Za rasvjetu džamije potrošeno je 5 forinti. Suvišak vakufa je iznosio 3 forinte.²²¹

Vakuf Petričke džamije pri osnivanju grunтовnice kotara Srebrenica 1894. godine ima više nekretnina. Zgradu džamije sa gradilištem i dvorištem na k.č. 1/291 površine 140 m²; šljivik kod džamije na k.č. 1/290 površine 350 m²; gradilište blizu džamije na k.č. 1/279 površine 30 m². Zatim, vakuf ima veće zemljišne posjede uvrh mahale Petrić: groblje Učina bašča na k.č. 247/1 površine 26.000 m², groblja na k.č. 205 i 1/312 površine 1.830 i 500 m² i oranicu kod groblja na k.č. 240 površine 1.980 m².²²²

Prema proračunu vakufa iz 1913. godine *Vakuf Petrić džamije* ima prihode od vakufske zemlje u iznosu od 40 i vakufskih nekretnina od 5 kruna. Izdaci su išli na plaće imama i mujezina od 40 i 5 kruna. Mutevelija vakufa je bio Ahmet-aga Pašagić.²²³

Zgrada džamije je imala veće dimenzije od većine ostalih džamija Srebrenice. Osnovica je pravougaonik sa stranicama 10x7,5 m. Zidana je od lomljenog kamena sve do krovne konstrukcije, 6 metara visine i 98 cm debljine. Pokrivena je četverovodnim krovom koji je u novije vrijeme prepočriven crijepom. Munara je drvena, a džamija je imala i mahfil. Obnovljena je 1983. godine.²²⁴

Vakuf džamije Crvena rijeka

Odnosi se na džamiju u istoimenoj mahali, iz prve polovine je 17. stoljeća a prema nekima i sa prelaza 15./16. stoljeće (vezan za Sultan Bajezidovu džamiju).

219 Gruntovna knjiga V, uložak broj 239.

220 Katastarski plan iz 1883.-1885. godine, za K.O. Srebrenicu, razmjera 1:3.125. Katastar Srebrenica.

221 Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890., str. 77.

222 Gruntovna knjiga X, uložak broj 460.

223 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 288.

224 Hifzija Suljić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 286-287. Još o njoj u: Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 113-114 i 159.

Iz proračuna za 1890. godinu vidimo da *Vakuf džamije Crvena rijeka* ima sljedeće prihode: kao *musakafat* 25 forinti od kirija a kao *mustagelat* 65 forinti od prihoda vakufskih zemalja. Rashodi su išli kao berivo za plaće imama i mujezina džamije od 70 i 2 forinte. Za rasvjetu džamije je išlo 15 forinti. Suvišak vakufa je iznosio 3 forinte.²²⁵

Vakuf džamije Crvena rijeka zvane Šarena džamija 1894. godine posjeduje sljedeće nekretnine: zgradu džamije sa gradilištem na k.č. 1/400, površine 40 m², groblje na parceli k.č. 1/399 od 360 m² površine i dućan sa gradilištem u Čaršiji na k.č. 1/49.²²⁶

Vakuf Crvena rijeka džamija prema proračunu iz 1913. godine ima prihode od vakufske zemlje i kirija u iznosu od 190 kruna, od kojih je 160 išlo na plaću imama džamije, a 30 kruna je bio višak. Tada je mutevelija vakufa bio Ahmet-aga Pašagić.²²⁷

Zgrada džamije je imala dimenzije 6x8,5 m, građena je od lomljenog kamena i drveta, s drvenom munarom i pokrivena crijepom. Ima mišljenja da je najstarija džamija na ovom mjestu izgorjela, pa je podignuta ova manja.²²⁸

Tri vakufa nepoznatih džamija iz 17. stoljeća

Vakufi tri džamije koje spominje Čelebi sredinom 17. stoljeća, usljed stradanja Srebrenice u 17./18. stoljeću, nisu se održali, a lokacija tih džamija je u nauci nepoznata.

Vakuf Musale

Musala je u Srebrenici osnovana još početkom osmanske uprave, uzdržavao ju je poseban vakuf a obuhvata veliki kompleks zemljišta sjeverno od Čaršije.

Kada je podignuta musala u Srebrenici i ko joj je vakif, nije poznato, a gledajući po konstrukciji zida, mogla je nastati u 16. stoljeću.²²⁹

Musala je dugo bila veći slobodni prostor u gradu (namijenjen za masovne javne i vjerske skupove). Vremenom se udaljeniji dijelovi pretvaraju u groblje a na nekim počinje izgradnja stambenih, javnih i drugih objekata.

Krajem osmanskog perioda na Musali se nalazi desetak kuća i uređena musala (kao graditeljska cjelina za molitve). Ovaj prostor je posebno postao zanimljiv za izgradnju (puteva, javnih objekata) dolaskom austrougarske uprave i kasnije.

Vakuf Musala u Srebrenici pri osnivanju gruntovnice kotara Srebrenica 1894. godine ima evidentiranu samo jednu parcelu od nekadašnjeg velikog zemljišnog kompleksa koji se nalazio sjeverno od Čaršije u Srebrenici. Tada vakuf Musale ima parcelu zemljišta na k.č. 98, površine 650 m², a nalazi se između novoizgrađenih zgrada kotarske uprave i osnovne škole.²³⁰

225 Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890., str. 73

226 Gruntovna knjiga X, uložak broj 457.

227 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 287.

228 Hifzija Suljić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 286. Još o njoj u: Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 113-114.

229 Hifzija Suljić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 287.

230 Gruntovna knjiga X, uložak broj 459.

Musala u Srebrenici je imala mihrab koji je bio ugrađen u zid a minbera je bila od drvene građe, pokrivena i ograđena daskom. Nalazila se na jednom ravnom platou dimenzija 20x15 m a bila je ograđena kamenim zidom visine dva metra i širine 100 cm, pokrivena perdom. Ova musala je bila udaljena od Čaršijske džamije oko 100 m. Sve ovo je postojalo do 1953. godine.²³¹

Vakuf Musala u Srebrenici prema proračunu vakufa iz 1913. godine ima prihode u iznosu od 200 kruna. Oni dolaze od kirija vakufskog zemljišta koje se nalazi kod centrale (odnosi se i na šupu na tom zemljištu) u iznosu od 150, kao i od prodate bašče u iznosu od 50 kruna. Za popravak musale je trošeno 100, a višak u vakufu je te godine iznosio 100 kruna. Mutevelija vakufa je, kao i većine drugih vakufa u Srebrenici, bio Ahmet-aga Pašagić.²³²

Prema narodnom pamćenju, na musali se klanjao bajram i bila je aktivna sve do 1935. godine. Musalu je srušila šumska uprava i na njoj podigla svoju zgradu u kojoj su bili ambulanta, obdanište... Posljednji imam Musale u Srebrenici je bio Abid ef. Đozić. Ova cjelina, pod krošnjama raznih starih voćaka je bila rijedak kulturno-historijski spomenik ovog grada.²³³

Vakuf Skender (Bijele) džamije

Ovaj vakuf je po svemu sudeći osnovan na prelazu 17./18. stoljeće kada je hadži Skender izgradio džamiju na mjestu katoličke crkve, poslije velikih stradanja Srebrenice. O ovome govore narodna tradicija, arhitektura i historijski podaci. Istraživači prošlosti Srebrenice uglavnom smatraju da se radi o dubrovačkoj Crkvi sv. Nikole, dok neki smatraju da se radi o crkvi franjevačkog samostana, Crkvi sv. Marije.²³⁴

Prema proračunu **Skender džamije vakufa** u Srebrenici iz 1890. godine, osnovni prihod kao *musakafat* je dolazio od kirija u značajnom iznosu od 112 forinti. Prihod od vakufskih zemalja kao *mustagelat* je iznosio 70 forinti. Rashodi su išli kao berivo na

231 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 287.

232 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 288.

233 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 285-286.

234 O tome i više o arhitekturi džamije vidjeti u: Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975. str. 149-153.; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika*, knjiga II, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974., str. 137.; Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 112.; Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 287.; Juraj Kujundžić, *Srednjovjekovne crkve u Srebrenici*, Dobri pastir, god. XVII-XVIII, Sarajevo, 1968., str. 236-242.; Pavo Anđelić, *Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“, Zenica 1973., str. 201-206.; Džemal Čelić, *Kontinuitet srednjovjekovnih formi u doba turske dominacije*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“, Zenica 1973., str. 357.; *Spomen-crkvica svete Marije u Srebrenici*, Franjevačka Provincija Bosna Srebrena, 3/1991., 201-203.; Prof.dr. fra Andrija Nikić, *Džamije na temeljima crkava*, Glasnik hrvatskog uljudbenog pokreta, br. 33., Zagreb, 2008., str. 16.; Marijan Sivrić, *Rod Dobretinić-Latinica (Latinčić), trgovci i srebrenički knezovi, darovatelji franjevačkih samostana i crkava u Bosni*, Bosna Feanciscana, 30/2009.; *Srebrenica u povijesti Bosne Srebrene ili Srebreničke*, ibn-sina.net.

plaće imama i mujezina džamije, po 122 i 43 forinte, a na rasvjetu džamije je trošeno 15 forinti. Suvišak je te godine u vakufu iznosio 2 forinte.²³⁵

Osnivanjem gruntovnice u kotaru Srebrenica 1894. godine, **Vakuf Hadži Skender džamije u Srebrenici** ima značajne nekretnine. Zgradu džamije sa gradilištem i dvorištem na k.č. 362/2, površine 270 m²; dvije parcele groblja pored džamije na k.č. 358/1 i 362/1, površine 500 i 3.300 m²; groblje koje se nalazi preko rijeke na k.č. 186, površine 7.300 m²; oranica Landića njiva na k.č. 159 sa 14.500 m². Vakufu tada pripadaju i nekretnine u Čaršiji, dućan na k.č. 1/48, površine 15 m² i voćar na k.č. 1/484, površine 1.700 m². Navedenom vakufu pripada i veći kompleks zemljišta na Musali (sjeverno od današnje zgrade Opštine) a u statusu groblja. Radi se o parcelama na k.č. 1/164, 1/521 i 118/1 sa površinama od 740, 2.640 i 12.560 m².²³⁶

Ovaj vakuf je 1901. godine kupio od familije Ibrahimagića parcelu na k.č. 1/681, površine od 20 m².²³⁷

Vakuf H. Iskender (Bijela) džamija godine 1913. kao prihod od vakufske zemlje i od kirija dućana ima 250 kruna. Rashod je na plaće imama i mujezina džamije u iznosima od 160 i 80 kruna. Višak je iznosio 10 kruna. Mutevelija vakufa je tada Ahmet-aga Pašagić.²³⁸

Vakuf medrese

Srebrenica je mogla imati medresu još u vrijeme svog „zlatnog doba“, tokom 17. stoljeća. Tada je u gradu bilo oko 800 kuća, blizu 5.000 stanovnika, razvijena čaršija, šest muslimanskih mahala, šest džamija, tri mekteba, tekija, hamam. Srebrenica je bila središte prostranog kadiluka...²³⁹

Poznato je da je na mjestu jednog starog i zapuštenog vjersko-prosvjetnog objekta, čiji je vakuf bio odavno propao, godine 1866., izgrađena nova zgrada za medresu.²⁴⁰ Zgrada je sagrađena prizemno, na cokli od lomljenog kamena i drveta. Imala je pet učionica i hodnik, dimenzija 20x8x3 m, pokrivena crijepom. Ovu akciju je izvela grupa uglednih stanovnika Srebrenice, koji su sporazumno, između sebe skupili priloge i izgradili medresu sa više odaja a pobrinuli su se i za muderiza. Također, pobrinuli su se i za budući opstanak medrese, tj. troškove uzdržavanja. Osnovali su poseban vakuf u koji su uvakufili nekoliko čitluka, od čijih prihoda su se uzdržavali medresa i muderizi (plaća, ogjrev zimi...)²⁴¹

Selman-aga, rodonačelnik poznate srebreničke familije Selmanagića, koja je odigrala značajnu ulogu u historiji Srebrenice, je najvažniji vakif (dobrotvor) za medrese u Srebrenici tokom 19. stoljeća.

Vakufu koji je namijenjen za uzdržavanje medrese u Srebrenici poklanjalo je nekretnine više poznatih i bogatih Srebreničana i Srebreničanki. Iz službenog naziva

235 Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890, str. 77

236 Gruntovna knjiga X, uložak broj 461.

237 Gruntovna knjiga VIII, uložak broj 382.

238 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913, Sarajevo, str. 287.

239 Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1996., str. 99.

240 Ovo je zabilježeno u jednoj vijesti u časopisu „Bosna“, 1866. godine.

241 Hifzija Suljić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 288.

ovog vakufa krajem 19. stoljeća koji glasi *Vakuf hadži Selman-age, hadži Rustem-bega i hadži Ruki-hanume medrese*, to dobro vidimo. Pored Selman-age u vakuf medrese u Srebrenici su vakufili i Rustem-beg i Ruki(ja)-hanuma. Ovaj Rustem-beg je rodonačelnik poznate srebreničke familije Rustembegovića. I jedina za sada poznata žena vakif u Srebrenici, Ruki(ja)-hanuma, vjerovatno je iz neke značajne familije ovog grada.²⁴²

Prema proračunu iz 1890. godine Vakuf hadži Selman-age, hadži Rustem-bega i hadži Ruki-hanume medrese u Srebrenici ima prihod kao *mustagelat* od značajnih 300 forinti. Dolazio je na ime trećine od 12 kuća čifčija. Ovaj prihod su uvakufili navedeni vakifi, očito od svojih nekadašnjih kmetova u nekom od sela u okolini Srebrenice. Detaljnijim istraživanjima se, svakako, mogu naći kmetovska selišta od kojih su ti prihodi i dolazili.

Svih 300 forinti godišnjeg prihoda Vakufa medrese u Srebrenici odlazili su na plaću muderiza (profesora) navedene medrese.²⁴³

Ova medresa se početkom 20. stoljeća naziva i *Hadži Hasan-agina medresa*. Vjerovatno ju je obnavljao hadži Hasan-aga Selmanagić, pa se poslije opravke zvala po *sahibi-hajratu*.²⁴⁴

Vakuf Medresa u Srebrenici prema proračunu vakufa iz 1913. godine ima prihode od vakufske zemlje od značajnih 810 kruna i bio je drugi po ekonomskoj snazi u gradu i kotaru Srebrenici. Sav ovaj iznos je išao na plaću muderiza medrese. Mutevelija Vakufa medrese tada je bio Haki ef. Đozić.²⁴⁵

Prema jednom izvještaju o radu Uleme-medžlisa u Sarajevu iz 1932. godine, vidimo da je medresa u Srebrenici prestala raditi.

242 Rusmir Djedović, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća*, Baština sjeveroistočne Bosne – časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, broj 3/2010, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla.

243 Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890., str. 77. Ovdje vrijedi ukazati da se u navedenom proračunu na strani 73., spominje i **Bratunci džamije vakuf**. Ova džamija se nalazi u mjestu Bratunac u okviru kotara Srebrenica. Vakuf džamije u Bratuncu 1890. godine ima prihode od 35 forinti a dolaze kao *mustagelat* od nekoliko vakufskih njiva i jedne bašče (voćnjaka). Rashodi vakufa su išli kao berivo na plaću imama džamije u iznosu od 25 forinti i na popravak džamije u iznosu od 7 forinti. Suvišak vakufa je iznosio 3 forinte. **Vakuf Bratunac džamije** prema proračunu vakufa iz 1913. godine ima prihod od vakufske zemlje u iznosu od 208 kruna. Ova suma je išla na plaću imamu džamije od 131 krunu a 77 kruna je bio porez i ekvivalent. Mutevelija ovog vakufa je tada bio Avdi-beg Rustembegović. (Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 286.). Prema spisku samostalnih vakufa iz 1931. godine, kao posebni vakufi se spominju **Vakuf Bratunac džamije u Suhoj** i **Vakuf džamije u Suhoj**. Ova dva vakufa su zajedno polagala budžet i zaključni račun. (Spisak sviju samostalnih vakufa na području vakufske direkcije sarajevske, Vakufska direkcija u Sarajevu, broj 2281/31., Sarajevo, 1932., str. 36.)

244 Hifzija Suljić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 288-289.

245 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 287.

Vakuf hadži Sulejman-age sina hadži šejh Osman-age

Nepoznata je godina izdavanja vakufname²⁴⁶, kao i njen sadržaj.

Vakuf Avdije Rustembegovića

Vakufnama je iz 1892. godine.²⁴⁷

Vakuf hadži Hasana i hadži Avdije Selmanagića

Vakufnama iz 1902. godine.²⁴⁸ Vjerovatno se radi o sredstvima za obnavljanje medrese u Srebrenici.

Vakuf Mektebi- ibtidaije

Mektebi-ibtidaija je u Srebrenici otvorena početkom 20. stoljeća. Školske 1908./9. godine mekteb je imao 95 učenika, radila su dva mualima, Husejn ef. Dozić i Ali ef. Klančević sa godišnjom plaćom od 640, odnosno 240 kruna.²⁴⁹

Prema proračunima vakufa iz 1913. Godine, *Vakuf Mektebi-ibtidaije* u Srebrenici je bio najbogatiji i imao je najveće prihode. Značajan prihod od 940 kruna je dolazio od vakufske kuće a odnosio se na 1912. godinu. Izdaci ovog vakufa su bili brojni a najkrupniji su: plaća podvornika od 360, mektebski paušal od 100, i kućna kirija od 360 kruna. Manji izdaci su bili: čišćenje odžaka u vakufskoj kući u godini 1912. sa 10, popravak vakufske kuće u godini 1912. sa 20, plaća za osiguranje vakufske kuće pripadajuće Mektebi-ibtidaije sa 14, čišćenje odžaka u godini 1913. sa 10, kućne popravke za godinu 1913. sa 50, i osiguranje u godini 1913. sa 14 kruna. Ukupni izdaci vakufa su te godine 938, a višak je 2 krune. Mutevelija vakufa koji se o svemu brinuo je bio Ahmet-aga Pašagić.²⁵⁰

Vakuf Ali-ef. Selmanagića, sina hadži Hasan-age

Vakufnama iz 1936. godine.²⁵¹

Značaj vakufa u razvoju grada Srebrenice

Kako vidimo, grad Srebrenica je od početaka osmanskog perioda, pa do austrougarskog perioda, koliko je poznato, imao preko dvadeset posebnih vakufa.

Kontinuirani rast grada Srebrenice od kraja 15. stoljeća, kulminira početkom druge polovine 17. stoljeća. Tada (1660. godine) Evlija Čelebi u Srebrenici registruje:

246 Zejnil Fajić, *Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983., str. 291.

247 Zejnil Fajić, *Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983., str. 291.

248 Zejnil Fajić, *Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983., str. 291.

249 Hifzija Suljić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 287-288.

250 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 288.

251 Zejnil Fajić, *Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983., str. 291.

razvijenu čaršiju sa 70 dućana i zanatskim radnjama; šest muslimanskih mahala; šest džamija; tekiju; tri mekteba; hamam; han. Svakako, tada postoji i vojna utvrda, Varoš sa nemuslimanskim stanovništvom, panađurište i samostan sa crkvom. Nije do sada u nauci razjašnjeno gdje bi se danas nalazilo svih šest mahala i šest džamija Srebrenice tog vremena. Svakako se radi o današnjim mahalama: Čaršija, Crvena rijeka i Petrič sa džamijama u njima. Ostale tri mahale i džamije su potpuno nepoznatog položaja.

Teški ratovi na kraju 17. i tokom 18. stoljeća, kao i epidemije bolesti, nerodne godine i gladi ostavljaju traga u stagnaciji urbanog razvoja grada Srebrenice. Gotovo nestaje katoličko stanovništvo a na mjestu katoličke crkve (srušene 1690. godine) se gradi džamija. Veoma strada i muslimansko stanovništvo.

Posebno stradaju urbani, ekonomski, kulturni i vjerski sadržaji u Srebrenici. Od nekadašnjih šest džamija, tri nestaju sa historijske pozornice.

Nema očuvanih izvora, niti tradicije o vakufima i vakifima na prelazu 16./17. stoljeće. Ne zna se za postojanje velikih vakifa toga doba, kao što se zna za neke susjedne gradove (Nova Kasaba, Zvornik, Tuzla, Kladanj). Tako, npr., obližnje naselje Novu Kasabu je u 17. stoljeću osnovao i, uglavnom, svojim vakufskim objektima izgradio poznati vakif Musa-paša, budimski vezir.

Od poznatih značajnijih vakifa grada Srebrenice znamo za sljedeće:

Hadži Skender, koji je vjerovatno početkom 18. stoljeća od svojih sredstava i svojim vakufom napravio današnju Bijelu džamiju. Vjerovatno je uvakufio i druge sadržaje. Zbog toga se kasnije cijela mahala oko te džamije naziva Skender mahala.

Hadži Selman-aga, rodonačelnik Selmanagića je tokom prve polovine i sredinom 19. stoljeća bio najveći vakif u Srebrenici. On je obnovio Čaršijsku džamiju, učestvovao u izgradnji medrese a dosta toga je dao u vakuf.

Familije **Selmanagić** i **Rustembegović** su, također, dosta vakufili.

Od druge polovine 15. stoljeća pa do austrougarskog perioda vakufi grada Srebrenice imaju brojne i raznovrsne sadržaje. Radi se o vjerskim, prosvjetnim, javnim, ekonomskim i drugim objektima i zgradama.²⁵²

To su: sedam džamija, najmanje tri mekteba, medresa, tekija, hamam, mlin, više česama (vodovoda), dvije pekare, više dućana, kuće, voćari i magaze, musala i brojna groblja.

Vakufe Srebrenice uzdržavaju prihodi od: kirija brojnih objekata, čitluka i čivčija, zakupa raznih zemljišta (gradilišta, oranica, šljivika...).

Vakufski rashodi su išli na: održavanje i opravke vakufskih objekata, rasvjetu, prostirke, čišćenje odžaka, osiguranja, paušale, zakupe zgrada... Svakako, vakufi su najviše izdavali na plaće službenika vakufskih sadržaja, kao što su: imami i mujezini u džamijama, muderizi, mualimi i podvornici u medresi i mektebima, mutevelije (upravnici) vakufa.²⁵³

252 Rusmir Djedović, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća*, Baština sjeveroistočne Bosne – časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, broj 3/2010, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla.

253 Rusmir Djedović, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća*, Baština sjeveroistočne Bosne – časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, broj 3/2010, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla.

Kako se u prethodnim istraživanjima vidi, pojedini vakufi u gradu Srebrenici se u raznim dokumentima i periodima, poprilično različito nazivaju. Takva pojava, da se vakufi u službenim dokumentima, a posebno u narodu različito nazivaju, bila je prisutna širom Bosne i Hercegovine.

Zbog toga, Vakufska direkcija u Sarajevu 1931. godine donosi spisak službenih naziva za sve vakufe na području Bosne i Hercegovine. Ovaj spisak je upućen svim sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima na području Vakufske direkcije u Sarajevu. U njemu se, između ostalog, kaže „...povjerenstva i mutevelije i imami (su) do sada pisali nejednako i izmiješano imena pojedinih vakufa, pa su iz toga često nastale zbrke i nepotrebna korespondencija. Dakle, od sada na svim aktima imadu se pisati imena pojedinih vakufa onako, kako su u ovom popisu označena“.²⁵⁴

Prema ovom spisku u gradu Srebrenici su navedeni sljedeći službeni nazivi pojedinih vakufa: Crvena rijeka džamija, Čaršijska džamija, H. Skender žen. mekteb, H. Skender džamija, Medresa, Mektebi- ibtidaija, Musala i Petrić džamija.²⁵⁵

Ka evropskom gradu

Grad Srebrenica tokom austrougarske uprave (iza 1878. godine), postepeno mijenja svoju urbanu strukturu i izgled. Gradovi Bosne i Hercegovine, inače, u tom periodu doživljavaju različite promjene i postepeno sve više liče na evropske gradove.

Neki od njih postali su važna industrijska središta i postepeno su dobivali oblike evropskog industrijskog grada (i po socijalnoj strukturi, i po vanjskom izgledu – Tuzla, Zenica), dok je većina ostala na zanatstvu, sitnom preduzetništvu (s modernim zanatima) i pojačanoj trgovini i saobraćaju. Specifične i vidljive promjene doživjeli su i oni gradovi koji su postali vojni centri i strateška uporišta Monarhije....²⁵⁶ Takav slučaj je i sa Srebrenicom koja se nalazi blizu granice, i austrougarska u njoj gradi kasarnu i druge prateće sadržaje.

Ovdje donosimo samo neke urbane promjene grada Srebrenice u ovom periodu. Srebrenica doživljava jači ekonomski razvoj, obnavljaju se osmanski i grade novi putevi koji povezuju Srebrenicu sa drugim gradovima u Podrinju. Istražuju se rudna bogatstva i započinje njihova eksploatacija i korištenje ljekovite vode Crnog Gubera.

Urbani razvoj je, također, intenziviran. Trasira se i gradi novi široki put – ulica, od mosta na Križevici, sjeverno od Čaršije, kroz Musalu. Gradi se put – ulica, od starog središta Srebrenice (ispod Čaršijske džamije), pa lijevo od Križevice kroz Musalu. U narednom periodu slijedi i izgradnja značajnih javnih zgrada pored novih puteva na Musali, kotarske uprave – Konaka i zgrade osnovne škole.

U sjevernom dijelu grada, gradi se kompleks vojne kasarne, a vojno streljište

254 Spisak sviju samostalnih vakufa na području vakufske direkcije sarajevske, Vakufska direkcija u Sarajevu, broj 2281/31., Sarajevo, 1932., str. 1.

255 Spisak sviju samostalnih vakufa na području vakufske direkcije sarajevske, Vakufska direkcija u Sarajevu, broj 2281/31., Sarajevo, 1932., str. 36.

256 Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2004., str. 8.

je uvrh mahale Petrič. Pojačana je izgradnja privatnih poslovnih i stambenih zgrada u arhitektonskim stilovima kakve donosi austrougarska uprava (srednjoevropski, pseudomavarski..). Srebrenica dobiva i Centralu na Musali (spominje se 1913. godine).

O ukupnom i urbanom razvoju grada Srebrenice krajem 19. stoljeća govore i sljedeći podaci.

Prema popisu stanovništva iz 1885. godine Markt, tj. Trgovište, Srebrenica ima 313 kuća i 326 stanova sa 1.445 stanovnika. Od toga je 883 muhamedanaca, 532 istočno-pravoslavnih, 34 rimokatolika i 9 jevreja.²⁵⁷

Krajem 19. stoljeća, odnosno prema popisu iz 1895. Godine, grad Srebrenica ima 378 kuća i ukupno 1824 stanovnika. Od toga je 945 muhamedanaca, 633 istočno-pravoslavnih, 110 rimokatolika i 8 jevreja.²⁵⁸

Na austrougarskom katastarskom planu iz 1883. - 1885. godine se vidi ucrтана najstarija pravoslavna crkva u gradu Srebrenici, parcela k.č. 1/606.²⁵⁹

Srpskopравoslavna crkvena opština je 1900. godine kupila kuću i više parcela zemljišta u padini brda, neposredno uz sjeveroistočni dio Čaršije u Srebrenici. Parcele su kupljene od Đoke i Riste Maksića a upisane su u gruntovnicu 20. 6. 1900. godine. Radi se o parcelama na k.č.: 1/469, 1/470, 1/468, 1/471 i 1/474.²⁶⁰ Godine 1903. parcela na k.č. 1/469 je upisana kao crkva sa crkvištem.²⁶¹ Iste godine je u vlasništvu opštine i parcela k.č. 96/8 pod nazivom Kacelj.²⁶²

Današnji parohijski Hram pokrova presvete Bogorodice je osvećen 23. avgusta 1903. godine, a osvećenje je izvršio mitropolit Ilarion (Radonić).²⁶³ Srpskopравoslavna crkvena opština je 1923. godine od Mustafe i Hasana Sejdića kupila dvije parcele zemljišta sa starom kućom a koje se nalaze iznad Čaršije i neposredno sa jugoistočne strane crkve. To su parcele na k.č. 1/467 i 1/466.²⁶⁴ Također, 1935. godine kupljena je i kuća na erarnoj parceli k.č. 118/4.²⁶⁵ Parohijski dom u Srebrenici je podignut 1936. godine.²⁶⁶

Od početka Prvog svjetskog rata 1914. godine i ratnih zbivanja u graničnom pojasu Bosne i Hercegovine i Srbije, ukupni, pa i urbani, razvoj grada Srebrenice se zaustavlja. Naročito su izražena stradanja grada tokom Prvog i Drugog svjetskog rata. Takva situacija stagnacije traje praktično narednih pedeset godina i ponovni razvoj Srebrenice imamo tek sredinom druge polovine 20. stoljeća.

257 Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885, Sarajevo, 1886., str. 154.

258 Hauptresultate der volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895, Landesregierung für Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo, 1896., str. 354.

259 Austrougarski katastarski plan grada Srebrenice iz 1883-1885. godine. Razmjer plana 1 : 3.125.

260 Gruntovna knjiga IV, uložak broj 193.

261 Gruntovna knjiga IV, uložak broj 193

262 Gruntovna knjiga XI, uložak broj 540.

263 Srpska pravoslavna eparhija Zvorničko-tuzlanska, šematizam, Tuzla, 1977., str. 206.

264 Gruntovna knjiga IV, uložak broj 192.

265 Gruntovna knjiga VII, uložak broj 373.

266 Srpska pravoslavna eparhija Zvorničko-tuzlanska, šematizam, Tuzla, 1977., str. 206. Filijalni hram svetog arhangela Mihajla u Srebrenici osvećen je 1971. godine. Osvećenje izvršio episkop Longin (Tomić). (Isto, str. 206.)

Zaključak

Grad Srebrenica ima dug i složen urbani razvoj, naročito kada je u pitanju antička i srednjovjekovna urbana tradicija.

U ovom radu je to konstatovano i za period osmanske uprave, dakle od sredine 15. pa do kraja 19. stoljeća. Historijske okolnosti su uslovile različite faze urbanog razvoja grada u to vrijeme, od stradanja, oporavaka, do punog razvoja.

Grad Srebrenica je u navedenom periodu prošao sljedeće faze urbanog razvoja:

1. Stradanje u drugoj polovini 15. stoljeća
2. Oporavak do kraja 16. stoljeća
3. Zlatno doba (17. stoljeće)
4. Stradanja 17./18. stoljeće
5. Oporavak 18. i 19. stoljeće

Krajem osmanske uprave grad Srebrenica ima više od deset prostornih elemenata u svojoj urbanoj strukturi, a koji su, uglavnom, proizvod dotadašnjeg historijsko-urbanog razvoja. Ti elementi su: dvije utvrde, čaršija, desetak mahala i veći javni prostori.

Rezultati ovog istraživanja upućuju i na veliki značaj i ulogu vakufa u urbanom razvoju grada Srebrenice u zadnjih pet stotina godina. U Srebrenici je tada bilo preko dvadeset različitih vakufa a obuhvatali su značajne urbane sadržaje (vjerske, prosvjetne, javne, ekonomske...).

Opće historijske prilike su uslovile i njihova velika stradanja, pa i potpuna nestajanja. Međutim, uvijek su u Srebrenici stanovništvo i pojedinci ulagali u nove vakufe, kako bi gradske funkcije Srebrenice podigli na odgovarajući nivo.

Do početka 20. stoljeća grad Srebrenica je počeo dobivati neke karakteristike tadašnjih evropskih gradova.

Izvori i literatura

1. Gruntovne knjige iz 1894. godine za k.o. Srebrenicu. Gruntovnica opštinskog suda u Srebrenici.
2. Katastarski planovi iz 1883. - 1885. godine, za k.o. Srebrenicu, razmjera 1 : 6.250 i 1 : 3.125. Katastar Srebrenica.
3. Knjiga abecedni popis vlasnika nekretnina za k.o. Srebrenicu. Gruntovnica opštinskog suda u Srebrenici.
4. Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890., Sastavljeni po zemaljskom vakufskom povjerenstvu u Sarajevu, Drugi svezak.
5. Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1880.
6. Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885, Sarajevo, 1886.
7. Hauptresultate der volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. april 1895., Landesregierung für Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo, 1896.
8. Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo.
9. Austrougarska topografska karta, razmjer 1 : 75.000, sekcija Vlasenica und Srebrenica, početak 20. stoljeća.
10. Spisak sviju samostalnih vakufa na području vakufske direkcije sarajevske, Vakufska direkcija u Sarajevu, broj 2281/31., Sarajevo, 1932.

11. Evlija Čelebi, Putopis, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1996.
12. Odluka o proglašenju Povijesnog područja Donji grad u Srebrenici nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Komisija/povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, 7-10. studeni 2006.
13. Hamdija Kreševljaković, Hamami u Bosni i Hercegovini, 1462-1916, Beograd, 1937.
14. Mihajlo J. Dinić, Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni, SAN, Posebna izdanja knjiga CCXL, Odeljenje društvenih nauka knjiga 14, Naučna knjiga, Beograd, 1955.
15. Juraj Kujundžić, Srednjovjekovne crkve u Srebrenici, Dobri pastir, god. XVII-XVIII, Sarajevo, 1968.
16. Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
17. Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika, knjiga II, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.
18. Srpska pravoslavna eparhija Zvorničko-tuzlanska, šematizam, Tuzla, 1977.
19. Alija Bejtić, Knežina i knežinska nahija u historiji i likovnom stvaralaštvu, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXVI/1976., Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1978.
20. Halima Korkut, O vakufima u sjeveroistočnoj Bosni, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga V-VI, Sarajevo, 1978.
21. Dragomir Vujičić, Onomastička građa Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik knjiga III, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo, 1982.
22. Zejnil Fajić, Popis vakufnema iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983.
23. Madžida Bećirbegović, Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.
24. Enver Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, 17, Muzej istočne Bosne, Tuzla, 2002.
25. Rusmir Djedović, Uloga i značaj Turali-begovog vakufa u urbanom razvoju grada Tuzle, Stav – časopis za društvena pitanja, kulturu i umjetnost, br. 2, februar 2003., Narodna i univerzitetska biblioteka Derviš Sušić, Monos, Tuzla.
26. Iljas Hadžibegović, Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2004.
27. Nedim Filipović, Islamizacija u Bosni i Hercegovini, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005.
28. Desanka Kovačević-Kojić, Izgled Srebrenice u dubrovačkim izvorima (1352-1460), Spomenica Milana Vasića, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Spomenica 11, Odeljenje društvenih nauka 14, Banja Luka, 2005.
29. Rusmir Djedović, Vakufi u Tuzli od XVI do XX stoljeća, Zbornik radova Veliki vakifi Bosne, BZK Preporod, Tuzla, 2006.
30. Hifzija Suljić, Spomenici islamske kulture u Srebrenici, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007.
31. Tufan Gunduz, Tuzlanski, Bijeljinski i Srebrenički sidžil (1641-1883.), Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2008.
32. Senada Nezirović, Turistički potencijali Srebrenice, Općina Srebrenica, Srebrenica, 2008.
33. Adib Dozić, Dožići iz Srebrenice – skica za znanstvenu monografiju, Baština sjeveroistočne Bosne – časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, broj 1/2009, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla., str. 81-95.
34. Rusmir Djedović, Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća, Baština sjeveroistočne Bosne – časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, broj 3/2010, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla.
35. Desanka Kovačević-Kojić, Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek, SANU, Posebna izdanja knjiga DCLXVIII, Odeljenje istorijskih nauka knjiga 19, Beograd, 2010.
36. Rusmir Djedović, Urbani razvoj grada Srebrenice u osmanskom periodu sa posebnim osvrtom na ulogu vakufa, Zbornik radova sa naučnog skupa „Naučni aspekti kulturno historijskog naslijeđa Srebrenice“, održanog 26. 10. 2011. godine u Srebrenici, JU Arheološki muzej „Rimski Municipijum“, Skelani – Srebrenica, 2012. (u pripremi).

Prilozi

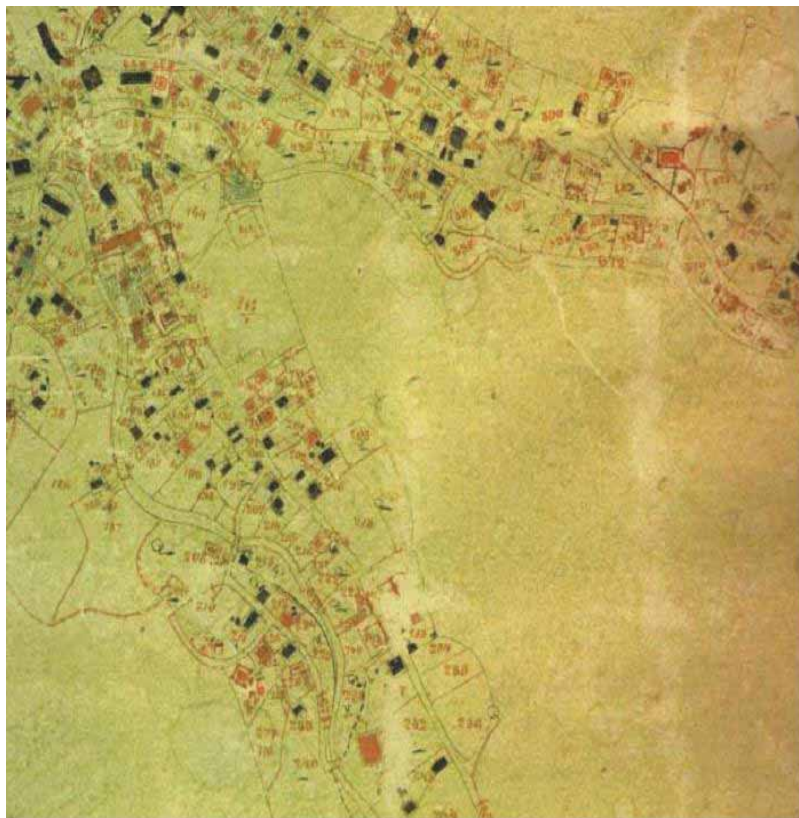
Plan Srebrenice 1783. godine

Grad Srebrenica na topografskoj karti 1894. godine

Središte grada Srebrenice na planu krajem 19. stoljeća

Mahale Skender i Crvena Rijeka na planu krajem 19. stoljeća

Prof. dr. Adib ĐOZIĆ

GENOCID U SREBRENICI PARADIGMA *BOSNACIDA*

„Genocid prevazilazi samo zlo uništenja ljudi“ (K. Doubt)

Sažetak

Znanstvenoj javnosti nedovoljno je poznata neosporna, historijska činjenica, da je od samog početka formiranja nacionalnih pokreta i nacionalnih država na Balkanu, kontinuirano, od istih tih političkih subjekata, vršen zločin nad bosanskohercegovačkim društvom i državom. Bosni susjedni, velikodržavni, nacionalistički, projekti, zasnovani na ideološkoj matrici nacija – država, činili su osnovnu pokretačku snagu političkim elitama, političkim strankama, vladama, armijama i državama da izvrše, s vremena na vrijeme, zločin genocida nad bosanskohercegovačkim društvom i državom. To je posebna vrsta zločinačkog ubistva, neprihvatljiva ljudskom humanumu, ubistva globalne društvene grupe kao takve, ubistva njezine esencijalne, multilateralne sadržajnosti, koja prevazilazi zločin genocida kao zločina koji uništava ljude. Ta vrsta zločina je sociocid, u našem slučaju označavamo ga kao bosnacid. Genocid u Srebrenici, iako se može posmatrati kao pojedinačna pojavnost genocida, u svojoj esencijalno-fenomenološkoj suštini to nije, naprotiv, on je paradigma bosnacida, kao konkretnog oblika sociocida.

Ključne riječi: *sociocid, bosnacid, genocid, Srebrenica, bosanskohercegovačko društvo.*

Uvod

Na sve izazove znanstvenog razumijevanja genocida u Srebrenici, do danas, nisu dati cjeloviti i potpuni odgovori. U znanosti, da ne govorimo o ideološko-političkoj praksi, još uvijek vladaju namjerna, nekad perfidno prikrivena, a često i otvorena dezavuiranja i iskrivljivanja činjenica. Raznovrsna nasilja i zločini, pa i zločin genocida nad bosanskohercegovačkim čovjekom i bosanskohercegovačkim društvom, te zločin genocida nad Bošnjacima Zaštićene zone UN Srebrenica počinjen jula 1995. godine, ukazuju na potrebu da se teorijsko-znanstvenim metodama rasvijetle uzroci, ciljevi, svrha, namjera, karakter i drugi aspekti genocida u Srebrenici, ali i genocida kao zločinačke radnje uopće. Iako se može objasniti, razumjeti i „uklopiti“ u jedan od konvencionalnih pojmova tradicionalne teorije genocida kao što su: ratni zločin,

zločin protiv civilnog stanovništva, masovno ubistvo, genocidni masakr, genocid, kulturocid, etnocid, homocid i dr., genocid nad Bošnjacima Zaštićene zone Ujedinjenih nacija Srebrenica neophodno je sagledati i u paradigmatičkom smislu, jer uistinu, po okrutnosti, brutalnosti, perfidnosti skrivanja i poricanja, tehnologiji, vremenu događanja (kraj 20. stoljeća), međunarodnoj zaštiti „zaštićene“ zone Srebrenica, ovaj genocid prevazilazi pojedinačnu genocidnu pojavnost i nije bio krajnji cilj nalogodavaca i projektanata genocida. Naprotiv, genocid u Srebrenici bio je, nažalost, samo sredstvo sveobuhvatnijeg cilja rušitelja Bosne, njezinog društva i države, zločin *bosnacida*. U ovom radu ćemo ukazati na činjenicu da je genocid u Srebrenici, upravo, paradigma *bosnacida*, odnosno, samo jedan od upečatljivijih primjera kontinuiranog genocidnog zločina prema bosanskom društvu.²⁶⁷

I. Genocid u Srebrenici je nebosanska pojava

Ova tvrdnja će na momenat zbuniti neke analitičare zbivanja u Bosni i Hercegovini, a posebno razumijevanje genocida nad Bošnjacima Zaštićene zone Ujedinjenih nacija Srebrenica 1995. godine. Oslobodimo li znanstvenu spoznaju od ideoloških ortodoksija, vidjet ćemo da je genocid u Srebrenici djelo izvanbosanskih političko-ideoloških i vojnih subjekata. Da bi ova tvrdnja dobila znanstvenu verifikaciju, genocid u Srebrenici je neophodno razumijevati, upravo, kao konkretan primjer sociocida. Kao takav oblik zločina, on prevazilazi tradicionalnu definiciju genocida²⁶⁸ koja genocid razumijeva kao masovno ubistvo etničke, rasne ili vjerske grupe kao takve. Klasična definicija genocida, ne razmatra širi, društveni kontekst negativnih posljedica ubistva jedne etničke grupe u multilateralnom društvu kakvo je, upravo, bosansko. Genocidno ubistvo jedne etničke grupe u multietničkom društvu, istovremeno, u širem društvenom kontekstu, znači ubistvo tog društva kao takvog, kao društvene činjenice *sui generis*, u Durkheimovom smislu riječi, shvaćene.

Na manjkavosti tradicionalne definicije genocida ukazuju mnogi autori.²⁶⁹ Manjkavosti tradicionalne teorije genocida odnose se, upravo, na izostavljanje političkih grupa i institucija kao subjekata (izvršilaca) genocida, ali i izostavljanje društva

267 U daljem tekstu, u pojedinim slučajevima, složenicu bosanskohercegovačko društvo označavat ćemo sintagmom „bosansko društvo“, iz razloga što se milenijska sadržajnost Bosne i Hercegovine i imenom i sadržajem sve do 1878. godine nazivala bosanskim imenom. Dvoimeni naziv za jedinstveno bosansko društvo, jedinstvenu bosansku kulturu i tradiciju, jedinstvenu bosansku državu, uvodi se tek okupacijom Austro-Ugarske monarhije 1878. godine.

268 U članu 2 Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koju je usvojila Generalna skupština Ujedinjenih nacija 11. 12. 1948. godine, genocidom se označava svako djelo *počinjeno s namjerom da se potpuno ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska skupina*:

a) ubojstvo članova skupine;

b) nanošenje teške ili duševne povrede članovima skupine;

c) namjerno podvrgavanje skupine takvim uvjetima života koji bi trebalo da dovedu do njezina potpunoga ili djelimičnog uništenja;

d) nametanje takvih mjera kojima se želi spriječiti rađanje u okviru skupine;

e) prisilno premještanje djece iz skupine u drugu. (Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Rezolucija 260a, III, 9. decembra 1948. god.)

269 Najznačajniji su: Ted Gurr, Barbara Harff, Lio Kuper i drugi.

(globalne društvene grupe) kao predmeta genocida. Genocid, promatran iz sociološke perspektive, jeste društvena pojava, i prije svega, uzrokavan je društvenim faktorima. Iz ovog stava proizilazi nekoliko pitanja: Koji su društveni, (primarni i sekundarni) uzroci genocida u Srebrenici, i uopće u Bosni i Hercegovini? Drugo pitanje, zašto je počinjen genocid u Srebrenici, te da li je on bio samo sredstvo za konkretni „skriveni“ cilj? Treće pitanje jeste, ko je stvarni subjekt (nalogodavac) genocida u Srebrenici, a ko su praktični egzekutori (izvršioци) genocidnog ubistava preko 12.000 ljudi.²⁷⁰ Kada se razmatra fenomen subjekta genocida na nivou kolektivnog aktivizma, neophodno je razdvojiti nalogodavca („projektanta“), koji je primarni subjekt genocida, od praktičnog izvršioca, koji je uvijek u potčinjenom položaju u odnosu na nalogodavca. U okviru ovog pitanja je i pitanje da li, uopće, pojedinac može biti subjekt genocidne radnje kada ta radnja po obimu, složenosti izvršenja i ukupnoj sadržajnosti nadilazi mogućnosti pojedinca?

Da bismo odgovorili na ova pitanja neophodno je objasniti nekoliko nivoa interaktivnih odnosa među pojedinim društveno-historijskim fenomenima u njihovom fenomenološkom i praktičnom kontekstu, kao što su:

- a) kriza racionalnosti funkcioniranja SFRJ – bosanskohercegovačko društvo – sociocid,
- b) bosanskohercegovačko društvo – agresija – genocide i
- c) ideologije genocida – bosanskohercegovačko društvo – genocide.

Zasigurno se društveni uslovi genocida u Srebrenici ne mogu svesti samo na ove tri relacije društvenih odnosa, ali one, uistinu, jesu najbitnije za razumijevanje naše teme. Za potpuniju elaboraciju genocida u Srebrenici neophodno je uključiti i historijske, ekonomske, kulturne, religijske, političke, ideološke i druge elemente koji su bitni za cjelinu spoznajnog produktiviteta o njemu. Sva ova pitanja do danas nisu u cijelosti na zadovoljavajući način istražena, sa stanovišta sociološke teorije.

U planiranju *bosnacida*, vladajuće političke elite iz Srbije i Crne Gore, znajući za višestoljetni zajednički život bosanskih subidentiteta i za egzistenciju bosanskohercegovačkog društva kao zasebnog identiteta, uz planiranu agresiju legalnom državnom oružanom silom – JNA,²⁷¹ planiraju i formiraju raznovrsne paramilitarne

270 O broju žrtava genocida u Srebrenici koriste se različiti podaci, u zavisnosti od izvora korištenja podataka, vremena koje se uzima u obzir i sl. Formalno-pravno posmatrano, važeći je podatak koji je, za sada, utvrdila Komisija za Srebrenicu i iznijela u svom Izvještaju i koji govori da je u genocidnom masakru od 11. do 19. 7. 1995. godine ubijeno nešto manje od 8.000 Bošnjaka. Ovaj podatak ne može biti znanstveno relevantan, jer se genocid u Srebrenici događao, ne samo od 11. do 19. 7. 1995. godine, već tokom cijelog perioda života ljudi u enklavi, dakle, od aprila 1992. do jula 1995. godine. Sve žrtve ubijene u tom periodu (granatiranjem, izgladnjivanjem, strahom, rušenjem objekata i dr.) žrtve su genocida. U knjizi *Žrtve srebreničke apokalipse*, utvrđeno je imenom i prezimenom, mjestom rođenja i mjestom pogibije, da je u enklavi Srebrenica ubijeno 12.089 građana. Opširnije pogledati u: A. Mirhović, Z. Salihović, A. Kržalić, *Žrtve srebreničke apokalipse*, Tuzla, 2002. godine, J.W. Honig-N. Both, *Srebrenica hronika ratnog zločina*, Ljiljan, Sarajevo, 1997.

271 „Važno je istaći da se navodi u iskazima svjedoka da nisu samo vojnici bosanskih Srba, već, također, i vojska Savezne republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) bili prisutni tokom zauzimanja Srebrenice... elementi jugoslovenske narodne armije (JNA) uključujući novosadski korpus i ‘Užice korpus’, kao i iregularci lojalni Arkanu bili su viđeni od brojnih svjedoka u, i oko Srebrenice. Ili su ove dodatne trupe također bile pod komandom osumnjičenih, ili su bile pod različitim komandama: masovne

formacije,²⁷² instrumentaliziraju dijelove bosanskohercegovačkog stanovništva produciranjem mitskih konstrukcija: krvi, tla, osvete, i izgradnjom zločinaca.²⁷³ Genocid, u ovom slučaju, nije bio cilj sam po sebi, već samo sredstvo u ostvarivanju postavljenog cilja, *bosnacida*. Dakle, „skriveni cilj“ agresije na državu Bosnu i Hercegovinu, i genocida u Srebrenici, nalazi se u političkim interesima velikodržavnih projekata koji nisu bili izvodljivi bez realizacije sociocida kao *bosnacida*.

Kako nije bilo dovoljno unutarnjih snaga da dehumaniziraju bosanskohercegovačko društvo,²⁷⁴ pristupa se agresiji na državu Bosnu i Hercegovinu. Cilj agresorskog rata bio je razoriti bosanskohercegovačko društvo na način da se sijanjem raznovrsnih oblika straha kritična masa nesrpskog stanovništva raseli izvan Bosne i Hercegovine, dio nasilno preseli (čitaj getoizira) unutar granica Bosne i Hercegovine, a one koji ne budu htjeli prihvatiti niti jedan od ovih dehumanizirajućih uslova, zločinom genocida ukloniti iz Bosne i Hercegovine. Upravo, Bošnjaci iz Srebrenice niti su se htjeli iseliti u strane države, niti su htjeli pristati na namijenjeni im geto negdje unutar Bosne i Hercegovine. Jedino preostalo sredstvo da etnički očiste prostor Srebrenice, projektantima velike Srbije, bio je zločin genocida. Upravo su to, po unaprijed isplaniranom programu i uradili. Dakle, genocid u Srebrenici nije usputna pojava, neki usamljeni slučaj, naprotiv, to je planirano, monstruozno sredstvo realizacije sociocida (*bosnacida*), kao jedinog načina da se realizira anahrona ideja „jedna nacija jedna država”.

egzekucije opisane u optužnici bile su, očigledno, sistematične, organizovane od vojne i političke hijerarhije srpske administracije sa Pala, očigledno sa bliskom podrškom od elemenata armije SR Jugoslavije. (haška optužnica za genocid, saučesništvo u genocidu, zločine protiv čovječnosti, kršenje zakona i običaja ratovanja” protiv R. Karađića, IT-95-/18, potvrđena 31. 5. 2007. i R. Mladića, IT-95-/18 potvrđena 8. 11. 2002.)

272 „Vođama paravojnih jedinica, kao što su Vojislav Šešelj i Arkan, Milošević je omogućio pristup sredstvima informiranja, tajnoj policiji, Vojnoj komandi i skladištima oružja. Ti su ljudi formirali privatne paravojne odrede i usko saardivali s regularnim srpskim snagama kako bi širili teror u istočnoj i sjeveroistočnoj Bosni.“ (M. A. Sells, *Iznevjereni most religija i genocid u Bosni*, ITD „Sedam“, Sarajevo, 2002., str. 101.

273 „Vođe paravojnih jedinica radile su na stvaranju kodeksa brutalnosti. Arkan, vođa parvojnih odreda Tigrovi, služio se svojim štabom u gradiću Erdutu kao centrom za obuku. Srpski regruti obučavani su kako u borbi protiv neprijatelja nemaju pravo da poštede ni djecu, ni žene ni starce. Srpski vojni komandanti pokazivali su reporterima i vlastitim jedinicama kako se reže ljudsko grlo tako što su za obuku klali svinje (...) Maska je preobražavala identitet. Prije nego što bi je navukao na lice, pripadnik paravojne jedinice bio je dio multireligijske zajednice u kojoj su katolički Hrvati, pravoslavni Srbi, slavenski Muslimani, Jevreji, Romi i drugi živjeli zajedno. To su bili njegovi prijatelji, kolege s posla, susjedi, ljubavnice, rodbina njegove supruge. Kad bi jednom navukao masku, postajao je srpski heroj; oni koje je mučio bili su balije i Turci, izdajnici rase i ubice Hrista - kneza Lazara.“ (M.A.Sells, *navedeno djelo* str. 103-105.)

274 „Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo, zaseban kulturni prostor. Tri bosanske zajednice nikada nisu živjele u potpunog izolaciji. Odvojeni običaji i mentaliteti prožimali su se (a smatram da se još uvijek prožimju) u društvu različitom od onog Hrvatske i Srbije. Jedinstveni bosanski kulturni prostor najlakše se može otkriti u onome što bosanske Hrvate i Srbe odvaja od njihovih sunarodnika u Hrvatskoj i Srbiji . Razliku čine suživot Bosanaca sa islamom i nazočnost, makar i sublimirana, zasebne državne tradicije. Iz toga su proizašli složeni identiteti, koji nisu tipični za homogena društva. Upravo zato što je Bosna bila integralni kulturni prostor sa zasebnim povijesnim identitetom, ona se ne može uporediti sa Jugoslavijom. Jugoslavija je bila država, ne društvo.“ (I. Banac, *Cijena Bosne*, Evropa danas, Zagreb, 1994., .str. 108.)

Da su postojali dovoljno snažni unutarbosanski antagonizmi u bosanskohercegovačkom društvu, subjekti velikodržavnih projekata (države i njihove političke i vojne elite) ne bi imali potrebu da vrše agresiju i u okviru nje činjenje: genocida, kulturocida, ekocida, memoricida i *bosnacida* kao sociocida. Nakon ovog stava, iz pozicije sociološkog razumijevanja genocida, postavlja se opravdano pitanje, u kojim su se segmentima društva nalazili društveni uslovi genocida? Poznato je da su mjesta sadržajnosti društvene krize unutar društvene strukture, u njezinim substrukturnim elementima. Raspravljajući o društvenoj krizi, koja obuhvata i društvenu i sistemsku dezintegraciju, J. Habermas govori o četiri moguće krizne tendencije.²⁷⁵ Sadržajnost društvene krize ispoljava se u nekoliko osnovnih subdruštvenih segmenata. To su: ekonomska kriza, kriza racionalnosti, legitimacijska kriza i kriza motivacije. Svi ovi suboblici društvene krize, primarno su bili zahvatili jugoslovensku državu, a posredno, preko pokušaja političkih elita da je riješe, preneseni su u bosanskohercegovačko društvo. Dakle, kriza jugoslovenske države nije bila uzrokovana antagonizmima strukture bosanskohercegovačkog društva, naprotiv, kriza jugoslovenske države, uzrokovala je agresiju i genocid na bosanskohercegovačko društvo i državu.

Društvena uslovljenost genocida izvršenog u Srebrenici, i uopće u Bosni i Hercegovini nalazi se u krizi racionalnosti funkcioniranja SFRJ, a ne u antagonizmima unutar bosanskohercegovačkog društva. Kriza racionalnosti funkcioniranja SFRJ se karcinozno proširila u ekonomski, politički, socio-kulturni i druge subsisteme jugoslovenske države. Interaktivno, ove subsistemske krize međusobno su se uslovljavale, usložnjavale i zaoštavale. Analiza uzroka jugoslovenske krize relevantno je sociološko pitanje za razumijevanje, ne samo, zločina *bosnocida*, već i za razumijevanje genocidne prakse i tehnologije kojom je taj zločin izvršen.

Društveno-političko djelovanje jugoslovenske birokratizirane državno-političke i partijsko-policijske elite nije vodilo ispravnom cilju, naprotiv, to djelovanje je rezultiralo, socijalnim nejednakostima, koje su dalje producirale raznovrsne oblike socijalnih destrukcija i degradacija. Društvene destruktivnosti pogoduju nastanku i razvoju destruktivnih ideologija, s druge strane, destruktivne ideologije povoljno utiču na raznovrsnost i snagu društvene destruktivnosti.

Postavljanjem pitanja ideologije genocida dolazimo do trećeg nivoa interaktivnih odnosa, primarnih i sekundarnih, činilaca genocida u Srebrenici, a to je interaktivni odnos na relaciji ideologija genocida – bosanskohercegovačko društvo – genocid. Historijska deskripcija genocida u Bosni i Hercegovini, njegova brutalnost i dehumaniziranost, nedvosmisleno nam ukazuje da je genocid u Srebrenici, između ostalog, izvršen pod motivacijom politike nacionalnog mesijanstva.²⁷⁶ „Agresija na Bosnu i Hercegovinu tako se u masovnoj svijesti svakodnevnice i javnom mnijenju minimizirala i prikazivala kao ispunjenje srpske, ili hrvatske nacionalne misije na ovom ovozemaljskom svijetu.”²⁷⁷

Fenomen nacionalnog mesijanstva, kao jedan od duhovno-idejnih i „kulturnih“ uslova genocida, neophodno je zasebno analizirati, jer je još uvijek masovno privlačan

275 J. Habermas, *Problemi legitimacije kasnog kapitalizma*, Naprijed, Zagreb, 1982., str. 59.

276 Opširnije o ideologijama nacionalnog mesijanstva: E. Zgodić, *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, VKBI, Sarajevo 1999.

277 E. Zgodić, navedeno djelo, str. 10.

u pojedinim subbosanskim nacionalnim, političkim i kulturnim identitetima.²⁷⁸ Posebno zabrinjava činjenica što se nacionalno mesijanstvo producira kao kulturni model. Iz tih razloga, značajno pitanje za savremenu sociologiju jeste gdje se nalaze njegovi društveni korijeni, i kako ih iskorijeniti iz pojedinih društvenih slojeva bosanskih subidentiteta? Napomenimo da i nacionalno mesijanstvo jeste nebosanski produkt.²⁷⁹

Na postavljeno pitanje, ko je izvršio genocid u Srebrenici, odgovor je: država SR Jugoslavija, preko svojih vojno-političkih opunomoćenika, Vojske i policije Republike Srpske, jer ih je politički instrumentalizirala i logistički potpuno obezbjeđivala. Zašto je ovo potrebno istaći? Da bi se ukazalo na činjenicu da subjekt genocida može biti: armija, odnosno oružana sila, država,²⁸⁰ politička stranka, klasa, ali to ne može biti, niti činiti pojedinac u svoje lično ime, niti narod kao cjelina. Bosni susjedne države, od momenta borbe za svoje državotvorno konstituiranje, kao permanentnu državno-političku praksu su koristile zločin genocida nad bosanskim društvom i Bošnjacima.

Genocidno stradanje Bošnjaka u period 1992. - 1995. procesuirano je pred Međunarodnim sudom pravde. Već imamo i pravomoćne presude, kako pojedincima tako i državama.²⁸¹ Od posebnog je značaja Presuda međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore. Ova presuda predstavlja značajan međunarodni pravni akt iz nekoliko razloga. Prvi je što se ovom presudom potvrđuje da je u Bosni i Hercegovini nad Bošnjacima počinjen zločin genocida. Drugi je što potvrđuje zločin genocida nad Bošnjacima kao pravnu činjenicu, pravno potvrđenu od najveće sudske instance u sistemu Organizacije ujedinjenih nacija. Treći značajan razlog ove Presude jeste što je presuda donesena u vezi se primjenom Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Četvrti razlog značaja ove presude je njezin značaj za pravnu praksu, peti značaj presude je zbog pravde i pravičnosti prema žrtvama zločina genocida. U Dispozitivu Presude se, između ostalog "konstatira da je vezano za genocid izvršen u Srebrenici u julu 1995., **Srbija prekršila obavezu sprečavanja genocida** (istakao A.Đ.) prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida;"²⁸².

Upravo podignute optužnice i pravomoćne sudske presude, kako pred međunarodnim, tako i Sudom države Bosne i Hercegovine, nedvosmisleno pokazuju da je genocid

278 „Već sada možemo reći da se bošnjačka mesijanska svijest, posebno u smislu nacionalno- državnog ili kulturološkog mesijanizma nije razvila unutar bošnjačke nacionalne samosvijesti kao zasebna, jasno uobličena i aritkulirana dimenzija nacionalne ideologije.“ (E. Zgodić. *Navedeno djelo*, str. 14, 15.)

279 Raspravljajući o ideologiji nacionalnog mesijanstva E. Zgodić porijeklo ideje ove idologije vidi u kršćanskoj teologiji. On do ovog zaključka dolazi analizom reteologizacije politike na primjeru političke teologije Karla Šmita. „Cijelu svoju političku teoriju i cijeli svoj ideološki nauk, i u njihovim znanstvenim i u njihovim pseudo-znanstvenim sadržajima, on će deducirati iz osnovne teze da svi temeljni pojmovi politike nisu ništa drugo do sekularizirani pojmovi hrišćanske teologije. Moderna politika u njegovom poimanju jeste sekularno preparirana hrišćanska politička teologija.“ (E. Zgodić, *Navedeno djelo*, str. 22-23.)

280 Pitanje zločina počinjenog od jedne države je prvi put dotaknuto iz pravnog ugla 1945. godine na Tribunalu u Nirnbergu, koji su saveznici osnovali da bi osudili nacističke zločine. Priroda tih zločina bila je definirana članom 6 sudskog Statuta, koji određuje tri najveća zločina, zločin protiv mira, ratni zločin, zločin protiv čovječnosti.“ (Grupa autora, *Crna knjiga komunizma*, str. 14.)

281 Pogledati: *PRESUDA Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, 26. februara 2007. godine, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.

282 Isto, str. 231.

nad Bošnjacima i društvena i pravna činjenica, te ga kao takvog valja i znanstveno elaborirati. Pravomoćna presuda Međunarodnog suda pravde generalima i oficirima vojske bosanskih Srba Radoslavu Krstiću, Vidoju Blagojeviću²⁸³ i Draganu Jokiću nedvosmisleno je dokazala počinjeni zločin genocida. U tački 688 Presude Radoslavu Krstiću, eksplicitno se kaže: “Na osnovu gornjih razmatranja, generala Krstića valja proglasiti krivim za:

- Genocid;
- Progone;
- Ubistvo.”²⁸⁴

Raspravljajući o žalbi generala Krstića na zaključak da je u Srebrenici izvršen genocid žalbeno vijeće je odbacilo žalbu i zaključilo ovaj dio presude na sljedeći način: “Rigorozni uvjeti koji moraju biti ispunjeni da bi se mogla izreći jedna odluka o krivici za genocid pokazuju težinu ovog zločina. Težina zločina genocida odražava se u striktnim zahtjevima. Ovi uvjeti-dokazi o specifičnoj namjeri, koje je teško pronaći, te prikazivanje da je postojao cilj da se grupa u cjelini ili njen suštinski dio uništi - otklanjaju rizik da se osude za ovakav zločin izriču olahko.

Međutim, kad se ovi uvjeti ispune, pravo ne smije bjažati od toga da se tako izvršen zločin nazove pravim imenom. **Nastojeći eliminirati dio bosanskih Muslimana, snage bosanskih Srba izvršile su genocid.** (istakao A.Đ.) Njihov je cilj bio uništenje četrdeset hiljada bosanskih muslimana koji su živjeli u Srebrenici, grupe koja je simbolizirala bosanske muslimane u cjelini. Oni su od svih muškaraca muslimana koji su bili zatvoreni, kako vojnika tako i civila, starih i mladih, oduzimali njihove osobne stvari i osobna dokumenta, te ih namjerno i metodično ubijali, isključivo po osnovu njihovog identiteta. Snage bosanskih Srba bile su svjesne, kada su krenule u ovaj genocidni poduhvat, da će zlo koje su izazvale nastaviti proganjati bosanske muslimane. **Žalbeno vijeće jasno potvrđuje da pravo izričito osuđuje nanесene teške i trajne povrede i masakr u Srebrenici naziva pravim imenom: genocid.** (istakao A.Đ.) Oni koji su odgovorni nosit će ovaj žig srama i on će služiti kao upozorenje onima koji bi eventualno u budućnosti razmišljali da izvrše ovakvo gnusno djelo.

Zaključujući da su članovi Glavnog štaba Vojske Republike Srpske namjeravali uništiti bosanske muslimane u Srebrenici, Sudsko vijeće nije odstupilo od pravnih zahtjeva predviđenih za genocid. Žalba odbrana u vezi sa ovim pitanjem se odbacuje”²⁸⁵

283 „Pretresno vijeće je uvjereno da su sva kriminalna djela koja su počinile snage bosanskih Srba predstavljala dio jednog jedinstvenog plana da se izvrši genocid nad bosanskim muslimanima u Srebrenici, što se vidi i u dokumentu ‘Operacija Krivaja 95’, čiji je krajnji cilj bio da se uništi enklava, a, prema tome, i zajednica bosanskih Muslimana koja tamo živi.” (Blagojević, IT-02-60-T, Presuda, 17. januara 2005., paragraf 674).

284 Presuda Tužioca Haškog suda Krstiću, Predmet br. IT-98-33-T od 2.avgusta 2001, str 286. U *Encyclopedia of genocide* na tri mjesta (str. 125., 215. i 637.- 640.,) explicitno se govori o genocidu nad Bošnjacima u ratu protiv Bosne i Hercegovine 1992-1995 .”U aprilu (1992., op. A.Dj.) bosanski Srbi, potpomognuti paravojnim snagama iz Srbije, počeli su pažljivo planiranu kampanju u kojoj su sistematski protjerivali bosanske Muslimane(Bošnjake, op. A.Dj.) iz gradova i sela istočne i sjeverne Bosne, a postojali su i brojni primjeri **genocidnih masakara nad Muslimanima (Bošnjacima, op. A.Dj.) izvršenim od strane Srba.** (*Encyclopedia of genocide*, str. 640.) (istakao, A.Dj.)

285 Presuda Tužioca Haškog suda Krstiću, paragrafi 37-38.

Presuda Radoslavu Krstiću je vremenski i teritorijalno ograničena (juli 1995., Srebrenica), što bi ako se posmatra izolovano od drugih presuda i optužnica mogla upućivati na pogrešan zaključak da je samo u Srebrenici i samo u julu 1995. godine počinjen genocid, što nije tačno.

Optužnice protiv Slobodana Miloševića, Radovana Karadžića i Ratka Mladića, i drugih, zločine širom Bosne i Hercegovine od 1992. do 1995. godine karakteriziraju kao genocid. "Tokom suđenja Slobodanu Miloševiću izneseni su brojni dokazi prema kojima je u Bosni i Hercegovini genocid započeo još u proljeće 1992. godine, što je potvrđeno i međupresudom u ovom slučaju od 16. 6. 2004. Naime, prema ovoj međupresudi, genocid je potvrđen u sedam bosanskohercegovačkih gradova: Brčkom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Srebrenici, Bijeljini, Ključu i Bosanskom Novom."²⁸⁶

Pravna kvalifikacija masovnih ubistava u Bosni i Hercegovini zločinom genocida potvrđena je i presudama Evropskog suda za ljudska prava. "Evropski sud za ljudska prava je u julu 2007. izrekao presudu prema kojoj je potvrdio da su u junu 1992. srpske snage u Doboju počinile genocid nad Bošnjacima. Naime, Jorgić²⁸⁷ je u Njemačkoj 1999. osuđen za genocid, da bi se nakon toga žalio Evropskom sudu za ljudska prava. Međutim, sudije u Strazburu su podržali presudu njemačkog suda."²⁸⁸ Da je zločin genocida nad Bošnjacima neosporna društvena i pravna činjenica, potvrđuje i pravna praksa Suda Bosne i Hercegovine. Milorada Trbića je Sud Bosne i Hercegovine 16. oktobra 2009. godine prvostepenom presudom osudio na dugotrajnu robiju od 30 godina za genocid u Srebrenici. Podsjetimo, Trbić je kao pomoćnik načelnika za bezbjednost Zvorničke brigade Vojske Republike Srpske, od 10. jula do 30. novembra 1995. godine, u okviru udruženog zločinačkog poduhvata učestvovao u operacijama hvatanja, zatvaranja i pogublivanja, a potom pokopavanja i prikrivanja tijela ubijenih Bošnjaka iz Srebrenice. Apelaciono vijeće Suda Bosne i Hercegovine potvrdilo je prvostepenu presudu, tako da je Milorad Trbić prva osoba koju je Sud Bosne i Hercegovine pravosnažno osudio za genocid u Srebrenici.

Do sada osuđeni za genocid u Srebrenici²⁸⁹ od strane Haškog tribunala za ratne zločine, zločin nisu počinili u svoje lično ime, već kao dio tima Vojske Republike Srpske, da bi realizirali unaprijed projektirani zadatak svjesno postavljenog političkog cilja, realizaciju ideje velike Srbije. Ovom tvrdnjom smo naznačili odgovor na drugo pitanje, zašto je izvršen genocid? Upravo, radi ostvarenja "skrivenog" političkog cilja – *bosnacida*.

Žrtva genocidne radnje, nisu samo Bošnjaci kao etnička grupa već i bosanskohercegovačko društvo. *Bosnacid*, s jedne strane, predstavlja „skriveni“ politički cilj, a s druge, on je sredstvo, krvavi „tehnološki“ proces pomoću kojeg se ostvaruje postavljeni politički velikodržavni cilj. Tek nakon ostvarenja ovog "skrivenog" cilja

286 E.Bećirević, *Genocid na Drini*, Buybook, Sarajevo, 2009., str. 16.

287 Nikola Jorgić Jorga osuđen je od strane državnog suda njemačke pokrajine Sjeverna Rajna – Westfalija u Dizeldorfu na četiri doživotne kazne zatvora i osam kazni u trajanju od sedam do devet godina zatvora. Jorgić je osuđen za genocid nad Bošnjacima, koji su on i njegova grupa počinili u dobojskoj regiji. Jorgić je prva osoba u Evropi koja je nakon rata osuđena za zločin genocida.

288 Isto, str. 17.

289 Radislav Krstić je osuđen na 35 godina zatvora, Vidoje Blagojević na 18 godina i Dragan Jokić na 9 godina zatvora.

bila je moguća realizacija ideološko-političkog projekta velike Srbije. Nažalost, cjelokupan projekat ovog zločina projektovani su intelektualci, a ne obični građani, zanatlije, trgovci, zemljoradnici, administrativni i drugi radnici. Činjenice neosporno ukazuju na istinu, da je primarni subjekt genocida u Srebrenici i Bosni i Hercegovini država SR Jugoslavija (Srbija i Crna Gora), čiji su politički projekat pokušale realizirati njezine političke i vojne institucije. Da bi zacrtani projekat realizirao, njegov autor, država SR Jugoslavija, organizira vojsku bosanskih Srba,²⁹⁰ te pomoću nje pristupa destrukciji i dehumanizaciji bosanskohercegovačkog društva. Instrumentalizirani, neposredni izvršilac bila je vojska i policija Republike Srpske, paramilitarne formacije i pojedinci, ali kao članovi državno-vojnih institucija. Zato za ovaj zločin istu odgovornost imaju i pojedinci i institucije i kolektivni politički subjekti, kakav je upravo država. Odgovornost jeste pojedinačna, ali se ona samo na nju ne može svoditi, jer to pojedinci nisu radili u svoje lično ime, već u ime, za račun i po nalogu političkog i vojnog vođstva Republike Srpske. Tek poslije dokazivanja i prihvatanja ove činjenice postaje jasno da zločin genocida nije izvršio srpski narod i da ga te krivnje treba osloboditi. Isto tako krivnja se ne može svesti samo na pojedinačnu odgovornost jer je pojedinac nemoćan da izvrši tako složen kolektivni zločin ako nije dio kolektivnog identiteta koji raspolaže, sa ogromnom vojno-političkom moći, odnosno, snagom države.

II. Ubijanje Bosne u Bosni i Hercegovini (ili) Bosnacid još uvijek traje

Kako sociologija objašnjava društvene procese, čiju sadržajnost čine društvena djelovanja ljudi i grupa, opravdano je postaviti pitanje, traje li *bosnacid* u Bosni i Hercegovini i nakon genocida u Srebrenici 1995. godine? Kako još uvijek nisu otklonjeni društveno-politički faktori koji su uzrokovali, osmislili, projektirali i izvršili genocid u Srebrenici, sasvim je logično da *bosnacid* i danas traje, samo u izmijenjenim uslovima i sa promijenjenom tehnologijom djelovanja.

Genocid počinjen nad Bošnjacima Srebrenice 1995. godine kao etničkom grupom istovremeno je zločin i protiv religijske grupe, ako se zna da je islam, ne samo jedan od faktora koji su bitno uticali na bošnjačku nacionalnu identifikaciju, već predstavlja, i danas, bošnjačku živuću religiju. Ovaj stav se potpuno „uklapa“ u tradicionalnu definiciju genocida koja ga definira kao akt počinjen „sa namjerom

290 „Nominalno povlačenje trupa JNA iz Bosne i Hercegovine objavljeno je 19. svibnja. Međutim, beogradske vlasti su tvrdile da 80% pripadnika jugoslovenske armije čine bosanski Srbi koji imaju pravo ostati u Bosni i Hercegovini i boriti se na strani srpskih snaga u Republici pošto se JNA povukla. Rezultat je bio: 'sila od najmanje 30.000 s tenkovima, artiljerijom, višecijevnim raketnim bacačima i velikim zalihama municije, ostavljena je da se bori za srpsku stvar. Te bosanske vojnike JNA i njihovo naoružanje obuhvatila je vojska bosanskih Srba, čije su stvaranje 12. svibnja 1992. godine, proglasili predsjednik Srpske demokratske stranke (SDS-a) Radovan Karadžić i njegovi suradnici. Premda se JNA tobože povukla, široko je prihvaćeno uvjerenje da njeni vojnici, i aktivni i rezervni, i dalje djeluju u Bosni i Hercegovini na strani srpskih snaga. Pogotovo trupe Užičkog korpusa iz Srbije i rezervisti JNA iz Crne Gore nastavljaju napadati bosanske i hrvatske položaje u Bosni i Hercegovini. Budući da su njene oružane snage aktivno angažirane u napadima na teritorij koji pripada drugoj državi, Savezna Republika Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) jedna je od strana u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini.'“ (*Ratni zločin u Bosni i Hercegovini*, Izvještaj Amnesty international i Helskinki watscha od početka rata u BiH od rujna 1993. godine, Zagreb, 1993., str. 35)

da se uništi, u cijelosti ili djelimično, bilo koja nacionalna, etnička, rasna ili vjerska skupina...“. *Bosnacid*, promatran iz pozicije moderne društvene znanosti o genocidu, neizostavno postavlja dva bitna pitanja, a to su: definiranje bosanskohercegovačkog društva kao zasebne društvene grupe nad kojom je izvršen zločin genocida, i trajanje *bosnacid*a nakon agresorskog rata, odnosno, njegovo nastavljanje u miru.

Prvo pitanje je mnogo jasnije (vidljivije) od drugog. Bosanskohercegovačko društvo je, kako smo već istakli, uistinu, zasebna, globalna društvena grupa, sa prepoznatljivim, multilateralnim sadržajnostima. Zločin genocida protiv bilo koje etničke, političke, religijske ili neke druge substrukturne grupe bosanskohercegovačkog društva, istovremeno predstavlja i zločin genocida protiv tog društva kao cjeline. Genocidnim ubijanjem Bošnjaka, kvintesencije bosanskohercegovačkog društva i države, vrši se ubijanje Bosne u Bosni, ubijanje njezine esencijalne multilateralne sadržajnosti (nacionalne, kulturne, religijske, tradicijske). U multilateralnom društvu kakvo je bosansko, nije moguće ubiti samo jedan njegov dio a da to istovremeno ne znači i ubijanje tog društva kao kolektivnog identiteta. „Jedinstvo različja“ (tradicija, religija, etniciteta, nacionaliteta, kultura i multikultura) daju bosanskom društvu karakter zasebnog društvenog identiteta, odnosno, zasebne društvene grupe. Ako se izvrši genocid nad jednim dijelom „jedinstva različja“, onda to, istovremeno predstavlja genocid nad cjelinom kao takvom. Ubiti Bosnu u Bosni, upravo je i bio glavni cilj projektanata genocida, kao sredstva u ostvarivanju postavljenog političkog cilja. Kako taj cilj, u potpunosti, nije ostvaren u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, zbog „čuda bosanskog otpora“, odnosno, zbog prirodene snage bosanskog društva da opstane kao takvo, projektanti *bosnacid*a, tj. ubijanja Bosne u Bosni i Hercegovini, i danas, kroz raznovrsne političke, ekonomske, kulturne, obrazovne aktivnosti nastoje bosansku sadržajnost pretvoriti u nebosansku.

Društveni kontekst u kojem, danas, egzistira bosanskohercegovačko društvo i država, jesu izmijenjeni, ali ne u tolikoj mjeri da *bosnacid* kao genocid bude dokinut. Zato što su akteri, pojedinačni i kolektivni, genocida u Srebrenici još uvijek aktivni i nisu odustali od svojih velikodržavnih projekata. Svoje ciljeve oni danas žele postići navodnim zalaganjem za očuvanjem, „cementiranjem“, dejtonskog uređenja Bosne i Hercegovine, koje se iz dana u dan, pokazuje sve više nefunkcionalnim, neracionalnim i nadasve, bosanskohercegovačkom društvu neprimjerenim. Upravo je dejtonsko ustrojstvo države Bosne i Hercegovine danas osnovna zapreka bržoj i kvalitetnijoj reintegraciji bosanskohercegovačkog društva, i njegovom efikasnijem uključivanju u evropske i svjetske standarde društveno-političkog organiziranja društava, država i života ljudi (građana) uopće.

Unutarnja etničko-regionalna homogenizacija bosanskohercegovačkog državnog prostora je proces koji i danas traje, i nažalost, u pojedinim područjima se potpuno dovršava, uprkos skromnim rezultatima povratka prognanih i izbjeglih. Ovaj proces posebno pogađa Bošnjake jer ih getoizira u dvije veće enklave: unsko-sansku i bosansko-neretljansku. Onemogućavanjem povratka Bošnjaka u prijeratna mjesta življenja nastavlja se dalje razaranje i razgradnja njihove životne i kulturne supstance. Neophodno je istaći da je bez Bosne i Hercegovine nemoguća egzistencija Bošnjaka kao političkog naroda, kao što je i bez Bošnjaka upitna egzistencija države Bosne i Hercegovine, pa čak i samog imena Bosna.

Ekonomsko siromaštvo i visoka stopa nezaposlenosti većine bosanskohercegovačkog stanovništva ne produciraju samo ekonomsku bijedu i ekonomsku ovisnost o drugom, već pogoduju i produciranju raznovrsnih destruktivnih ideologija, a prije svega reafirmaciju destruktivnih ideologija prošlosti.

Političko i znanstveno–intelektualno kryptoiziranje istine o agresiji na Bosnu i Hercegovinu, genocidu nad Bošnjacima i *bosnacidu* izvršenom u ratu protiv Bosne i Hercegovine, također, predstavlja perfidno trajanje *bosnacida*. Ovdje posebno treba naglasiti suzdržan odnos dijela bošnjačke inteligencije prema problemima vlastitog naroda.

Prespor rad Haškog suda za ratne zločine i Suda Bosne i Hercegovine ne doprinose bržem otklanjanju *bosnacidnih* procesa. Napomenimo da je za genocid u Srebrenici, do sada, podignuto samo 19 optužnica i da su za genocid osuđena samo četverica izvršilaca. (R. Krstić, V. Blagojević, D. Jokić, M. Trbić).

„Humanitarno“– plansko, odnosno „prikriveno“ iseljavanje radnosposobnog stanovništva iz Bosne i Hercegovine u zemlje Zapadne Evrope, SAD i Australiju, značajan je proces destrukcije demografske strukture bosanskog društva, što, također, predstavlja akt *bosnacida*. Ovaj proces se odvija uz blagonaklonost subjekata Međunarodne zajednice, te njihovo učešće u tom procesu.

Diskriminirajuće, razdrobljeno i neusklađeno zakonodavstvo sa općevažećim međunarodnim standardima i normama diskriminira građane Bosne i Hercegovine u ostvarivanju osnovnih ljudskih prava. Segregacija u obrazovnom sistemu, dvojno državljanstvo i mnogi drugi primjeri, potvrđuju da *bosnacid* i dalje traje.

Bošnjačko samoomalovažavanje, koje je, opisujući karakterologiju Bošnjaka rahmetli Alija Isaković, između ostalog, pokazao karakterišući Bošnjake i kao ljude „nadasve opsjednute omalovažavanjem svega vlastitog, vlastitog imena, vjere, običaja, prošlosti“, valja zaustaviti, afirmirajući historijski potvrđene kulturne i humane vrijednosti ovog bosanskog naroda.

Još uvijek nisu otklonjene raznovrsne predrasude i stereotipi o Bosni i njezinom društvu, pogotovo kada je riječ o Bošnjacima i islamu. Vrlo negativno i razarajuće opasno na integraciju bosanskohercegovačkog društva djeluje zlonamjerno, i ničim utemeljeno, povezivanje Bošnjaka i pojedinih terorističkih organizacija. Historijska je istina sasvim suprotna i nedvosmisleno govori o, bezbroj puta, dokazanoj bošnjačkoj otvorenosti za drugo i drugačije,²⁹¹ bošnjačkoj toleranciji i suživotu sa drugim kolektivnim identitetima kao pravilu vlastitog življenja. Navedeni primjeri nedvosmisleno ukazuju da i nakon sedamnaest godina od zločina genocida u Srebrenici i dalje traje „mirnodopsko“ ubijanje Bosne u Bosni i Hercegovini. Svi primjeri ovih procesa daju nam za pravo da zaključimo kako je genocid u Srebrenici paradigma *bosnacida*, te da okončanjem rata protiv države Bosne i Hercegovine i njezinog društva on nije potpuno zaustavljen, već traje i danas

291 O bošnjačkoj otvorenosti za drugo i drugačije, kao jednoj od osnovnih vrijednosnih karakteristika bošnjačkog nacionalnog identiteta, opširnije vidjeti u: A. Dožić, *Bošnjačka nacija*, BKC, Sarajevo, 2003., str. 99-113.

Zaključak

Genocid u Srebrenici, iako se može posmatrati kao pojedinačna pojava, u svojoj esencijalnoj i fenomenološkoj suštini to nije, naprotiv, genocid u Srebrenici je paradigma *bosnacida* kao konkretnog oblika zločina sociocida. Kreatori velikodržavnih projekata (političke, vojne i kulturne elite, političke stranke, država), da bi realizirali vlastiti projekat, projektirali su zločin sociocida, kao *bosnacida*. Ubiti bosanskohercegovačko društvo, milenijski sedimentirano „jedinstvo različja“, bio je jedini način za realizaciju velikodržavnih projekata. Da bi zacrtani projekat realizirali, njegovi akteri pristupaju dehumanizaciji bosanskohercegovačkog društva i destrukciji njegove države. Genocid u Srebrenici nije bio cilj sam po sebi, već sredstvo ostvarenja postavljenog cilja *bosancida*. Dakle, agresija na državu Bosnu i Hercegovinu i u sklopu nje počinjeni genocid u Srebrenici, „skriveni“ su cilj realizacije formule „jedna nacija jedna država“ u bosanskohercegovačkom društvu koja je njemu neprimjerena, i neizvodljiva bez realizacije *bosnacida* kao genocidnog zločina.

Literatura

1. Anderson, Benedikt, *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plata, Beograd, 1998.
2. Avdić, Hakija, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.
3. Bećirević, Edina, *Genocid na Drini*, Buybook, Sarajevo, 2009.
4. Bisić, Mustafa, *Ratni zločin i genocid, zbirka pravnih dokumenata sa sudskom praksom*, ZAP, Sarajevo, 1997.
5. Bojić, Mehmedalija, *Uzroci genocida u Bosni*, El-Kalem, Sarajevo, 2001.
6. Cigar, Norman, *Genocid u Bosni, politika „etničkog čišćenja“*, VKBI, Sarajevo, 1998.
7. Charny, W., Israel, *Encyclopedia of genocide volume I, volume II*, Institute on the Holocaust and Genocide, Jerusalem, 1999.
8. Čekić, Smail, *Historija genocida nad Bošnjacima*, Muzej genocida, Sarajevo, 1997.
9. Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004.
10. Dedier, Vladimir, Miletić, Antun, *Genocid nad muslimanima 1941-1945*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
11. Doubth, Keith, *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo, 2003.
12. Đozić, Adib, *Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu*, Znakovi vremena, br. 22/23. 2004.
13. Đozić, Adib, *Elementi za novu subznanstvenu teoriju (sociologiju) genocida*, Godišnjak Filozofskog fakulteta Tuzla, br. 6/2005.
14. Filipović, Muhamed, *Korijeni agresije, u: Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo, 1997.
15. Grupa autora, *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo, 1997.
16. Grupa autora, *Crna knjiga komunizma*, Bosančica-print, Sarajevo, 1990.
17. Halilbegović, Nihad, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, VKBI, Sarajevo, 2006.
18. Honig, J. W.-Boht, N., *Srebrenica Hronika ratnog zločina*, Ljiljan, Sarajevo, 1997.
19. Imamović, Mustafa, *Pregled istorije genocida nad Bošnjacima od kraja XVII stoljeća do 1945. godine*, Pravni spektar, Sarajevo, 1999.

20. Imamović, M., Hrelja, K., Purivatra, A., *Ekonomski genocid*, MAG, Sarajevo, 1992.
21. Korošić, Marijan, *Jugoslovenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1998.
22. Kulić, Slavko, *Strategija nasilja kao strategija razvoja*, Naprijed, Zagreb, 1996.
23. Letica Bartol, Letica Slaven, *Postmoderna i genocid u Bosni*, Naklada Jesinski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1997.
24. Mirhović, A., Salihović, Z., Kržalić, A., *Žrtve srebreničke apokalipse*, Tuzla, 2002.
25. Memić, Mustafa, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Sarajevo, 1996.
26. Memić Mustafa, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, ALMANAH, Podgorica, VKBI, Sarajevo, 2003.
27. *PRESUDA Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, 26. februar 2007. godine, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
28. Sells A., Michael, *Iznevjereni most*, ITD 7, Sarajevo, 2002.
29. Soll. Drothe, *Kristo-fašizam*, Značenja, br. 16, Doboj, 1988.
30. Softić, Sakib, *Pravna priroda rata u Bosni i Hercegovini*, VKBI, Sarajevo, 2000.
31. Veselica, Marko, *Temeljni izvori i akteri genocida na prostoru Hrvatske, Bosne i Hercegovine i ex-Jugoslavije*, u *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1997.
32. Zülch, Tilman, „*Etničko čišćenje*“ genocid za „*Veliku Srbiju*“, VKBI, Sarajevo, 1996.
33. Zgodić, Esad, *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, VKBI, Sarajevo, 1999.
34. Žiga, Jusuf, *Bosanska krvava zbilja*, VKBI, Sarajevo, 1997.
35. Žunec, Ozren, *Rat i društvo, Ogleđi iz sociologije vojske i rata*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998.

PRILOZI

Prof. dr. Enver IMAMOVIĆ

Filozofski fakultet, Sarajevo

SREBRENICA I OKOLICA U RIMSKO DOBA

(Rad je objavljen u časopisu Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne, knjiga 17., Tuzla 2002., str. 7-36.).

U radu se govori o Srebrenici sa širom okolicom u rimsko doba. Iskopavanja koja su započeta koncem prošlog stoljeća, na lokalitetu Gradina kod Sasa, nedaleko Srebrenice, otkrila su rimsko naselje za koje se ustanovilo da je imalo tipičan rudarski karakter. Otkriveni su svi objekti koje je imao standardni rimski grad (kurija, terme, tribunal, forum i dr), veliki broj natpisa koje su podigli gradski i rudarski funkcioneri, te mnoštvo predmeta koji su služili rudarima. Najviše podataka o ovom naselju dao je materijal iskopan na gradskim nekropolama.

Drugo veliko rimsko naselje se nalazilo u Skelanima na Drini. Otkriveni natpisi govore da se tu nalazila važna carinska (benefijarska) stanica. Brojni nalazi rimske kulture u čitavom prostoru srednjeg Podrinja upućuju da je ovaj dio Bosne bio gusto naseljen, s centrom u Domaviji, koja je, kao značajan centar eksploatacije srebra, imala rang kolonije.

Uspostavljanje rimske vlasti

Osvajanje Bosne i Hercegovine od strane Rimljana, imalo je dalekosežne kulturne i političke posljedice. To je dovelo do uspostavljanja novih društvenih odnosa, izvršena je transformacija privrede i otpočinje novi način života, što je domorodačko stanovništvo definitivno izvelo iz razdoblja prethistorije.

Kada i na koji način su Rimljani zaposjeli region srednjeg Podrinja, nije dovoljno rasvijetljeno. Može se pretpostaviti da je do toga došlo u drugoj polovici I stoljeća st. e, ili tačnije, u vrijeme Oktavijanovih ratova koji su vođeni u ovom dijelu Balkana 30-tih godina tog stoljeća, kada je bila zaposjednuta sva Bosna. Na to upućuju događaji koji se vežu za veliki ustanak Ilira protiv Rimljana iz 6. godine n.e. Izvorna građa saopćava da su ga izazvali teški porezi i nasilno regrutiranje mladeži, iz čega proizilazi da je, također, i ovaj dio Bosne od ranije bio pod vlašću Rimljana.

Nema bližih podataka o tome u kojoj se mjeri u taj ustanak uključilo mjesno domorodačko stanovništvo. Može se pretpostaviti da im je uloga bila znatna, s obzirom da su naseljavali prostor čiji je strateški značaj bio podjednako važan kako za ustanike

tako i za Rimljane. Iz izvještaja rimskih historičara se razabire da su pokreti i akcije rimske vojske bili dosta vezani za ovaj kraj, što je svakako bilo u vezi s ovdašnjim rudnicima za čije su proizvode bile podjednako zainteresirane obje strane.

Iz jednog natpisa, pronađenog u Skelanima, saznajemo da su u to doba Srebrenicu sa širom okolicom naseljavali pripadnici ilirskog plemena Dindara. Tu se, naime, spominje njihov poglavica: *princeps civitatis Dindariorum*.²⁹² Ovo pleme spominje i rimski pisac Plinije (III, 142), koji navodi da se sastoji od 33 dekurije (župe), po čemu se vidi da je po veličini spadalo u red srednjih ilirskih plemena.

S obzirom da je natpis nađen u Skelanima može se pretpostaviti da se na nekoj od okolnih gradina nalazilo njihovo plemensko središte. Možda je upravo to bio razlog da su Rimljani u Skelanima podigli jedno od prvih naselja na području srednjeg Podrinja.

Rimljani su po završetku osvajanja počeli sprovoditi uobičajene mjere da bi svoje prisustvo učinili trajnim i sigurnim. Prvo su razorili domorodačka utvrđenja na gradinama, a onda su prišli sprovođenju nove organizacije uprave i vlasti, da bi nakon toga uslijedile pripreme za eksploataciju ovdašnjeg rudnog blaga. U tu svrhu je osnovano naselje u Skelanima, koje je od samog početka imalo rudarsko obilježje. Zahvaljujući dobrom smještaju, brzo se razvijalo pa je, za kratko vrijeme, preraslo u značajno naselje, koje je imalo sve sadržaje standardnog rimskog grada.

Rimljani su osnivali naselja i u drugim krajevima srednjeg Podrinja. Od njih je, kasnije, najveći značaj steklo ono koje se nalazilo na mjestu današnjeg sela Gradina kod Sasa. Vremenom je to skromno rudarsko selo izraslo u grad najvećeg ranga, koji je po svemu prevazišao naselje u Skelanima.

Naseljavanje Rimljana na prostor srednjeg Podrinja nije bilo isključivo vezano za rudarstvo. Gdje su za to postojali uvjeti, podizana su imanja (*villae rusticae*) sa svim pratećim sadržajima. Iskorišćavano je i šumsko bogatstvo, kamenolomi i dr. Bogatstvo tog regiona je privuklo brojne strance pa je, za kratko vrijeme, srednje Podrinje postalo najnaseljeniji kraj u rimskoj Bosni i Hercegovini.²⁹³ Na to ukazuju brojni tragovi arhitekture, nekropole i pojedinačni nalazi raznog pokretnog materijala. Srebrenički kraj je doživio najveći procvat tokom III i IV stoljeća, od kada potječe najveći broj nalaza.

Sl. 1. Natpis posvećen bogu Marsu
(Liješće - Skelant)

292 K. Patseh, Glasnik Zemaljskog muzeja, XIX, Sarajevo 1907, p. 446, br. 22, sl. 29.

293 E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960, p. 74.

Vojna sigurnost

U vrijeme osvajanja, Rimljani su ovdje podigli nekoliko jakih uporišta (tvrđava) koje su bile u funkciji svo vrijeme njihove prisutnosti u ovim krajevima. U početku, posade su imale zadatak da bdiju nad tek pokorenim domorodačkim stanovništvom, a potom da čine sigurnim život rimskih doseljenika. Da je takva opreznost bila neophodna pokazali su događaji iz 6. godine n.e, kada se protiv zavojevača digla sva ondašnja Bosna i Hercegovina i kada je došlo u pitanje sve ono što su do tada Rimljani postigli u ovom dijelu Balkana. Poučeni gorkim iskustvom ovdje su trajno zadržali vojne posade, čak i onda kada je prošla svaka opasnost od pobuna.

U mirnim vremenima, vojska je imala zadatak da osigurava nesmetan rad ovdašnjih rudnika iz kojih su se dobijale ogromne količine dragocijenog metala.

Straže, odnosno manja odjeljenja, bila su raspoređena na svim strateški važnim tačkama, dok su se garnizoni nalazili u Voljevici kod Bratunca i u Skelanima. U Voljevici (lokalitet Gradovi), garnizon je bio smješten na obali Drine, i zauzimao je kompleks veličine 200 x 200 m. Uz njega se nalazilo civilno naselje koje je obuhvaćalo površinu

od 25 ha, po Patschu promjera 600 x 300 m. Na jednom natpisu, pronađenom u tamošnjim ruševinama i na dva natpisa iz Skelana, navodi se ime jedinice koja je tu boravila. Bila je to *legio XI*, jedna od najpoznatijih rimskih jedinica čija služba uglavnom se veže za Ilirik, u čiji sastav je ulazio i prostor današnje Bosne i Hercegovine.²⁹⁴

Sl. 2. Žrtvenik posvećen
bog^u Jupiteru (Skelani)

Na području Bratunca, nalazila su se, u stvari, dva logora. Ostaci ovog drugog su otkopani na Gradini (Crkvinu) kod Mihaljevića. Bio je podignut na ostacima ilirske gradine. U ruševinama su pronađeni ulomci nadgrobnih spomenika, primjerci novca, ulomci arhitekture i dr.²⁹⁵

Jedno vojno odjeljenje je bilo stacionirano i u Domaviji (Gradina kod Sasa). Logor se nalazio na dominantnoj tački iznad sastavka Majdanskog potoka i Saske rijeke, na jezičastom platou sjevernog dijela Gradine. Prisustvo vojske u Domaviji potvrđuju i grobovi koji redovito sadrže predmete vojnog karaktera kao što su dijelovi opreme, oružja i sl.²⁹⁶

Uz regularne jedinice, na ovom području, bile su stacionirane i carinsko-policajska odjeljenja. To su bili tzv.

294 I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji III, Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni, Godišnjak, XIX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 17, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1981, p. 148; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom. 3, Sarajevo 1988, p. 71; E. Imamović, Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine, Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, god. XXIV, br. 25/26, s. 37-63, Sarajevo 1990, p. 41-42.

295 I. Bojanovski, o.c, p. 148.

296 O tim nalazima: M. Baum - D. Srejić, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, Članci i građa IV, Tuzla 1960, p. 28 i d.

konzularni beneficijari, u čijoj nadležnosti su bili administrativni, carinski i policijski poslovi, zatim su vodili brigu oko čuvanja državnih magacina (horrea), puteva itd. Njihove stanice (stationes) su se redovito nalazile na raskrscima puteva, međuprovincijskim prijelazima, tranzitnim mjestima i većim privrednim središtima. Njihovo prisustvo je u najvećem broju potvrđeno u Skelanima s užom okolicom. Ukupno je nađeno 11 natpisa, na kojima su navedena imena beneficijara i vojne jedinice kojima su pripadali.²⁹⁷

Rimljani su u srednjem Podrinju, pored dva spomenuta naselja, imali još nekoliko manjih. Neka od njih su se nalazila na sasvim maloj udaljenosti jedno od drugog, što upućuje na gustu naseljenost ovog kraja. Njihovi ostaci su otkriveni u Bratuncu, Voljevici, Tegarama, Konjević Polju (Bratunac), Crkvištu (Brezak), na Karauli kod Sikirića, u Koludri kod Zalužja, Potputnjači kod Fakovića, u Ugošicama kod Tegara, na Zgunjevskom polju kod Srebrenice, Gradovima kod Voljevice, Mihaljevićima kod Bratunca i Liješću kod Skelana.²⁹⁸

Česti su i nalazi izoliranih objekata. Riječ je o gospodarskim zgradama, to jest vilama rustikama, koje su predstavljale središta poljoprivrednih imanja. Takvi ostaci su otkriveni u Barama kod Zalužja (Bratunac), Bratuncu, Crkvi Ružici kod Tegara, Podliješću (Bratunac), Loznici (Bratunac), Rašću kod Srebrenice, Segni, Srebrenoj Luci, Zagraju, Ždrijelu kod Voljevice itd.²⁹⁹

Naselje u Skelanima

Najstarije rimsko naselje, na području srednjeg Podrinja, je ono koje se nalazilo u Skelanima. Sadržaj pronađenih natpisa govori da se u njemu nalazilo, dugo vremena, administrativno središte čitavog regiona. Zahvaljujući pogodnom položaju brzo se razvijalo pa je u drugoj polovici I stoljeća n. e. (doba Flavijevaca), steklo status municipija (grad s autonomnom upravom). O tome svjedoči jedan natpis pronađen u Rudom na Limu, u kojem je navedeno njegovo puno ime: *M(alvesiatium) muni(cipium) Fl(avium)*, to jest "Flavijevski grad Malvesiatium", nazvan tako po dinastiji careva u čije vrijeme je stekao municipalitet.³⁰⁰ Vjerojatno je to bilo pod carem Vespazijanom, između 69. i 79. godine.

Natpisi u kojima se spominje ime ovog grada su nađeni na raznim stranama duž Drine, na obje njene obale: u Skelanima, Rudom, Misajlovini, Starom Brodu, onda na desnoj strani Drine u Požegi i Užicu. Zbog tako raštrkanih nalaza, dugo vremena se nije znalo gdje se, ustvari, nalazio grad imena *Malvesiatium*. Zbog veće koncentracije natpisa s njegovim imenom pronađenih oko Požege, neki istraživači su bili mišljenja da se nalazio u Visibabi kod Požege. Novija istraživanja su, međutim, dokazala da se on nalazio u Skelanima gdje je naime pronađen najveći broj natpisa koji ga spominju, a i drugih spomenika koji ukazuju na postojanje naselja većeg ranga.³⁰¹

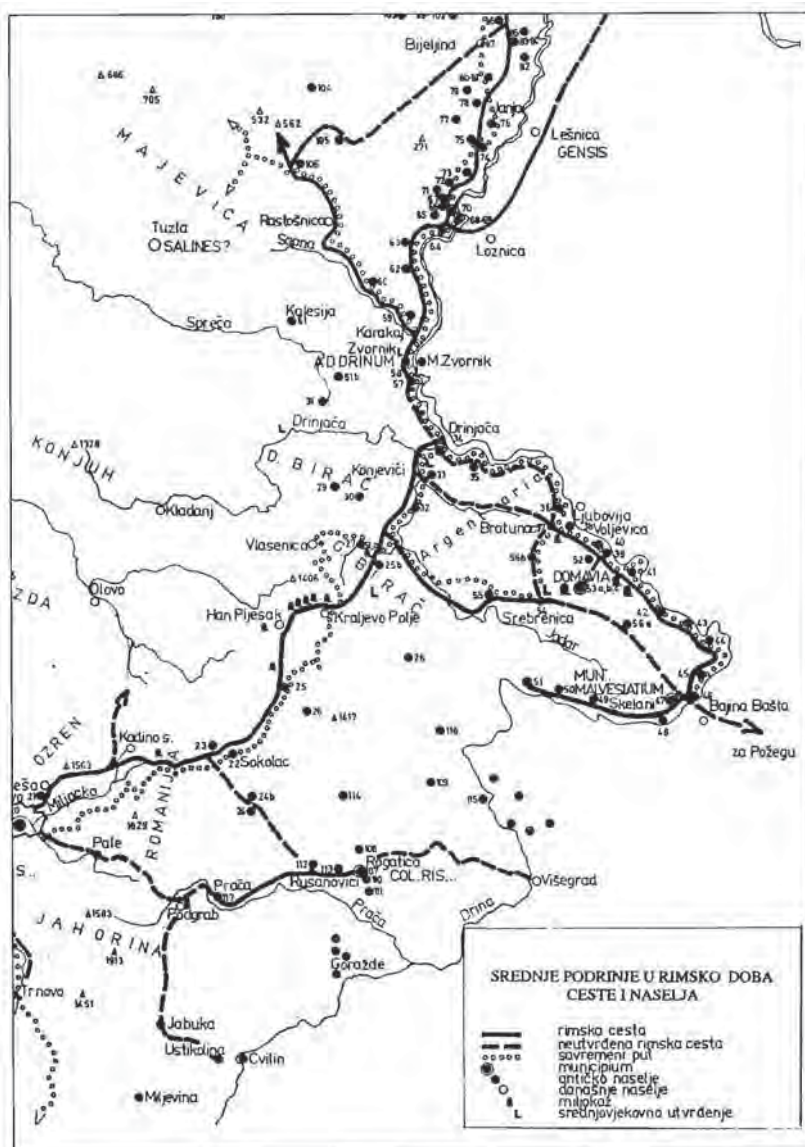
297 E. Pašalić, o.c., p. 74; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom. 3, p. 67-82.

298 Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom. 3, p. 67 - 82; I. Bojanovski, o.c., p. 147 i d.

299 Ibidem.

300 O tome: D. Sergejevski, Spomenik, Srpska kraljevska akademija, 77, II r, Beograd 1933, p. 16, br. 19; I. Bojanovski, Municipium Malvesiatium s najnovijom epigrafskom potvrdom municipija iz Misajlovine (Rudo), Arheološki radovi i rasprave VI, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1968, p.241-258.

301 I. Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela, knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1988, p. 177 i d.

Na većini natpisa ime grada je navedeno u skraćenom obliku, često samo s jednim početnim slovom ili siglom: *M...*, *Ma...*, *Mal...*, dok je na natpisima iz Rudog, Misajlovine kod Rudog i Starog Broda navedeno njegovo puno ime - *Malvesiatium*, odnosno *municipium Malvesiatium*.³⁰²

Iz Skelana, općenito, potječe veliki broj rimskih nalaza svake vrste, od kojih poseban značaj imaju natpisi koji daju obilje podataka o životu i razvoju ovog grada, njegovim stanovnicima, gradskim službama i dr. Na nekoliko spomenika su navedena imena gradskih funkcionera, kao i dobročinstva koja su činili za svoj grad. Pronađeno

302 D. Sergejevski, Glasnik Zemaljskog muzeja, Ili, Sarajevo 1940, p. 20, br. 4; Isti autor: Spomenik, Srpska kraljevska akademija, LXXVI, II r, 77, Beograd 1933, p. 16, br. 19; I. Bojanovski, o.c, p. 177.

je više počasnih baza od kojih je nekoliko posvećeno pojedinim carevima. Godine 158. grad je podigao jednu bazu sa statuom caru Antoninu Piju (CIL III, 142197). Godine 201. takav spomenik je postavljen caru Septimiju Severu (CIL III, 1421916), a nekoliko godina kasnije caru Karakali ((IL III, 12727).

Počasne natpise sa statuama grad je podizao i svojim zaslužnim građanima. Na jednom natpisu čitamo da je gradsko vijeće (*ordo decurionum*) odobrilo zahtjev svog gradonačelnika Tita Flavija Rufina da na javnom mjestu postavi počasnu bazu s kipom svom ocu Titu Flaviju Similisu, bivšem gradonačelniku ovog grada. To je učinjeno na rođendan cara Marka Aurelija, 26. aprila 169. godine.³⁰³

U svim slučajevima kada spomenik postavlja grad ili neko drugi, ali po dozvoli Gradskog vijeća, u tekstu se naglašava da je to učinjeno po odluci gradskog vijeća (*decreto ordo decurionum*), koje je bilo najveće upravno tijelo grada.

Mnoge podatke o ovom naselju pružaju i nadgrobni spomenici. Njihov tekstualni i umjetnički sadržaj daje informacije o sastavu stanovništva, njihovom materijalnom i društvenom statusu, kulturnoj i nacionalnoj pripadnosti itd. Osobito su važni spomenici koje su podigli beneficijari. U njihovim natpisima se obavezno navodi njihovo ime, starosna dob, vojna jedinica kojoj pripadaju, čin i dr. Na taj način smo obaviješteni da su ovdje bila stacionirana odjeljenja koja su popunjavana pripadnicima legije *I Adiutrix*, *leg. X Gemina*, *leg. XI Claudia pia fidelis*, *leg. V Macedonica* i *leg. I Italica*.³⁰⁴

Raspoloživi podaci govore da se ovdje proces plemenskog raslojavanja i romanizacije odvijao dosta sporo. Domaće stanovništvo je počelo stjecati rimsko građanstvo (civitet) tek u doba Flavijevaca (konac I stoljeća n. e.).

Sl. 3. Ulomci ukrasne arhitekture iz Skelana

Slijedeći val dodjele građanskih prava je uslijedio u vrijeme cara Marka Aurelija i njegovih nasljednika, a onda su, pod Karakalom, 212. godine, civitet stekli svi slobodni građani Carstva, pa tako i oni sa prostora današnjeg srednjeg Podrinja.

Rimskim Skelanima je pripadao dosta prostran ager (teritorij). Na istoku je prelazio i preko Drine pa mu je pripadalo i područje današnje Požege i Užica, što je razlog da se u tim mjestima našlo više natpisa s imenom ovog grada i njegovih službenika. Na jugu je obuhvaćao područje današnjeg Višegrada i Rudog, zahvatajući i predjele zapadne Srbije oko planine Zlatibor. Na zapadu se dodirivao s područjem rimskog grada u Rogatici (*colonia Ris ...*). Općinska područja su tu razgraničavale planine Javor, Devetak i Sjemeč.³⁰⁵

303 CIL III, 1421910; K. Patseh, Glasnik Zemaljskog muzeja, XIX, Sarajevo 1907, p. 443-444.

304 CIL III, 14218; 14219; 142194; 142195; GZM, XIX (1907), p. 437; Spomenik, Srpska kraljevska akademija, XCIII, II r. 72, Beograd 1940, p. 148, br.16; E. Imamović, Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine, p. 37-61.

305 F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Djela ANUBiH, knj. XXV. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. I, Sarajevo 1969, p. 284, nap. 35; I. Bojanovski, o.c. p. 180 i d.

U starije doba, Skelanima je pripadalo i područje današnje Srebrenice s naseljem u Gradini (Domavia). Kada je Domavija prerasla u samostalnu gradsku općinu, pripao joj je znatan dio općinskog teritorija Skelana, odnosno Malvesiatiuma.

Ostaci rimskih Skelana se nalaze na gornjoj terasi uz Drinu, u dužini jednog kilometra. Tu je pronađena velika količina građevnog materijala, brojni spomenici, sitni nalazi i dr. Zahvaljujući ravnom terenu, stvorena je pravilna urbana aglomeracija. Naselje je imalo sve ono što je bilo predviđeno za standardni rimski grad. Od građevina javnog karaktera, na natpisima se spominje gradska vijećnica (*curia*), bazilika, hram kapitolijske trijade (Jupitra, Junone i Minerve), sudnica (tribunal) i dr. O monumentalnom izgledu pojedinih objekata svjedoče ostaci stubova, ulomci dekorativne arhitekture (vijenci, lezene), mozaici i dr.³⁰⁶

Domavia

Drugo veliko rimsko naselje, u srednjem Podrinju, nalazilo se u današnjem selu Gradina Sase, nedaleko od Srebrenice. O njemu smo dobro obaviješteni zahvaljujući opsežnim arheološkim istraživanjima koja su započela još daleke 1883. godine, a trajala su deset godina.³⁰⁷ Od brojnih nalaza poseban značaj imaju natpisi, prvenstveno oni na kojima je navedeno ime ovog grada i oni na kojima se spominju visoki državni službenici (prokuratorori).

Ime grada se obično navodi u skraćenom obliku, pa tako: *D ...*, *Dom ...*, *Domav ...*³⁰⁸ Na jednom natpisu, pak, sačuvan je drugi (završni) dio njegovog imena, koje glasi: *... avianorum* (CIL III, 12732), iz čega se može zaključiti da je puni naziv ovog rimskog naselja glasio: *Domavia*.

Naselje je bilo smješteno na manjoj zaravni (Gornji grad), kod sastavaka Saske rijeke i Majdanskog potoka. Plan se morao prilagoditi nepravilnoj konfiguraciji tla pa, zbog toga, nije mogao razviti standardni oblik kakav su imali planski građeni gradovi.

Domavija je nastala i razvijala se kao tipičan rudarski grad. Iskopavanja su pokazala da je u njemu sve bilo u funkciji rudarstva, pa se tu razvilo jako privredno središte, a potom je postalo i upravno središte. U prvo vrijeme tu se nalazilo sjedište carskog zastupnika koji je, u ime centralnog fiska u Rimu, nadzirao rad ovdašnjih rudnika srebra (*procurator argentariorum*). Od njih, po imenu, znamo dva: *Valerius Super* (CIL III, 12734), i *Aurelius Verecundus* (CIL III, 12736).

Natpisi saopćavaju da je ovdje, nešto kasnije, također bilo sjedište carskog upravnika za sve rudnike srebra koji su se nalazili na području provincije Dalmacije (*procurator argentariorum Delmaticarum*), a onda, od početka III stoljeća, Domavija je postala sjedište funkcionera koji je pod svojom upravom imao sve rudnike koji su se nalazili na području provincije Dalmacije i Panonije, a to su zemlje današnje Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije, Istočne Kranjske, Štajerske, Austrije, sve do Bečke šume i krajevi Podunavlja do Tise (natpis CIL III, 8361 = 12721: *L. Domitius*

306 Ć. Truhelka, Glasnik Zemaljskog muzeja, III, Sarajevo 1891, p. 243-244; I. Bojanovski, o.c, p. 182.

307 V. Radimsky, Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, GZM. III (1891), p. 1-19; Isti autor: GZM, IV (1892), p. 1-24; GZM, VI (1894), p. 1-47.

308 CIL III, 8359=12720; 8360=12721; 12728 i 12729.

Eros procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum). Domavija je stekla taj značaj zahvaljujući velikim količinama srebra koje su davali tamošnji rudnici, pa je razumljivo što je centralna vlast odredila da tu stoluje njen vrhovni funkcioner, pod čijim nadzorom je eksploatirano svo rudno blago na tako širokom prostoru.

Eksploatacija rudnog blaga

Rudnici, u regionu srednjeg Podrinja, sastojali su se od brojnih kopova, koji su se nalazili po okolnim brdima i planinama. Zbog veličine i značaja tih rudnika, te obilja srebra koje se iz njih crpilo, Rimljani su, čitavom ovom području, dali odgovarajući naziv: *Argentaria* (Srebrenišće), kako to donosi jedan literarni dokument koji tretira cestovnu mrežu u provinciji Dalmaciji (Tabula Peutingeriana, V3 - VI2). Naime, cesta, koja je iz Salone vodila u unutrašnjost provincije, završavala je upravo u ovom rudarskom distriktu (Salona - Argentaraia). Toponim *Argentaria* je ekvivalentan pojmu *Argentariae Dalmaticae*, kojim se na natpisu označavaju dalmatinska srebrenosna rudišta.³⁰⁹

Najvažniji rimski rudnici, u ovom distriktu, nalazili su se na obroncima planine Kvarc, Lisac i Podlisac, zatim na brdima iznad Gradine i Sasa, uz Majdanski potok, na Mutnjači, Suhom Hrastiku, Krivom Brijegu, Ajžlici, Guberu, Vitlovcu, Olovini, Potočarima, Zalisini itd. Posvuda se nailazi na ostatke jama, a u njima rudarsko oruđe, rudarske lampe i dr. Ponekad je nemoguće tačno odrediti koji su kopovi rimski, a koji iz srednjeg vijeka. U nekim slučajevima oni se isprepliću jer su i rimski i srednjovjekovni rudari često slijedili istu rudnu žilu. Ipak, neke tehničke pojedinosti omogućavaju da se pravi diferencijacija.

Sl. 4. Ostatak rimske statue (Gradina - Domavia)

Rimski rudari nisu kopali svu rudu, pogotovo ne onu koja je sadržavala cink, kojeg nisu koristili. Rimski rudnici nemaju popriječne kopove, potkopi im uvijek idu u jednom smjeru s nagibom i do 25 stupnjeva, jame im obično imaju široke otvore, kako se to može vidjeti u jami Kovačica, čija visina iznosi 3 a širina 2,5 m. Tolike dimenzije su rađene da bi u njih mogla ulaziti kola na kojima se izvlačila ruda, što se u srednjem

309 CIL III, 12739 i 12740; o ovom natpisu: I. Bojanovski. Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela, knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, ANUBiH. Sarajevo 1974, p. 186 i d.

vijeku nije prakticiralo. Srednjovjekovni iskopi se, između ostalog, mogu prepoznati po nepravilnom nagibu i profilu.³¹⁰

Neki od istraživača su se pitali da li, i u kojoj mjeri, na ovom prostoru je bilo razvijeno rudarstvo prije dolaska Rimljana. Nedoumica im se temeljila na nedostatku tragova koji bi se mogli pripisati Ilirima. Treba, međutim, uzeti u obzir činjenicu da su tragovi, ako ih je i bilo, uništeni radovima iz kasnijih epoha, jer se, po pravilu, radi o lokalitetima na kojima su se odvijali rimski radovi, kao i oni iz srednjeg vijeka. Dokazano je, međutim, da su Iliri bili vješti rudari koji su na mnogim mjestima, iza sebe, ostavili brojne tragove kopanja i prerade rude, pa je više nego sigurno da su, također, eksploatirali ovdašnja bogata rudišta. Neki istraživači su, po tom pitanju, bili kategorični. Ing. Mehmed Ramović, proučavajući staro rudarstvo ovog kraja, došao je do zaključka da se svi plitki kopovi, na koje se nailazi u okolici Srebrenice, mogu pripisati Ilirima iz predrimskog doba.³¹¹

Dokazano je da su Grci, nekoliko stoljeća prije dolaska Rimljana u ove krajeve, održavali prisne trgovačke veze s ilirskim plemenima sa područja današnje Bosne. Posebno su bili zainteresirani za rudarske proizvode kojima su obilovali ovdašnji Iliri, a u zamjenu su nudili keramičko i metalno posuđe, oružje, nakit i dr. Jedna od važnijih trgovačkih maršuta je bila dolina Drine.

Na osnovi numizmatičkih nalaza se može zaključiti da su najčešći trgovci bili iz Apolonije i Dirahija. Iako o rimskoj eksploataciji na ovom prostoru postoji obilje podataka, ipak je teško reći kada i u kakvim okolnostima je otpočela. Skoro svi tragovi i spomenici potječu iz vremena kada je Domavija već bila visokorazvijeni grad. Kako se rimska politika svodila na to da se iz novoosvojenih zemalja počnu odmah crpiti raspoloživa bogatstva, nema razloga da ne vjerujemo da se i ovdje nije postupilo na takav način. Tim više jer je riječ o dragocijenom metalu. Dakako, nije se otpočelo onim intenzitetom kako je to kasnije uslijedilo. U to vrijeme, u žiži rimskih interesa, bila su bogata zlatonosna rudišta u srednjoj Bosni, iz kojih se samo u jednom danu dobijalo i po 17 kg čistog zlata.³¹²

Tek kad su se iscrpila ova rudišta, Rimljani se okreću rudnicima srebra na području istočne Bosne, a to je negdje krajem I stoljeća n. e. Od tog vremena ovdje se počinju javljati rimski spomenici u većoj mjeri, kako u Skelanima tako i u Domaviji, što je svakako bilo u uskoj vezi s intenziviranjem eksploatacije ovdašnjih rudišta. U Domaviju se počinju slijevati rijeke radnika, stručnjaka i upravnog osoblja, među kojima i lica najvećeg ranga (carski zastupnici). Tu se podižu metalurški pogoni, radionice i sve drugo što je zahtijevao rudarski centar. Nađenaje velika količina olovnog grumenja, odljevaka, rudarskog oruđa, natpisa koji spominju rudarsku djelatnost i dr, što ukazuje na izrazitu rudarsku komponentu ovog naselja.

Na rudarsko zanimanje domavijskog stanovništva upućuju i grobni prilozi. U grobovima u Čadorištu (jedna od gradskih nekropola), nađeni su brojni predmeti od

310 E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, Sabrano djelo, Sarajevo 1975, p. 264.

311 M. Ramović, Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju tokom rimskog doba i srednjeg vijeka, Članci i građa, IV, Tuzla 1960, p. 37-38.

312 O tome: E. Imamović, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, Godišnjak, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, god. XXI-XXVII, Sarajevo 1976, p. 13.

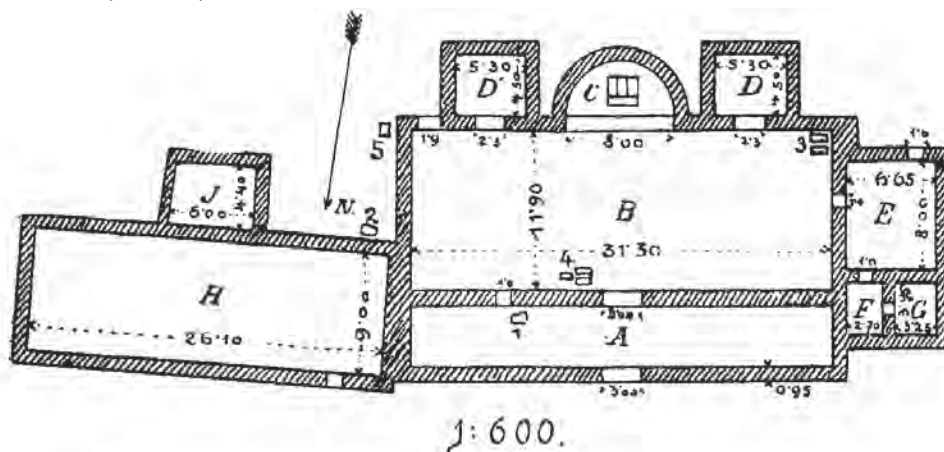
olova, zatim grumenje rude, troske i sl, čime su se označavali grobovi onih kojima je rudarstvo bilo osnovno zanimanje.³¹³

Sadržaj domavijskog naselja

Mjesto gdje se nalazila rimska Domavija arheološki je već davno istraženo. Zahvaljujući tome, plan i sadržaj grada je dobro poznat. On se maksimalno prilagodio konfiguraciji terena pa se tu nije mogao razviti ortogonalni raster. Ali, bez obzira na to, njegov sadržaj je kompletan. Iskopavanja su otkrila postojanje svih gradskih objekata koji karakteriziraju rimski grad.

Gradska vijećnica (curia) se nalazila na trgu. Bila je orijentirana u pravcu istok-zapad, duga 38, široka 20 metara. Zapremala je površinu od 760 kvadratnih metara. Po ostacima masivnih zidova, velikim ukrašenim dovratnicima, krovom od olovnihi ploča, ostacima centralnog grijanja itd, može se zaključiti da je imala monumentalan izgled.

Zgrada je prema trgu imala dugačko otvoreno predvorje, a na suprotnoj strani apsidu koja je činila centralni dio južnog čela. S obje strane se nalazila po jedna manja prostorija. Uz zapadni zid je stajalo manje krilo koje se sastojalo od tri prostorije. Glavna dvorana (s apsidom) je služila za održavanje sjednica gradskog vijeća. U apsidi, bez sumnje, stajala je statua cara ili nekog božanstva. Sporedne prostorije su služile za urede službenika, arhivu, zatvor i dr.

Sl. 5. Tlocrt gradske vijećnice (Gradina - Domavia)

Ispred kurije su stajali brojni žrtvenici. Tu se nalazila i govornica (rostra), počasne baze i drugi spomenici. Na tom prostoru je pronađeno nekoliko natpisa posvećenih prokuratorima i nekolicini careva (Aleksandru Severu, carici Juliji Mameji, Trebonijanu Galu i Volusijanu).

Iz jednog natpisa saznajemo da je, u Domaviji, postojala i gradska tržnica (macellum). U tekstu se navodi da je nastradala u požaru, a potom ju je 220. godine, o svom trošku, popravio carski rudarski zastupnik Valerius Super, koji je imao sjedište u ovom gradu: (... macellum vign is conflagratum curante Valerio Supero viro egregio procura-

313 M. Baum - D. Srejić, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, p. 28 i d.

tore argentariarum res publica Domaviana ad pristinam facimam restituit).³¹⁴ Iz ovog se vidi da je dotična tržnica već od ranije postojala, kao i to da je često bila pustošena požarom.

Najveći objekat, rimske Domavije, bile su terme, odnosno gradska kupatila (dimenzije: 52,8-50,8 m). Terme su se nalazile na desnoj obali Saske rijeke, izvan užeg gradskog jezgra. Objekat se sastojao od 45 prostorija, a zapremale su ukupnu površinu od preko 2500 kvadratna metra. Bile su podijeljene na muško i žensko odjeljenje.³¹⁵

Ostaci pokazuju da se radilo o monumentalnoj građevini. Zidovi pojedinih prostorija su bili oslikani, a stropovi ukrašeni štukaturom. Iskopani su brojni primjerci ukrasne arhitekture, u najvećem broju ploče s plastičnom dekoracijom biljnih motiva, profilirani vijenci, dovratnici i dr. Pronađeni su i ulomci pilastara, stubovi, ploče kojima su bile popođene prostorije i dijelovi pragova. Zgrada se zagrijavala sistemom centralnog grijanja (ispod poda).

U odjeljenju za muškarce su bila dva bazena s toplom vodom (caldarium), nekoliko manjih bazena sa hladnom vodom (frigidarium), potom jedna prostorija sa zagrijanim zrakom, koja je služila za iznožavanje i masažu tijela (tepidarium), svlačionica (apodyterium), potom odjeljenje za zabavu, odmor, restoran i dr.

Zgrada je zidana od mjesnog kamena (kvarcit, trahit i krečnjačka sedra), dok je opeka korišćena kao dopunska građa, uglavnom za obziđavanje vrata i prozora, zatim za zidanje kanalizacije i stepenica.

Podovi termi su imali podlogu od kamenih ploča, preko kojih je bio nanešen sloj betonske žbuke (estrih). Veće prostorije su bile popođene debelim kamenim pločama. U dvjema prostorijama su pronadjeni ostaci mozaika. Korišćeni su kamenčići bijele, crne, sive, crvenkaste, zelene i smeđe boje, što govori da su pojedine prostorije imale podove s višebojnim mozaikom.

Pronadjeni su i ostaci vodovodne mreže (olovne cijevi), kao i ostaci kanalizacije. Za tehničke potrebe kupatilaje korišćena voda iz Saske rijeke, koja je protjecala neposredno uz zgradu. Međutim, postojao je poseban vodovod koji je snabdijevao terme čistom i kvalitetnom vodom. Neki tragovi ukazuju da je bilo kaptirano vrelo u Gajčinom Dolu, koje se nalazi na brijegu iznad terma. Iako postoji više natpisa koji govore o popravci ovih termi, ostaje nepoznato kada su sagrađene. Već 220. godine nisu mogle normalno funkcionirati zbog dotrajale vodovodne mreže i slabog dotoka vode. Rekonstrukciju, o svom trošku, izvršio je visoki rudarski funkcioner Valerije Super, isti onaj koji je, o svom trošku, popravio i gradsku tržnicu.³¹⁶

Kupatilo, nakon popravki iz 220. godine, služilo je građanima sljedeće 54 godine, kada je zbog dotrajalosti opet izvršena reparacija. Ponovo se našao dobrotvor. Bio je to opet carski nadzornik ovdašnjih rudnika – Aurelius Verecundus (... *vir egregius*

314 CIL III, 8363 = 12734.

315 V. Radimsky, Prekopavanje u Domaviji kod Srebenice godine 1891, GZM, IV (1892), p. 3 i d; Isti autor: Izvještaj o iskopavanjima u Domaviji kod Srebenice u godinama 1892. i 1893, GZM, V. (1893), p. 6 i d.

316 CIL III, 12734; K. Patseh, *Archäologisch-epigraphische Seminars der Universität Wien*, XVI, p.132-133. No 1; I. Bojanovski, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, *Arheološki radovi i rasprave*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, VIII-IX, Zagreb 1982, p. 102, br. 2.

procurator argentariorum balneum vetustate conlapsum ad pristinam faciem reformare curavit). To je, ujedno, posljednji datirani natpis iz Domavije (274. godina).³¹⁷

Tokom iskopavanja rimske Domavije, pronađen je razni materijal. Od olovnih predmeta privlači pažnju jedna pločica promjera 40, debljine 5 mm i težine 50 gr, s rupom u sredini. Po nekim mišljenjima, radi se o svojevrsnom utegu. Nađen je i jedan standardni uteg, također od olova, težak 1024 grama. Pronađena je znatna količina raznog novca. Većina primjeraka pripada razdoblju od sredine I do sredine IV stoljeća³¹⁸, a to je najintenzivnije razdoblje života ovog grada. Najstariji komadi pripadaju seriji senatskog novca, a najmlađi dobu cara Konstantina II (337-340. godine). Po tome se može zaključiti da su terme bile u upotrebi do konca IV stoljeća.

S obzirom da nije nikada potpuno istraženo šire gradsko područje, ostaje nepoznato gdje se nalazila industrijska zona grada (metalurški pogoni, radionice i dr). Neke indicije upućuju na dolinu Saske rijeke. Tamo su, prilikom kopanja temelja za novu branu, otkriveni zidovi dugi preko 100 metara. Na takve ostatke se naišlo i uzvodno od brane. To svjedoči da su se na tom prostoru nalazili neki veći građevinski kompleksi, najvjerojatnije talionice. Na to su ukazivale velike količine troske koja je razasuta uokolo. Izgrađena betonska brana i ogromne naslage jezerskog mulja, prekrili su te ostatke pa su, do daljnjeg, onemogućena istraživanja tog areala.

S obzirom na veliku količinu troske, koja se susreće i u samoj gradskoj zoni, može se pretpostaviti da je domavijska talionica imala veliki kapacitet i morala je zauzimati veliku površinu. Brojne hrpe troske, na terenu, pokazuju da je bilo manjih talionica na samim rudištima, odnosno uz same kopove.

Ni Radimsky, koji je vršio iskopavanja rimske Domavije, nije ustanovio gdje se nalazila glavna talionica. Druga dva istraživača ovog lokaliteta (Pogačnik i Rucker), na osnovi nalaza olovnih odljevaka i veće količine troske, vjerovali su da se na nju odnose ostaci jedne velike zgrade u samom gradu. Kasnije, međutim, ustanovilo se da su u pitanju ruševine gradske vijećnice.³¹⁹

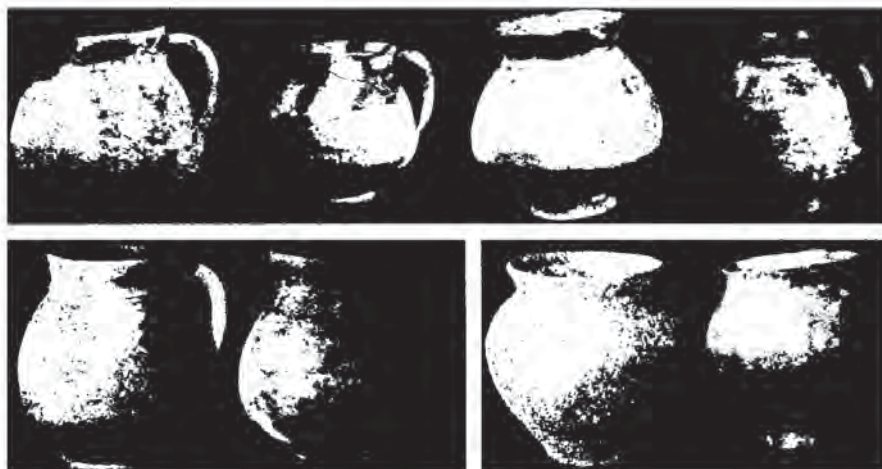
Nekropole

Važnu grupu spomenika, koji daju obilje podataka za proučavanje rimske Domavije, predstavljaju groblja (nekropole). Do sada su otkrivena tri, kao i veliki broj pojedinačnih ukopa, od kojih neki u sarkofazima. Najstariji grobovi pripadaju nekropoli koja se nalazi na Velikom Platou (istočna gradska nekropola). Grobovi su otkriveni i na Čadorištu, uzduž puta koji vodi u Ajžlicu i Srebrenicu (zapadna nekropola). Treća nekropola se nalazi na Karauli (predio Rudine) i u Kostanjevcu (sjeverna nekropola). Pojedinačni grobovi su otkriveni uz Voljevačku rijeku i pored puta koji vodi na Drinu.

317 CIL III, 12736; K. Patsch, o.c, p. 132-133, No 2; I. Bojanovski, o.c, p. 102, br. 6.

318 V. Radimsky, GZM, IV (1892), p. 23 i d; E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, o.c, p. 73.

319 E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, p. 62.

*Sl. 6. Rimske posude za svakodnevnu upotrebu
(nekropola na Karauli - Gradina Domavija)*

Skoro isključivo se radi o spaljenim leševima, a pripadaju razdoblju druge polovice I do početka III stoljeća n. e, do kada se prakticirao obred spaljivanja. Nekropola s kosturnim ukopima, koja pripada razdoblju III i IV stoljeća, nije još pronađena. Pretpostavlja se da se nalazila duž ceste Gradina-Bjelovac. Na tom sektoru je iskopano nekoliko skeletnih ukopa u olovnim i kamenim sarkofazima, pa se, na osnovi toga, pretpostavlja da se radi o nekropoli sa skeletnim (inhumiranim) pokojnicima.³²⁰ Međutim, ostaje nepoznato gdje su sahranjivani doseljeni Italici i drugi stranci koji su se ovdje naselili tokom I i II stoljeća.

Analizom grobova i grobnih priloga može se dobiti dosta jasna predstava o privrednim, društvenim i kulturnim prilikama u rimskoj Domaviji. U najstarijim grobovima na Velikom Platou sasvim je odsutna rimska komponenta. Svi grobni prilozi pripadaju lokalnoj proizvodnji i skromnog su sadržaja. To govori da je Domavija, u I stoljeću n. e, još uvijek bila nepoznato rudarsko naselje, ili bolje rečeno selo (vicus), s dominantnim ilirskim etničkim elementom. Tek pod konac I stoljeća u grobove počinju stavljanje predmete strane proizvodnje, uglavnom vojničkog karaktera (dijelovi vojne opreme, oružje i sl.). Rimska vojska posvuda je bila prethodnica masovne kolonizacije, koju su sačinjavali trgovci, službenici, poduzetnici, radna snaga i dr.

Opća slika nalaza pokazuje, u razdoblju ranog Carstva, da je Domavija još uvijek imala skromnu ulogu, a time i skroman položaj u okviru rimske privrede. A potom naglo dolazi do razvoja, pa se za kratko vrijeme tamošnje selo pretvorilo u jak privredni centar i administrativno središte.

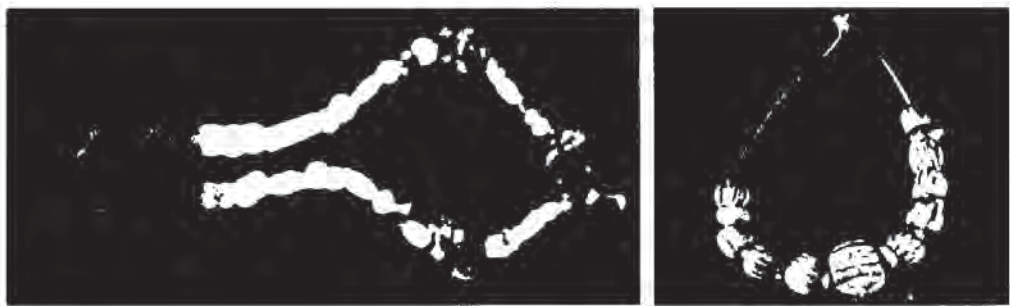
Na razvoj Domavije svakako su utjecali burni politički događaji u Carstvu koji su, od sredine II stoljeća, tražili sve veće privredno angažiranje društva, pa s tim u vezi započinju intenzivni radovi na eksploatiranju ovdašnjih srebrenosnih rudišta. Državi su bile potrebne velike količine zlata i srebra za vođenje teških ratova sa barbarima, pa su tako podrinski rudnici dobijali sve veći značaj.

³²⁰ K. Patseh, GZM, XXII (1.910), p. 192-195; I. Bojanovski, Problem istočne nekropole (s inhumacijom) u Domaviji, Clanci i grada, XIV, Tuzla 1982, p. 143-145.

Promjene koje su time nastale, u Domaviji, mogu se najbolje pratiti po grobnim priložima. Od III stoljeća se javljaju isključivo skeletni grobovi s priložima koji jasno pokazuju na novi kulturni i etnički sloj, odnosno doseljenike. Dok u starim grobovima najčešći prilozi se sastoje od skromnih keramičkih zdjela, rudarskih zemljanih svjetiljki, željeznih klinova, predmeta od olova, komada troske i sl., što sve ukazuje na autohtonu kulturnu komponentu, sada je situacija sasvim drugačija.

Iz razdoblja III stoljeća, kada se Domavija pretvorila u jako kulturno i privredno središte, na gradskim nekropolama nalazimo standardne rimske grobove s bogatim priložima koji jasno oslikavaju profil i standard stanovnika Domavije tog vremena. U to vrijeme, bogatiji gradski slojevi se sahranjuju u nekropoli na Karauli. Tu nema skromnih priloga rudarskog karaktera koji su pripadali domorocima i općenito nižim slojevima, nego je to skupocjeni nakit, posuđe iz uvoza i sl. To su grobovi bogatih trgovaca, visokih gradskih funkcionera, rudarskih stručnjaka itd. Taj sloj su sačinjavali raznorodni nacionalni elementi. U jednom grobu je nađena olovna pločica s grčkim natpisom (*Tabula defixionum*), što je dokaz daje pokojnik bio Grk.³²¹

Pripadnici bogatijeg društva svoje članove ponekad su sahranjivali u skupim sarkofazima. Većina ih je nađena duž puta koji vodi prema Drini. U jednom olovnom sarkofagu je bila pokopana mlada djevojka. Na kosturu je, još uvijek, stajao skupocijeni nakit. Oko vrata je imala 6 grama težak lanac, na ušima par naušnica a na ruci prsten težak 4,3 gr, sve od 20 karatnog zlata. Sarkofag je u obliku uskog sanduka, visok 27 cm, dug 1,60 m, širok 36 cm. Napravljen je od šest lijevanih ploča debljine 8 mm. Odozgo je ojačan dvjema željeznim šipkama koje su pridržavale poklopac. Strane su ukrašene reljefnim krugovima.³²²

Sl. 7. Ogrlice od staklene paste (nekropola na Karauli Domavia)

Cestovna mreža

Kao privredno i administrativno središte, Domavija je bila cestovno dobro povezana sa svim okolnim mjestima, a preko njih s drugim gradovima Carstva. Rimljani su, još početkom I stoljeća n. e, sagradili nekoliko magistralnih cesta koje su povezivale glavni grad provincije Salonu s unutrašnjošću.

321 D. Srejšević, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, Članci i građa, VI, Tuzla 1965, p. 26.

322 K. Patseh, GZM, XII (1910), p. 194.

Od njih, poseban značaj je imala tzv. rudarska magistrala kojoj je bila dužnost da poveže Salonu s najvažnijim rudištima u unutrašnjosti provincije. Vodila je preko Buškog Blata i Duvna, a potom izbijala na srednjobosanska zlatonosna rudišta koja su se nalazila oko Gornjeg Vakufa, Travnika i Fojnice. Odatle je, preko Romanije, usmjeravala prema srednjodrinском srebrenosnom regionu (Argentariji).

Ta cesta je zabilježena i u putnom vodiču - Itineraru (Tabula Peutingeriana) iz IV stoljeća, koji o njoj daje osnovne podatke. Njeno posljednje odredište nije označeno naseljem nego distriktom, a to je spomenuta Argentaria. Time se vjerojatno željelo iskazati rudarski karakter te ceste, što ne znači da se njena posljednja stanica nije završavala u naseljenom mjestu, u Skelanima ili Domaviji.

Domavia je jednom drugom cestom, koja je vodila niz Drinu, bila povezana s glavnim gradom provincije Panonije - Sirmijem (*Ad Drinum - Sirmium*). Pored ovih magistralnih cesta, postojala je i lokalna mreža kojom su sva veća i manja naselja ovog rudarskog distrikta bila povezana s gradskim

središtem u Domaviji. Od tih lokalnih puteva, najfrekventnija dionica je bila ona koja je povezivala Domaviju sa Skelanima. U metalurški centar, u Domaviji, slijevali su se brojni puteljci i staze sa okolnih kopova kojima je u tamošnje talionice na konjima dopremana iskopana ruda.

Najčešći tragovi cesta iz rimskog doba su miljokazi, podzidi i ostaci mostova. Posebnu vrijednost imaju miljokazi koji nose natpise u kojima se navodi kilometraža (milijacija), i imena njihovih graditelja. Jedan takav miljokaz je otkriven kod Voljevice, zatim dva anepigrafska u Petričkom polju kod Tegara i kod Gradine. Ovaj posljednji je posvećen carevima Trebonijanu Galu i Volusijanu.

U Bjelovcu su otkriveni ostaci rimske kaldrme, u dužini od 7,5 km. U Petričkom polju je otkopan dio ceste koja je bila popločana velikim kamenim pločama. Takvi ostaci su otkriveni i na pravcu puta između Skelana i Đurđevca. Dobro sačuvani tragovi se mogu vidjeti i na dijelu puta koji je spajao Domaviju s Bjelovcem.³²³

Vjerski spomenici

Veliki značaj za izučavanje rimske povijesti, ovog kraja, imaju i spomenici kulta. U većini slučajeva se radi o kultno-votivnim spomenicima koji na posredan način govore o vjerskom životu stanovnika ovog regiona, kao i o tome u kojoj mjeri je bio poštovan neki od domaćih ili stranih bogova. Ukupno je registrirano 13 božanstava, od kojih 7 pripada rimskom panteonu, 3 istočnjačkom, 2 grčkom i 1 domaćem kultu.

Analiza spomeničke građe je pokazala da su, u najvećem broju, bili zastupljeni kultovi koji se vežu za rimski panteon. Do sada su pronađena 22 spomenika koji potvrđuju prisustvo deset rimskih kultova. Od svih njih 13 je posvećeno samostalnom kultu boga Jupitera (8 spomenika iz Skelana, 2 iz Gradine, odnosno Domavije, te po jedan iz Crvice i Voljevice).

Iz Sasa, kod Gradine, potječe jedan spomenik koji je posvećen kultnoj zajednici Jupiter-Junona, iz Skelana 2 koja su posvećena zajednici Jupiter-Mars, te po jedan iz Gradine koji je posvećen kultnoj zajednici Jupiter-Genij.

323 E. Pašalić, o.c., p. 70; I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (III), p. 177 id.

Uz bogove trijade, poštovana su i druga rimska božanstva. U Liješću, kod Skelana, nađen je spomenik koji potvrđuje klanjanje bogu rata - Marsu. Jedan spomenik iz Skelana potvrđuje kult boga vina Libera, a vjernika boginje Dijane je bilo u Domaviji i Skelanima, gdje je pronađen po jedan spomenik njenog kulta. U Domaviji je bilo i vjernika koji su se klanjali bogu Geniju i boginji Pomoni.

Sl. 8. Brončani kip krilatog Genija (Gradina - Domavia)

Također, ovdje je bilo poklonika grčkih božanstava. U Skelanima je pronađen natpis posvećen bogovima zdravlja: Asklepiju i Higiji. Isti slučaj je sa istočnjačkim kultovima. U Sasama je pronađen spomenik koji potvrđuje prisustvo vjernika koji su bili poklonici kulta boga Sabazija.

Poštivanje boga Atisa je potvrđeno s 3 spomenika (po 1 iz Crvice, Sikirića i Bratunca). U sva tri slučaja se radi o kamenim spomenicima na kojima je uklesan lik ovog boga. Nije manjkalo ni vjernika koji su se klanjali iranskom bogu Mitri, o čemu govori i natpis iz Skelana.³²⁴

Sljedbenici spomenutih kultova su bili uglavnom stranci, dok se mjesno stanovništvo klanjalo domaćim bogovima. Sačuvala su se dva spomenika koji spominju najomiljenije ilirsko božanstvo - boga Silvana. Jedan nalaz potječe iz Skelana, a drugi iz Sikirića. S obzirom da su se Iliri klanjali nezvaničnim bogovima iza njih nije ostalo puno spomenika, kakav je slučaj sa rimskim božanstvima. Osim toga, Iliri su svoje vjerske obrede obavljali na otvorenom prostoru (gajevima, izvorima, pećinama i sl), i nisu gradili čvrsta svetišta od kojih bi se sačuvali tragovi do naših dana. Likove svojih

bogova su izrađivali od trošnog materijala (drveta), pa je jasno zašto nema onoliko dokaza o domaćoj vjeri koliko o rimskoj, koja je uz to bila i zvanična, to jest državna vjera.

Najveći broj kulturnih spomenika je predstavljen natpisima. U njima se vjernici obraćaju ovom ili onom bogu kojem iskazuju zahvalnost za pruženu pomoć u raznim životnim prilikama, bilo za uspješno ozdravljenje, srećno završeno putovanje, sretan povratak iz rata i slično.

Pored ove kategorije spomenika ima ih nekoliko čisto kulturnog karaktera. Oni su stajali na oltaru u hramu, kakvoj kućnoj kapelici, ili su služili kao instrument pri obavljanju kulta. Takvog karaktera je spomenuti nalaz iz Gradine, koji se veže za kult boga Sabazija. Ima oblik ljudske šake, saljevena je od bronce na kojoj su reljefno prikazani likovi raznih životinja (zmija, kornjača, gušter i žaba), sa šiškarkom na vrhu palca. Prilikom vjerskog obreda ruka se stavljala na motku i prikazivala vjernicima. U Gradini je pronađena jedna brončana statuica koja prikazuje krilatog Genija.

324 O tim spomenicima: E. Imamović, Antički kulni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, p. 312 i d.

Stanovništvo

Preko kultno-votivnih i epigrafskih spomenika saznajemo da su u ovom regionu živjeli pripadnici raznih nacionalnosti. U tome se posebno isticala rudarska Domavija. Pored domorodaca, koji su svako bili najbrojniji, na natpisima se spominju Italici, Grci i Orijentalci. Oni su uglavnom bili koncentrirani u gradskim naseljima dok je domaće stanovništvo živjelo u selima. Nije poznato koje su nacionalnosti bili pripadnici masovne radne snage koja je radila u rudnicima i radionicama, jer spomenička građa o tome ne daje podatke. Mora se pretpostaviti da je i to bio višenacionalni sastav, dopremljen sa raznih strana Carstva kao robovska radna snaga. Na taj način, na ovom prostoru, stvarao se kozmopolitizam koji je ovom kraju dao poseban žig.

Epigrafska građa i drugi materijal upućuju na zaključak da do većeg priliva stranaca u ovaj region dolazi sredinom II stoljeća, kada ovdašnji rudnici počinju raditi punim kapacitetom. To je zahtijevalo veliku radnu snagu koju su sačinjavale čete stručnjaka, nadzornika i službenika. Stigli su i novi kontingenti vojske i policije da osiguraju naselja, rudnike i komunikacije.

S obzirom da je riječ o eksploataciji plemenitog metala, nadzornoj i sigurnosnoj službi se poklanjala velika pažnja. To je razlog da se na velikom broju natpisa spominju upravo vojna i carinska lica, a potom visoki rudarski dužnosnici.

Preko natpisa se može pratiti nacionalni sastav, društveni status i zanimanje ovdašnjeg stanovništva. Što se tiče domaćeg stanovništva, sve govori da se proces plemenskog raslojavanja i romanizacije odvijao dosta sporo, pa su domoroci ostali dugo vremena bez građanskog prava. Samo rijetki pojedinci su imali sreću da steknu civitet. Najstariji sloj domorodaca (peregrina) su *Favivii*, što govori da su civitet stekli u vrijeme dinastije Flavijevaca (69-96. godine n. e). To su, po pravilu, bili isluženi vojnici s činom koji su s dekretom o građanstvu dobijali i novi gentilicij (prezime).

S većom dodjelom građanskog prava, počelo se sa carem Hadrijanom i Antoninom Pijom (sredina II stoljeća). Osobe koje su do tada stekle civitet prepoznajemo po gentiliciju tih careva (*Aelius* ili *Aurelius*), koji su pridodavali svom starom imenu. Najbrojniji građani domorodačkog porijekla su *Aurelii*, koji su civitet stekli pod carem Karakolom, 212. godine.

Preko spomenika se može lijepo pratiti intenzitet naseljavanja stranaca u ovaj kraj. Od III stoljeća, na natpisima se sve više javljaju gentiliciji italiskog porijekla, kao: *Barbii*, *Camini*, *Painii*, *Catilini*, *Tessii* i *Salvii*.³²⁵ Natpisi dokazuju i prisutnost Grka.

Sl. 9. Brončana ruka boga Sabazija
(Gradina - Domavia)

325 CIL III, 12722, 12743, 12744; I. Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, p. 201.

U Biljačama, kod Domavije, iskopana je nadgrobna ploča s natpisom na grčkom jeziku. U ruševinama termna, u Domaviji, nađen je rub jednog lonca na kojem je utisnut žig na grčkom jeziku (*Glycon*). Vjerojatno je izrađen u domaćoj radionici čiji je vlasnik bio Grk, ili je, pak, u njoj radio grnčar te nacionalnosti.³²⁶ Na nekoliko natpisa se javljaju tipična grčka muška i ženska imena: *Attica*, *Pryphena*, *Eutychia*, *Hermes* itd. To govori da je, među brojnim stanovnicima, ovdje bio znatan broj Grka, koji su tu živjeli i radili kao stručnjaci, trgovci, vojnici, oslobođenici ili robovi.³²⁷

Nema pouzdanih podataka na osnovi kojih bi se mogao preciznije procijeniti ukupan broj stanovnika na ovom prostoru. Tih podataka nema ni za veća gradska naselja, prije svega za Domaviju i ono koje se nalazilo u Skelanima, a onda za ona manja u Sasama, Tegarama, Bratuncu, Crkvištu (Brezak), Karauli (Sikirići), Koludrama (Zalužje), Potpunjači (Fakovići) i dr.

Znatan broj stanovnika je živio na imanjima, to jest u vilama rustikama. Pored vlasnika i nadzornika sa članovima svojih porodica, tu je bila i robovska radna snaga. Svakako su bila brojna i naselja domorodaca, o čemu govori veliki broj gradina na kojima su evidentirani tragovi života i iz rimskog doba.

Ako je riječ o gradskim naseljima, i to prije svega onom u Domaviji koje nam je preko iskopavanja bolje poznato u odnosu na ostala, može se samo orijentaciono govoriti o broju njegovih stanovnika. To je bio grad sa više hiljada žitelja, na što ukazuje nekoliko podataka tehničke naravi. Prije svega, to je kapacitet gradskog kupatila koje se sastojalo od 45 prostorija s brojnim bazenima. Na veći broj stanovnika ukazuje i postojanje više gradskih nekropola, zatim prisustvo svih gradskih institucija i službi koje su imala samo veća gradska naselja sa više stanovnika. Tome treba dodati i veći broj radne snage, koja je bila raspoređena po okolnim rudištima, talionicama, radionicama itd.

Domavija je, kao privredno i upravno središte, imala status grada većeg ranga. O tome smo dobro obaviješteni preko epigrafskih spomenika. Arheološki materijal, dobijen sa domavijskih nekropola, pokazuje da je, sve do početka II stoljeća, Domavija bila neznatno naselje, ili bolje rečeno obično rudarsko selo. Upravno-administrativno središte, u to doba, nalazilo se u Skelanima, koje je već tada imalo rang municipija i po svemu je bilo ispred Domavije. Tek kada je, sredinom II stoljeća, intenzivirano eksploatiranje srebra u domavijskim rudnicima, naselje u Skelanima ustupa prednost Domaviji, koja se od tada sve više razvija, te dostiže rang kolonije. Tu je bilo i administrativno središte čitavog regiona, zatim sjedište carskog prokuratora za sve rudnike koji su se nalazili na području provincije Dalmacije. Domavija, na koncu, postaje sjedište upravnika svih rudnika koji su se nalazili na području provincije Dalmacije i Panonije.

Organizacija gradske uprave u Domaviji

Municipalna zajednica Domavije prvi put se spominje na natpisu iz 218. godine, u vrijeme cara Makrina, s oznakom *res publica Domavianorum*.³²⁸ Na natpisu iz 230. godine, iz vremena cara Aleksandra Severa, Domavija se spominje kao municipij

326 K. Patsch, GZM. VII (1895), p. 584.

327 K. Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, V, Wien-Sarajevo 1897, p. 238-239; E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, p. 96.

328 CIL III, 8363 = 12734; K. Patsch, Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn, XVI, Wien 1893. p. 139-140, No. 1 (218. g).

(*ordo municipium Domavianorum*),³²⁹ dok se na natpisu iz vremena cara Trebonijana Gala (251-253. godine) spominje kao kolonija (*ordo decurionum coloniae metalli Domaviani*).³³⁰

Sl. 10. Počasni natpis posvećen caru Volusijanu iz 3. stoljeća n. e., na kojem se Domavija spominje kao kolonija (Gradina - Domavia)

To je rang koji su dobijala samo zaslužna i važna gradska središta, i to po odluci centralnih vlasti u Rimu. Domavija je to postigla zbog svojih bogatih rudnika koji su u pogoršanoj političkoj situaciji, od sredine II stoljeća, za Carstvo imali prvorazredan značaj.

U gradu su funkcionirale sve službe koje su bile predviđene za naselja visokog ranga. Na čelu je bilo gradsko vijeće (*ordo decurionum*), kao najviše upravno tijelo. Ono je donosilo sve odluke i izdavalo dekrete po svim upravnim pitanjima u vezi sa životom gradskog stanovništva. Na takvim dokumentima (natpisima) obično stoji formula *decreto decurionum*, to jest "po odluci gradskog vijeća" (čini se to i to, ili se dozvoljava to i to, daje se to i sl).³³¹

Gradski dužnosnici su redovito birani iz redova gornjih slojeva društva, a to su, ujedno, bila i najbogatija lica. Oni su dio svog bogatstva poklanjali gradu na taj način što su, s vremena na vrijeme, popunjavali gradsku blagajnu. O svom trošku su podizali ili popravljali javne objekte, instalacije, uljepšavali grad statuama, fontanama i sl. Najvažniji građani Domavije su bili carski službenici, odnosno carski povjerenici za ovdašnje rudnike srebra (*procuratores argentariorum*), koji su se, ispred centralnog carskog fiska u Rimu, brinuli za njihov rad. Poznata su nam imena nekoli-

cine tih visokih službenika: Valerije Super (218. godina), Julije Tacitijan (230. godina), Aurelije Verekund (274. godina) itd.

Podrinjski rudnici srebra su, u starijem razdoblju bili jedinstveno organizirani pod nazivom *Argentariae delmaticae*, koji su objedinjavali sve rudnike u provinciji Dalmaciji. Postojale su, međutim, i Panonske argentarije. One su, pak, objedinjavale rudnike srebra koji su se nalazili na području provincije Panonije. Do njihove integracije je došlo u vrijeme cara Marka Aurelija (160-181. godine), i od tog vremena u natpisima se spominju kao jedinstvena rudišta, odnosno revir, na čijem čelu je stajao zajednički nadzornik.

329 CIL III, 8359=12720; K. Patseh, GZM. XVI (1914.), p. 181, sl. 63; (IL III, 8360=12732; K. Patseh, AEM. XVI (1893.), p. 129-130, br. 9.

330 CIL III, 12728, 12729; S. Dušanić, Novi Antinoev natpis iz Sočanice i metalia municipii Dardanorum, Ziva antika, god. XXI. sv. 1, Skopje 1971., p. 250, nap. 57.

331 CIL III, 1 7128, 12729.

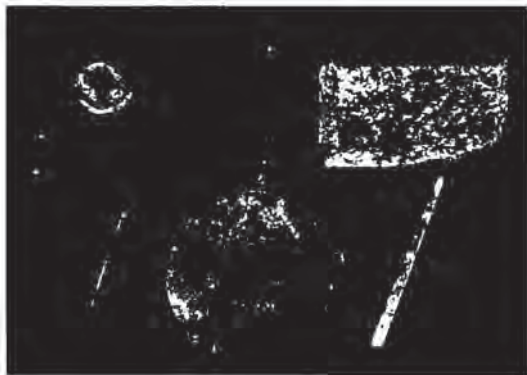
Prvi poznati nam upravnik tih objedinjenih rudnika je Ti. Claudius Proculus Cornelianus, koji je tu dužnost obavljao u razdoblju između 161. i 169. godine.³³² U razdoblju između 180. i 192. godine, na toj dužnosti se spominje Ti. Claudius Xenophon.³³³

Ne znamo gdje im se nalazilo sjedište jer su natpisi, koji ih spominju, nađeni u Africi i Aziji. Može se s pravom pretpostaviti da su službovali u Domaviji, s obzirom da je kasnije tu bilo sjedište nadzornika svih rudnika koji su se nalazili na području ove dvije provincije. Jedan od njih je bio i Lucije Eros (III stoljeće), kojem je počasnu bazu u Domaviju podigao izvjesni L. Aurelius Rusticus. U tekstu stoji daje dotični Eros bio *procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*, to jest “upravnik panonskih i dalmatinskih rudnika”.³³⁴

Prokuratorski natpisi pokazuju da su se odnosi između municipalne i rudarske uprave Domavije u mnogim domenima prožimali. Neki od tih natpisa su podignuti odlukom gradskog vijeća i sredstvima općine, a brigom prokuratora (CL III, 8359 i 8360=12720), dok su opet prokuratori, kao predstavnici carskog domena, svojom brigom i sredstvima gradili i popravljali javne objekte, kakav je bio slučaj s gradskom kurijom, vodovodom i termama.

Osobene okolnosti koje su nametale usko prožimanje interesa municipija i carskog domena, u ovom slučaju rudnika, bez sumnje su nametali isto tako osoben odnos između gradskih i rudarskih funkcionera, a morao je biti pravno definiran, mada nam zbog pomanjkanja dokumenata karakter te veze nije dovoljno poznat. Kako se radilo o državnom domenu strateškog značaja, mora se vjerovati da, u ovom slučaju, prerogativi domavijskog municipaliteta nisu mogli oponirati rudarskoj upravnoj organizaciji, niti je bio obrnut slučaj. Već je rečeno da je, u ovom slučaju, municipalitet bio uvjetovan rudnikom, drugim riječima, ovdje je naselje, kao i njegov municipalitet, bio stvoren za potrebe rudnika i bio je u njegovoj službi, jer je to čisto rudarsko naselje, kako organizacijski tako i demografskom strukturom. To potvrđuje i službeni naziv

Domavije, koji ukazuje da je to rudarska kolonija, odnosno *col(onia) m(etalli) D(omaviani)*, gdje se onim *m(etalli)* jasno naglašava rudarska komponenta.

Sl. 11. Predmeti svakodnevne upotrebe (dio koštane igle, brončano ogledalo s drškom, dio brončanog instrumenta, poklopac za kozmetičku kutiju nalazi iz nekropole na Karauli - Domavia)

Organizacija rada rudnika

Važno pitanje je: ko je bio vlasnik ovdašnjih rudnika? Plemeniti metali su za rimsku državu predstavljali stratešku robu i zbog toga je eksploatiranje i promet tim metalom, u svim vremenima, bio pod strogom državnom kontrolom. U svakom slučaju, tako je bilo i sa srebreničkim rudnicima.

332 CIL III, *Annee epigraphique*, 1956, p. 127, (Lambaesis).

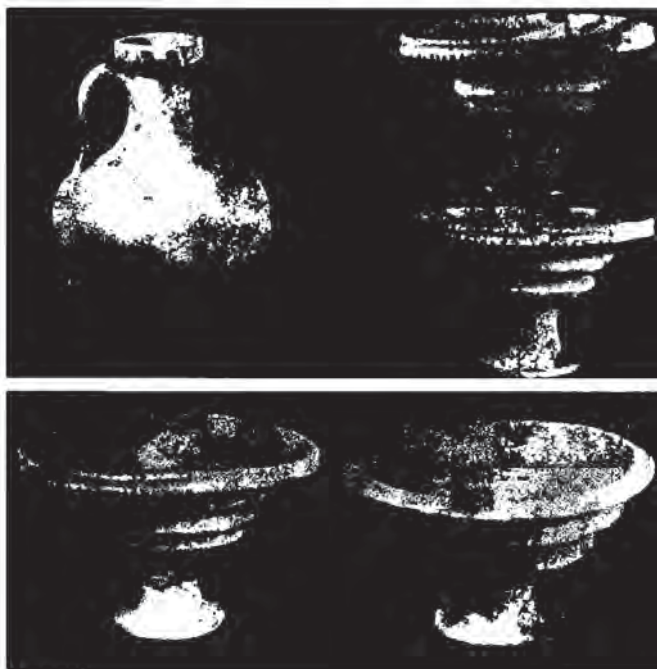
333 CIL III, 7127, (Ephesus).

334 CIL III, 8361 = 12721; K. Patseh, *AEM. XVI* (1893), p. 92-93.

Isti slučaj je bio s rudnicima zlata koji su se nalazili u regionu srednje Bosne. Iz natpisne građe doznajemo da su njima upravljali posebni carski službenici, kako to pokazuje jedan nadgrobni natpis iz Salone: *Thaumasto commentariensi aurariarum Delmatarum*.³³⁵

Rudnici srebra su stavljeni pod strožu državnu kontrolu u vrijeme cara Trajana (104-110. godine), kada je država, zbog velikih osvajачkih pohoda, potrebovala enormna sredstva. O tome govore i tzv. rudarski novci koji su nosili oznaku *Metalli Ulpiani Delmatici*.³³⁶ Iako se na njima ne navodi koji su to *metalli* (rudnici), mora se vjerovati da se to odnosi i na rudnike srebra u istočnoj Bosni. To govori da je eksploatiranje ovih rudnika za sve vrijeme bilo u državnim rukama.

Organiziranje njihovog eksploatiranja je dozvoljavalo i učešće privatnika. Pojedini kopovi su im izdavani u zakup. Cilj toga je bio da eksploatiranje bude što efikasnije i pod većom kontrolom. Mada sa srebreničkog revira nema potvrda takvog vida organiziranja, u to se može vjerovati jer je tako bilo na nedalekim kosovskim (sočanskim) rudnicima. Na tamošnjim natpisima se doslovno spominju koloni (sitni zakupnici). Imali su svoju posebnu organizaciju (*ordo colonorum*), koja, međutim, nema ništa zajedničko s gradskom upravom (*ordo decurionum*). To je bilo više cehovno udruženje, bez prerogativa vlasti.³³⁷

Sl. 12. Rimske posude bolje izrade (nekropola na Karauli - Domavia)

335 CILIII, 1997; I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, p. 91.

336 S. Dušanić, Heteroklitičko metalli u natpisima rudničkog novca, *Živa antika*, god. XXI. sv. 2, Skopje 1971, p. 536 i d.

337 E. Čerškov, Municipium DD, Priština - Beograd 1970, p. 64 i d; S. Dušanić, Novi Antinoev natpis iz Sočanice i metalli municipii Dardanorum, p. 247.

S obzirom da su rudnici, na srebreničkom području, bili maksimalno aktivni kroz čitavo razdoblje antike, postavlja se pitanje koliko je za to vrijeme moglo biti iskopano srebra? Tim pitanjem su se konkretnije bavili rudarski stručnjaci, među kojima mišljenje ing. Mehe Ramovića zavrjeđuje posebnu pažnju. On je, na osnovi određenih analiza, došao do zaključka da je kroz razdoblje antike moglo biti ukupno iskopano oko 80 tona srebra i 40 tona olova. Otprilike, toliko metala je dobijeno i u srednjem vijeku.³³⁸

Ovaj podatak, međutim, mora se uzeti s određenom rezervom jer je nemoguće utvrditi pravo stanje. Naime, na istom području se vršila eksploatacija hiljadama godina, počev od prethistorije do u srednji vijek, često u istim jamama. Zbog toga, u većini slučajeva je nemoguće odrediti šta pripada rimskom dobu, a šta srednjem vijeku. Ni nalazi rudarskog oruđa ne mogu mnogo pomoći jer se njihov oblik i namjena malo mijenjala kroz stoljeća. I tehnika kopanja je manje-više bila identična. Samo se za neke tragove može pouzdano reći da pripadaju eksploatiranju iz rimskog doba.

Rimski rudari u svemu su bili solidniji, njihove jame su veće i pravilnije, konstrukcija je čvršća itd. Robovlasnički Rim je, svojom savršenom organizacijom, boljom tehničkom opremom, naprednijom tehnologijom i velikim radnim potencijalom (robovska radna snaga), bio iznad mogućnosti koje je pružao srednji vijek. Mora se imati na umu i činjenica da su bili u pitanju državni interesi moćnog Rima, koji je, u svojoj režiji, složenim carskim aparatom sprovodio eksploatiranje ovih rudnika. Zato, s pravom se može reći da većina tragova eksploatiranja srebra, na ovom području, pripada rimskom dobu.

S obzirom da je vlasnik ovih rudnika bila država, iskopano srebro je išlo u državnu blagajnu. Shodno tome, sprovedena je maksimalna zaštita rudnika. U rani je doba srebro je odavde upućivano preko Salone u Rim, gdje se najviše koristilo za potrebe centralne kovnice novca. Kada su, sredinom II stoljeća, počeli odbrambeni ratovi na donjem Dunavu i kada je zaprijetila invazija barbara, domavijsko srebro se, od tog vremena, upućuje u centre koji su bili bliže ugroženoj granici, a to je bio Sirmium (Sremska Mitrovica) i Siscia (Sisak), gdje su se nalazili jaki vojni garnizoni, kovnice novca i radionice oružja, a to je sve bilo angažirano za potrebe nagomilanih graničnih trupa. Sirmium je, u tom pogledu, imao veći značaj za Domaviju od Siscije.

Sl. 13. Posuda sa drškom (nekropola na Karauli - Domavia)

Bliske veze Domavije kao proizvodnog centra i Sirmija kao potrošnog, dokazane su i epigrafski. Jedan natpis iz III stoljeća, čiji je jedan dio pronađen u Lutvinom Hanu a drugi u Tegarama, spominje jednog dostojanstvenika koji je bio prokurator dalmatinskih argentarija, to jest rudnika sa područja današnje Srebrenice, a u isto vrijeme je bio gradski funkcioner u Sirmiju.³³⁹

338 M. A. Ramović, Stari rudnici, Sarajevo 1981, p. 97.

339 CIL III, 12739; D. Sergejevski, GZM. XLVI (1934), p. 14-15; GZM. (Ili (1940)., p. 23-26.

Kako je god postojala organizirana služba koja se brinula za siguran rad rudnika, postojala je i služba koja je vodila brigu da iskopano srebro sigurno doprije na odredište. Za to su bili zaduženi beneficijari, za koje je epigrafski dokazano da su, u većini slučajeva, bili stacionirani u Skelanima.

Cesta koja je spajala Domaviju sa Sirmijem (dolinom Drine), kao i ona koja je Domaviju spajala sa Salonom (preko Romanije), bile su maksimalno osigurane. Za dragocjeni teret, pratnju, poštu i službene putnike, brinula se prometna policija koja je duž cijele trase na određenim tačkama imala svoje punktove. Tu su bila i svratišta za putnike. Na strateškim tačkama (brdski i planinski prijevoji, prijelazi preko rijeka i sl), nalazila su se utvrđenja sa vojnom i policijskom posadom. Posebna služba je brinula za tehničko održavanje cesta kako bi se u svako godišnje doba saobraćaj mogao besprijekorno odvijati.

Radna snaga, po rudnicima, bila je višenacionalnog sastava. U prvo vrijeme nju su prvenstveno sačinjavali domoroci. Oni su se i prije dolaska Rimljana bavili rudarstvom, bili su vrsni stručnjaci tako da su njihovo iskustvo Rimljani maksimalno iskoristili. Kada je, od sredine II stoljeća, intenziviran rad rudnika, radna snaga je dopremana sa svih strana Carstva. Sa radnicima dolaze službenici, rudarski stručnjaci, nadzorno osoblje i dr, koji se uglavnom regrutiraju iz redova Italika, Grka i Orijentalaca, dok nacionalni sastav masovne radne snage ostaje nepoznat, mada je jasno da se radilo o robovima. Među njima je bilo i kažnjenika (*ad metalia*), koji su po sudskoj presudi zbog nekog prijestupa, kao osuđenici, bili dopremljeni na prisilan rad u ovdašnje rudnike.

Ta kategorija radnika je bila uvijek spremna na bunt i neposlušnost, tako da se uz svaki rudnik nalazilo vojno, odnosno policijsko obezbjeđenje. U Domaviji su ostaci utvrde otkriveni ispod sjevernih padina Grada.

Rimska Srebrenica

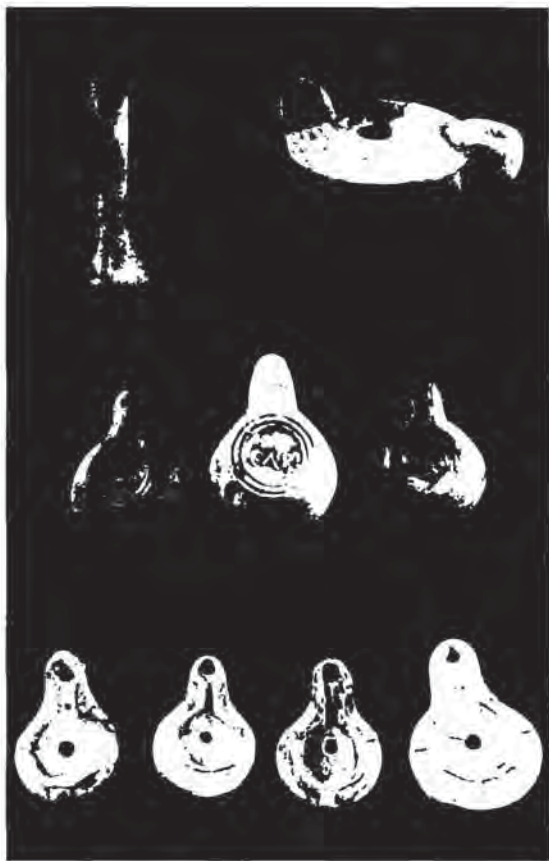
Kada se govori o prošlosti ovog kraja, nezaobilazno pitanje je: da li je, u rimsko doba, na području današnjeg grada Srebrenice, bilo kakvo naselje? Neki slučajni nalazi sa gradskog areala i bliže okolice (vodovodne cijevi, novac, nakit i dr),³⁴⁰ govore u prilog toj pretpostavci. U neposrednoj gradskoj okolini (Guberu), nailazi se na rimske jame, što govori da je tu moralo postojati barem rudarsko selo. Ne treba zanemariti ni činjenicu da se u blizini današnjeg grada nalazi mineralno vrelo (Crni Guber), čija ljevakovita svojstva nisu mogla ostati nepoznata rimskim rudarima.

Jedno novije otkriće pokazuje da današnja Srebrenica zaista leži na rimskim temeljima. U južnom dijelu naselja (Petriča), na parceli zvanoj Atifova bašča, vlasništvo porodice Kadić, otkrivene su ruševine velikih dimenzija koje sadrže ostatke konstrukcije centralnog grijanja. To je tipična rimska arhitektura, a na rimski rad upućuje i materijal od kojeg je sagrađena zgrada (specifična rimska opeka), te masivnost i ogromne dimenzije zdanja. Da li su u pitanju ostaci nekog vojnog objekta, vile rustike ili nekog javnog (gradskog) objekta, ne može se ništa reći dok se ne obave potpunija istraživanja. Za

340 Većina tih nalaza se nalazi u zbirci Srednjoškolskog centra u Srebrenici, kao i u privatnoj zbirci mještana Jusufa Hasića.

sada se tek može konstatirati daje riječ o rimskim nalazima, što je direktan dokaz da današnja Srebrenica leži na rimskim ostacima. Na tim osnovama je, bez sumnje, ponikla i srednjovjekovna Srebrenica, čija je glavna orijentacija, kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka, također bila rudarstvo.

Važnu indikaciju za određivanje intenziteta života na području srednjeg Podrinja predstavlja nalaz novca. Nađeno ga je mnogo, kako pojedinačnih tako i grupnih nalaza, raznih tipova i iz raznih epoha. Najstariji primjerci potječu iz Grčke (IV stoljeće st. e), koji su ovamo dospjeli putem trgovinske razmjene. Uglavnom se radi o novcu grčkih gradova Apolonije i Dirahija.³⁴¹ Daleko su brojniji nalazi iz rimskog doba koji pokrivaju vrijeme od I do IV stoljeća.

Sl. 14. Zemljane svjetiljke sa utisnutim tvorničkim žigovima (nekropola na Karauli - Domavia)

Mnogi primjerci su nađeni u ruševinama domavijskog grada, najviše u termama. U Sikirićima je iskopana ostava koja se sastojala od nekoliko stotina komada. Svi primjerci pripadaju razdoblju III stoljeća n. e, a proizvod su kovnice u Virminaciju (Srbija). Slični nalazi potječu iz Bjelovca.

Područje srednjeg Podrinja je, s brojnim višenacionalnim stanovništvom, predstavljalo veoma plodno tlo za prodor raznih vjerskih ubjeđenja, pa tako i kršćanstva. Najvrjedniji nalazi tog karaktera potječu iz Skelana. Tu su otkopane dvije starokršćanske bazilike, a uz njih groblja. Ranokršćanska crkva je iskopana i u Vigori kod Srebrenice³⁴² Iz Bratunca potječe jedan natpis iz konca III ili početka IV stoljeća, u kojem se spominju majka i sin, za koje se, preko osobenih (kršćanskih) izraza u tekstu, može zaključiti da su bili sljedbenici te vjere. To sve pokazuje da je kršćanstvo u ove krajeve prodrlo veoma rano, već koncem III ili početkom IV stoljeća.

Mada u Domaviji nisu otkriveni kršćanski spomenici to ne znači da u ovom gradu nije bilo njegovih sljedbenika. S obzirom da su se pristaše ranog kršćanstva uglavnom regrutirale iz radnih slojeva, a Domavija je bila rudarski grad sa velikim brojem radnika višenacionalnog sastava, vjerovati je da je i ovdje postojala ranokršćanska

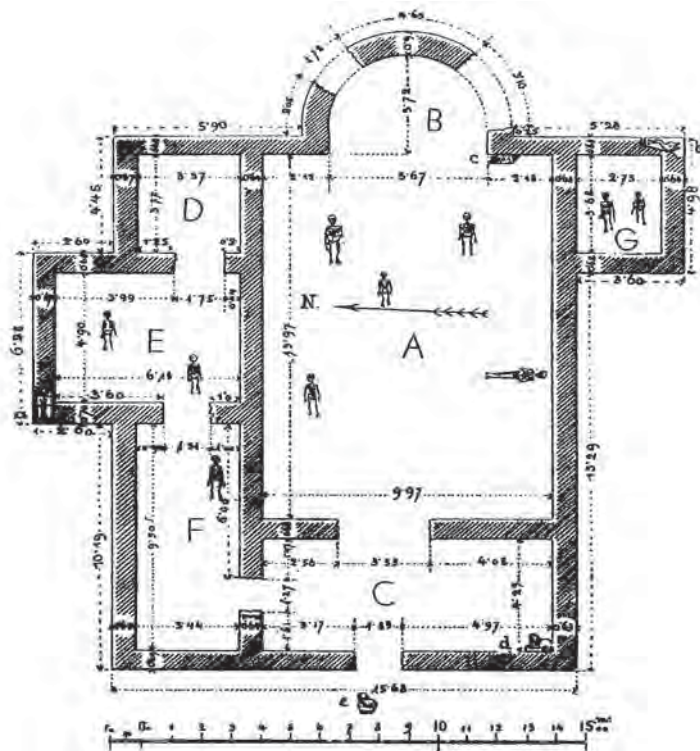
341 K. Patseh, Novci Apolonije i Dyrrachija, GZM. VIII (1896), p. 415-422.

342 I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, III, p. 151.

zajednica (općina). Ove pretpostavke potkrepljuje i činjenica da je ta vjera bila široko prihvaćena u susjednim Skelanima gdje su postojale dvije ranokršćanske bazilike, a Domavija je bila i veće i uglednije naselje od Skelana. Postojanje dvije bazilike, samo u jednom mjestu, pokazuje da je rano kršćanstvo na ovom prostoru imalo puno sljedbenika.³⁴³

Posljednja vijest o rimskoj Domaviji potječe iz 274. godine. To je gore spomenuti natpis rudarskog funkcionera Aurelija Verekundusa, koji je o svom trošku obnovio dotrajale gradske terme. Iza toga nema više municipanih natpisa, što, pak, ne znači da je koncem III stoljeća ovdje život prestao, odnosno da je prestala rudarska aktivnost. Nalaz novca i drugih spomenika potvrđuje da se život tu odvijao sve do konca IV stoljeća, a vjerojatno i dalje.

Kada i u kakvim okolnostima su definitivno prestali s radom srebrenički rudnici i kada je zamro život vođen na rimskim osnovama, ne zna se tačno. To svakako treba dovesti u vezu s općim prilikama koje su uslijedile pod konac IV i kroz V stoljeće, na širem prostoru Balkanskog poluotoka, a onda i u čitavom Carstvu. Opća nesigurnost koja je prijetila od barbara morala se odraziti i na rad podrinskih rudnika, a time i na sveukupni život stanovnika ovog kraja. Kada su, u drugoj polovici IV stoljeća, učestale provale pograničnih naroda na današnje bosanskohercegovačko područje, prva na udaru su im bila bogata privredna središta, među kojima su bila i ona u srednjem Podrinju.

Sl. 15. Tlocrt starokršćanske bazilike (I) u Skelanimi

343 Ć. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1910, p; Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, p. 113-115.

Opća nesigurnost se produžila i kroz razdoblje *V* i *VI* stoljeća, a onda je naišao veliki rušilački val Avara i Slavena, kojom prilikom su uništeni svi antički gradovi na području današnje Bosne i Hercegovine. U tim navalama su stradala i ovdašnja naselja zajedno sa svojim stanovništvom. Na taj načinje, za sva vremena, ugašen život koji je vođen na osnovama antike.

To je, ujedno, bio kraj antičke epohe, da bi nešto kasnije, u smirenoj situaciji započeo novi život. Uz preživjele starosjedioce, bez sumnje, bilo je i nešto slavenskih doseljenika, koji su se utopili u domaću sredinu. S tim promjenama započinje razdoblje srednjeg vijeka, tokom kojeg su ovdašnji bogati rudnici isto tako bili maksimalno eksploatirani kako je to bilo u doba Rimljana. Ipak, srednjovjekovno eksploatiranje se po svemu razlikuje od onog iz prethodne epohe.

Novi rudarski centar se sada stvara u Srebrenici, dok je rimska Domavija, udaljena desetak kilometara od Srebrenice, bila prepuštena zaboravu. Srebrenica, u srednjem vijeku, bila je ono što je Domavia bila u doba antike.

Summary

The Romans showed the special interest for Middle Podrinje because of rich resources of silver and lead. According with this territory became very soon an urban area. There were two city centers. One of them was in Gradina near Sasa not far from Srebrenica and another in Skelani on Drina. Area in Gradina was completely excavated. The resources showed that was the typical mining city with all contents, which were functional of work of the present, coal mine. Some notes show that there was exploited silver in large quantity. It was a reason why Domavija became a center of high mining officials who controlled the work of mine; it means production of silver.

In next period Domavija became a center of managers of all state's mine located in area of present Austria - Albania and Rumania.

Epigraph's documents showed that Romans established the first area, which was in Skelani. During the first century it was the administrative center of the whole region.

During the exploitation of mine around present Srebrenica, development of Domavija was started, too. In the meantime Domavija became one of the biggest Roman cities in territory of present Bosnia and Herzegovina.

Excavation in Domavija found out all contents, which characterize one city: townhall, court, municipal pool, square and others.

Large amount of slag hills in the town and its surroundings show that mining exploitation was very big.

The most documents were found in excavation of cemeteries.

There were four of them, although individual graves often in sarcophagus were discovered along the streets, which have taken out of the town.

Inscriptions show there were different nationalities in Domavija. It's confirmed

presence of Greeks, Orientalists and Italics who worked and lived in this town. Most of the population was natives. About importance of Roman Domavija tells the fact in her development, passed all the levels of municipality from republic till colony.

High mining officials built and repaired common buildings and did many other things for the town on their own expenses. For better function of mine and for needs of city centers in Domavija and Skelani, very early was made tiny road network.

The main road was between Domavija and Salon and also for Sirmium. There were many local roads. The excavations showed that the whole region of Middle Podrinje was narrowly populated.

For mining protection and general safety were concerned by army and police.

Remains of cantonments are discovered in Voljevica and Skelani; but remains of sentry - boxes are discovered at several places.

Domavija as the other districts were destroyed during settlements in 5th and 6th century.

Avars and Slavs destroyed remains.

So nobody had lived there anymore.

Татомир ВУКАНОВИЋ

СРЕБРЕНИЦА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

(Рад је објављен у Гласнику државног музеја у Сарајеву, нова серија 1946., друштвене науке, свеска 1., стр: 51-80)

Ниједан босански град нема тако дугу и значајну традицију, као што је има Сребрница. Њено име казује јој јасно богати садржај и главну карактеристику. По свом великом рудном благу она је постала једно од најважнијих средишта римске покрајине Далмације; по њему, она се развила и у једно од највише цењених места босанске средњевековне државе, око кога су вођени чести крвави ратови; по њему, читава је земља у средњем веку добила име *Vosna Argentina*. Сачувало се прилично средњевековних извора и осталих историјских података о овом веома значајном и интересантном старинском граду. Колико ми је познато, до сада је делимично расправљано у науци о Сребрници само од стране В. Ђоровића: Сребрница за владе деспота Стевана (1413—1427).⁴⁾ На овоме месту покушаћу дати у целини монографију о Сребрници у средњем веку, разматрајући сва питања из средњевековне историје, све проблеме који се односе на етничку прошлост, те и сва социолошка и економска питања. Ова расправа следи као прилог нашој науци за познавање постанка и развика јужнословенских градских насеља у средњем веку.

I

У непосредној близини Сребрнице остао је велики број трагова интензивнијег рударства за време Римљана. Ту, у Градини, постојао је читав један град, Домавија или Домавијум, који је детаљно проучен после дужих ископавања од 1883—1893 године. Он је био обичан *vicus* — село за дуже времена, па од

⁴⁾ Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор II (1922), стр. 61—77; у овоме раду писац више води рачуна о форми, него о садржини предмета који обрађује. Поред тога о Сребрници у средњем веку види и Љуб. Ковачевић: Кад је Стеван Лазаревић завладао Сребрници. Годишњица Николе Чупића III (1879), стр. 420—423. Читав приказ о Сребрници и борбама око ње, по површан и нетачан, дали су М. Станојевић и М. Гајић, Деспот Стефан Лазаревић, Београд 1894, стр. 162—165. Документован чланак о Сребрнику крај Сребрнице дао је М. Динић, Глас Срп. акад. наука CLXI, Београд 1934, 185—196.

цара Макрина (217—218 г.) до цара Требонијана Гала (251—253 г.) муниципиј, а онда је због своје велике важности проглашен за колонију. У њему је имао своје седиште „*procurator metallorum Pannoniorum et Delmatorum*“; што ће рећи да је тај град био центар све римске рударске управе од Јадранског Мора до Дунава.²⁾

Тај римски град имао је свој горњи и доњи део. Горњи се налазио на брежуљку изнад села, који се и данас зове Град, и био је опасан јаким зидом, да служи као заштита колонији. Доњи део развио се у долини и имао је доста широк опсег. Његова већница, *curia*, са великим Јунитровим жртвеником, имала је дуго предворје и пространу дворану са апсидом. Ту је био читав низ царских статуа од Марка Аурелија до Требонијана Гала и неколицине значајних прокуратора. Град је имао и своје купатило са четрдесет пет одељења, богато окићено сликаријама и са подовима од мозанка. У њега је 220 г. Валерије Супер, прокуратор рудника, увео воду и оно је, вероватно, тад негде и постало. Обновљено је читаво купатило пола столећа доцније, 274 године. Поред тога, било је још и других зграда од значаја, као на пример тржница, *macellum*, и једна зграда с одломком натписа цара Каракале (211—217 г.); али оне нису могле бити до краја испитане. Да је у месту било богатства сведочи најбоље један оловни мртвачки сандук неке девојке, са златним накитом и прстењем веће вредности.

Друго важно римско налазиште у сребрничкој околини јесу Склани. Богато, ово је место непознатог имена имало базилику украшену киповима. Ту је био гарнизон легија I *adjuatrix*, V *Macedonica*, X *gemina* и XI *Claudia pia fidelis*, вероватно из потребе, да се штити прелаз преко Дрине у близини важног рудника. У овом месту нађен је гробни натпис једног човека, који се бележи као *princeps Dinda(rorum)*, што би говорило за то, да је овуда негде становало племе Диндара. Судећи по неримском имену Доманија ово место је постојало и пре Римљана и било је, можда, још и тада искоришћавано од овог племена.

Главни становништво ових крајева, илирског порекла, било је после мешано са римским колонистима. Занимљиво је, међутим, да је тих било и из грчких области. У Градини је нађена земљана посуда, ту прављена, са у Босни ретким грчким натписом; а осим тога има и неколико имена грчког порекла: *Tryphena*, *Julia*, *Attica*, *Camiria* *Entychia*, *Hermes*.³⁾ Да је промет у том рударском месту био врло жив, може се претпоставити само од себе. Ту је пре свега била станица конзуларних бенефицијара. За жив промет овде има и непосредних других доказа. Непосредно је утврђен стари римски пут, који је водио дринском долином преко тих места; а нађено је и доста предмета разли-

²⁾ W. Radimsky, Generalbericht über die bisherigen Ausgrabungen der römischen Stadt Domavia in Gradina bei Srebrenica, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, I, 1893, 218—253; IV, 1896, 202—242; L. Pogatschnig, Alter Bergbau in Bosnien, Wiss. Mitt. II (1894), 152—157; C. Patsch, Domavia, Paulys-Wissowa, Real-Encyclopädie V (1905) стр. 1294—1296; Ć. Truhelka, Die römische Drinathalstrasse im Bezirke Srebrenica, Wiss. Mitt., I, 308—314.

³⁾ C. Patsch, Historische Wanderungen im Karst und an der Adria. I. Die Herzegovina einst und jetzt, Wien 1922.

чите провенијенције; нарочито новаца. У сребрничкој околини откривен је натпис једног декуријона из Сирмија, који је за ковнице тог града набављао руду из Сребрнице.⁴⁾

Читаве гомиле бронзаног новца потицале су из виминацке ковнице, с којом је додир несумњиво постојао читаво време. По новцу да се пратити и историјат колоније. Старијих комада од друге половине првог столећа после Христа нема ниједног; нити каснијих од средине четвртог столећа. Највише комада има из трећег столећа, када је рудник и читаво насеље било у најлепшем цвету. Последњи ту нађени новац датира из времена Константина II, односно од 337—340 године.

Главна зграда Домавије, њена већница, пропала је услед пожара. То се дало утврдити по траговима паљевине на целој грађевини. Врло је вероватно, пошто рушевине нису наново оправљане, — што би се сигурно учинило, да је несрећа била случајна и ограничена само на ту зграду — да је то дошло услед неке катастрофе, која је задесила цео град. То, што је новац Константина II последњи, који се овде налазио, говорило би за то, да је катастрофа снашла град иза његова пада. Кад се то догодило не може се, наравно, поуздано казати, јер је прилика за то било више;⁵⁾ али је јасно, да није могло бити много доцније. Богати рударски град привлачно је пљачкашке одреде, који се јављају на Балкану од IV столећа, и пао је несумњиво као жртва њихове грабљивости.⁶⁾ То је античко подручје Сребрнице, одавно зване *Argentaria*. У најновије време В. Ђоровић је учинио сугестије о трговачким везама Сребрнице са Тузлом у античко доба. Изриком је споменуо размену добара: соли за руде друге врсте, истичући како би то био »леп доказ узајамног промета, који је не само могућ, него, судећи по одношајима и везама и са много даљим странама, чак и врло вероватан«.⁷⁾ Но, ово би за сада била само једна претпоставка и ништа више, јер за то нема историских доказа.

⁴⁾ С. Patsch, *Zur Geschichte von Sirmium*, Bulićev Zbornik, Zagreb—Split 1924, 229—232.

⁵⁾ Сравни Dr. J. Jung, *Roemer und Romanen in den Donauländern*, Innsbruck, 1887, 178—180; С. Patsch, *Nahodaji novaca*, Glasnik Zem. muz., XIV (1902), 419—420.

⁶⁾ Tomaschek, *Argentaria*, PWRE, III, Stuttgart 1895, 705; на Пајтингеровој табли, из средине IV столећа после Христа, Сребрница је означена као *Argentaria*. — Др. Илија Синдик, *Старе карте југословенских земаља*, Београд 1931. Атлас Географског друштва св. 6, табл. I (према K. Miller-у). — О античком периоду Босне упореди С. Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju*, Glasnik Zem. muz., XXVI (1914), 67—95; F. Šišić, *Rimska uprava u Dalmaciji i Panoniji*, Narodna starina I, 1922, 17—22; H. Cons, *La province romaine de Dalmatie*, Paris 1882, 184 и д.; G. Novak, *Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije*, Zagreb 1918; E. Oberhummer, *Zur historischen Geographie von Küstenland, Dalmatien und der Herzegowina*, Wien und Leipzig 1911; A. Patignani, *Ricordi dalmato-illirici nella monetazione imp. romana*, Archivio storico per la Dalmazia XIV, 1932, 335—357; С. Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, Glasnik Zem. muz. XIX (1907), 431—470; радови Д. Сергејевског, Glasnik Zem. muzeja, XLVIII, (1936), стр. 3—14; XLI (1929), 95—109; XXXIX (1927), 255—260; Споменик Српске Акад. наука LXXXVIII (1938), 95—127; LXXVII (1934), 1—28; Владимир Ђоровић, *Историја Босне I. Посебна издања Српске Акад. наука књ. CXXIX*, Београд 1940, 63—93. Dr. Mihovil Mandić, *Bosna i Hercegovina u rimsko doba. Povijest Bosne i Hercegovine*, knj. I Sarajevo 1942, 121—137.

⁷⁾ В. Ђоровић, нав. дело 38.

Сребрница се у изворима средњег века спомиње први пут 1376 год.⁹⁾ Дубровачки трговци у њој, којих је већ тада било у граду приличан број, били су тамо закупници руда. Сама република имала је ту у то време свог конзула, Андрију Менчетића, из познате старе властелске породице. Сребрнички дубровачки трговци дошли су те године у сукоб са неким својим земљацима, који као закупници босанске царине беху ударили нове намете и који су отежавали износ из Босне сваког другог олова сем њихова.¹⁰⁾ Очеvidна је ствар, према томе, да је Сребрница већ тада био развијен трговачки град и да је експлоатација њених рудника почела раније и омогућила обнову значаја овог места.

Из важних трговачких разлога Дубровчани су држали у Сребрници читав свој суд. Тај је имао да брзо, на лицу места, изравнава спорове између дубровачких парничара, да се не би свака парница морала водити чак у Дубровнику. У том суду налазили су се 1376 год., сем конзула још два члана Илија Сарака и Матко Николе Звездџа, његови «саветници» (*consilieri*) или «судије» (*indesi*).¹¹⁾ Тај дубровачки суд старог је датума. Још 1332 год., уређујући узајамне односе и потврђујући законски обичај «ки је*) прво кно», потврдио је бан Степан II Дубровчанима право, да Дубровчани решавају своје спорове, чак и на босанском подручју, потпуно сами. «Яко или пядоу Доукроклиннъ за друголъ погелъ оу Бони, господнъ банъ да по или пчалъ». Дубровачке тужбе на Босанце решавао је банов суд, а босанске на Дубровчане имале су ићи пред дубровачки, тј. или пред онај у самом Дубровнику или пред овакве локалне, као што је био овај у Сребрници.¹²⁾

Године 1379 било је неких мутних питања између дубровачких трговаца у Сребрници и између краља Твртка. У оскудици ближих вести ми данас, на жалост, не можемо утврдити, шта су краљеви посланици, у мају те године, говорили у Дубровнику о пословима сребрничке колоније; као ни то, ради чега су трговци из Сребрнице молили републику, да се заузме за њих код краља.

⁹⁾ С. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien*, Prag 1879, 50–51. У једној повељи код Н. Белчића, *Monumenta Ragusina V. Zagrabiae* 1897, 377 спомиње се, да је она издата «sub castro Serebernice». У словенском преводу исте повеље код Ф. Миклошића, *Monumenta serbica*, Vienna 1858, 107, то се место зове Сребрник (под Сребрњиком). Тај град је Сребрник покрај Сребрнице.

¹⁰⁾ Ј. Тадић, Писма и упутства дубровачке републике. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељ. IV књ. Изд. Српске академије наука, Београд 1935, 320, 333. Те године, 16. септембра, влада је претила књазом Богдану Прибојевићу-Округлом и његовим рођацима и пријатељима ако и даље буду нападали дубровачког конзула у Сребрници и његове суце, бацајући на њих кривицу што је Богданов брат Богаче у Дубровнику затворен. Богдан је на то писмено одговорио да пријава против њега није тачна, јер он увек «лено гледа свог конзула». Нав. дело 339. — *Mon. Rag.*, IV, 150–151.

¹¹⁾ *Mon. Rag.*, IV, 151–152.

¹²⁾ Ст. Новљковић, Законски споменици срп. држава средњег века, Београд 1912, 164–165. Год. 1376, 26. септембра, Богдан Прибојевић-Округли, одговара из Сребрнице влади у Дубровнику да не може доћи пред суд због неке куће, јер још није потпуно ослобођен од босанског краља, нити је добио све што му је одузето. — Ј. Тадић, нав. дело 370–371.

^{*}) У недостатку знака не употребљавано је «е. Прим. ур.

краља Дабише од 6 марта 1392 год. сазнајемо, да су Драго Гучетић и Новак Маћедол, оба са својом браћом, били закупили 1389 године у краља Твртка »Сребрници и понор« и да је Драгоје поштено испунио све своје обавезе. Уговор између краља и закупника гласио је, да обојица имају плаћати краљу 425 литара чистог сребра на годину. Од своје исплате Драгоје је одбио и краљ му је припознао све оно, што је закупник предао место сребра у свити, бисеру, поставцима и др., »шдѣвнѣши за пѣтѣ Сребрницѣ«. Не може се рећи сигурно, шта ово има да значи. Тешко је помислити да би град из неке опасности био напуштен. Градови као Сребрница чувају се нарочито. За то је понајбољи доказ сама одбрамбена система градских зидина. Можда се овде мисли на пусту Сребрницу као на онај део, где трагање за рудом није дало никаква резултата! Занимљиво је, да други ортак у закупници, Новак Маћедол, није платио свој дуг, него је тајно побегао из Сребрнице. Краљ Дабиша је, природно, тражио исплату од Гучетића, као неке врсте његова јемца.¹²⁾

Иначе, везе између Дубровника и Сребрнице постају све срдачније. Добар део сребрничких грађана, улазећи у трговачке везе с Дубровчанима, добија интерес за тај град и неки се, вероватно, упућују тамо. За неке Сребрничане знамо, да су постали дубровачки грађани, а то, као што се зна, од стране републике није сматрано као мала част. Такви грађани беху Новак Вукојевић, који је примљен у грађанство 21 јануара 1391 и Хреља Хрватовић, коме је та част указана 10 јуна исте године.¹³⁾ Након тога, 16 јуна 1397 примљен је за Знамо само толико, да се република одазвала њиховој жељи.¹⁴⁾ Из два писма грађанина дубровачког Живко Ивановић Лигатица »са свима частима и правима«, а он се заклео да ће пазити дужности и покорност дубровачкој управи (*iuravit civilitatem et obedientiam dominationi Ragusii*).¹⁵⁾ Тако је учинио 9 јула 1398 г. и Доброслав Миљковић.¹⁶⁾

Нереди, који су настали у Босни после 1398 год. нешто због упада Турака, а нешто ради унутрашњих метежа и борби, нису били погодни да ојачају те везе. А рат, који је настао између дубровачке републике и босанског краља, 1403—1404 год., нарочито је погодио дубровачке колоније и трговце по Босни и знатно је омео, међу осталим, и приредни развој Сребрнице. Кад су с пролећа 1404 почели преговори за мир Дубровчани су послали посланство Марина Кобужића и Николу Пуцића, дајући им посебна упутства, да траже обнову старих повластица за главне тргове босанске, а у првом реду за Високо и Сребрницу. Та су места, веле Дубровчани, много препатила и ред је, да буду обезбеђена за будућност (*che da mo avanti non ne sia fatto alcun aggravamento*).¹⁷⁾ Те године су мађарске чете поселе Сребрницу,¹⁸⁾ но изгледа да је ово учињено

¹²⁾ *Mon. Rag.*, IV, 215, 246. Године 1380, 17 септембра, уследио је судски позив Дубровчанину Богдану Прибојевићу-Округлом, у Сребрници, да подели кућу с братом Богавцем. — Ј. Тодић, нав. дело 448—449.

¹³⁾ М. Пуцић, *Споменици српски II*, Биоград 1862, 33—36; К. Јиречек, *Споменици српски*, *Споменик Српске акад. наука XI*, 1892, 39—40.

¹⁴⁾ *Mon. Rag.*, IV, 150—151.

¹⁵⁾ Нав. дело 151—152.

¹⁶⁾ Ст. Новаковић, *Законоски споменици*, 164—165.

¹⁷⁾ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades II*, Paris 1899, 99; Дубр. држ. архив; Ref. мај XXXI, 91; *Dipl. Rag.* 155—156; Пуцић, *Примед.* IV—VII.

¹⁸⁾ М. Пуцић, Нав. дело I, 208.

највише с намером да ту не дођу противници мађарски. Од новог краља Твртка II тражили су изрично, да опозове све наредбе његова претходника, краља Остоје, које је био издао за рударска места своје државе, погађајући њима понајвише дубровачке трговце.¹⁹⁾ Након тога, војвода Хрвоје заузео је Сребрницу са суседним градовима 1409, у борби против краља Остоје.²⁰⁾ Но, правог мира у Босни није било ни после тога. Краљ Сигисмунд је хтео, да под сваку цену поврати тамо свој поколебани престиж и водио је неколико експедиција против Босне. Године 1408 краљ Твртко II би одведен у ропство; 1410 био је нови нападај Сигисмундов,²¹⁾ а 1411 дошло је до даљих сукоба. Те борбе са Мађарима пратили су и тешки унутрашњи метежи, јер се земља била поделила за два домаћа краља, Твртка II и Остоју, и јер је иначе у то пометено доба свако трзао на своју страну. Борило се на све стране и свима средствима. За то време, природно, био је обустављен сав трговачки саобраћај, а трговци у појединим местима преживљавали су тешке дане.

За време ових борби мађарска војска беше још у мају 1410 посела већи део босанских градова од Усоре до Дрине, па и град Сусјед „cum mercato Srebrenia“.²²⁾ Мађари су држали подуже тај град. Још 5 априла 1411 тужили су се Дубровчани краљу Сигисмунду на неког Данијела, сребрничког цариника, који им прави сметње и молили су краља за дозволу да могу слободно трговати са рударима и радницима у тамошњим рунама.²³⁾ Али мало после те молбе кроз четири-пет дана, дошло је до љутих борби у самој Сребрници. Избила је буна домаћег елемента против мађарске власти. Сребрница је у тим борбама од стране Мађара била разрушена, поплаћена и опљачкана чисто душмански и дубровачка република са тугом јадала се на то краљу Сигисмунду. »Надамо се«, писали су они огорчено, »да ће Ваше Свето Величанство спремити лек«. — Дубровачки трговци беху се удружили с Мађарима, да с мађарском посадом бране место од Босанаца. Двојица од Дубровчана погибоше, неки беху похватали од стране Босанаца и одведени у робље, а највећи део града је опљачкан. Штета је, природно, била велика. Мађарима је успело, да хитном помоћу спасу град. Њихов кастелан спомиње се тамо још у мају месецу 1411 године.²⁴⁾ За одведене суграђане република се одмах обратила свом пријатељу, моћном војводи Сандаљу Хранићу. Изгледа, да их је он успео спасити од даље невоље,

¹⁹⁾ N. Jorga, нав. дело 102-103; Пуцић, примед. IX.

²⁰⁾ Мих. Ј. Дипић, Вести Еберхарда Вендсера о Босни. Југословенски историјски часопис I (1935), 362. Још четрдесет година касније памтило се у Дубровнику то заузеће Сребрнице од стране сплитског Херцега. — Глас CLIX, 186.

²¹⁾ Краљ Сигисмунд се 14 октобра налазио у Сребрници. Fejer, Cod. dipl. X, 5, стр. 45-46.

²²⁾ Geleisch-ThaHöczy, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae, Budapest 1887, 195; упор. Lucio, Memorie, 391. Босна нема други „mercatus Srebrenia“ сем Сребрнице.

²³⁾ N. Jorga, нав. дело 129.

²⁴⁾ Dipl. Rag., 200-201; В. Ђорђевић, Историја Босне 406; М. Пуцић, нав. дело, 102 и прим. XIII.

Забринута република писала је тада војводи: »Нашама гдѣ мори господарство ти до-
пик а тѣм ширѣтѣ трговци пиши или иланије дѣрокачко кѣди ти милостѣ љубити и нидати
иѣкоје ланшине дѣиници«²⁵⁾.

После те борбе око Сребрнице краљ Сигисмунд је решио, да богати град преда деспоту Стефану Лазаревићу. Последња побуна показала му је, да је тешко бранити увек с мађарском посадом то место тако далеко од мађарских земаља. Босанцима га није хтео вратити, јер није имао вере у њих и јер није хтео да им поседом тог града појача финансиску снагу. Решио се стога, да то место уступи деспоту, који му је већ дужи низ година био одан пријатељ и вазал. То је требала бити видна награда за деспотово држање на страни Мађара у свима опасним последњим кризама и за услуге, које му је учинио изриком у Босни, за време последњих борби. С друге стране, на тај начин никада неће моћи доћи до мира између Србије и Босне, што је Мађарској ишло у рачун. Србија је заузимањем Сребрнице закорачила на територију босанску. Почетком месеца новембра 1412 краљ Сигисмунд је изгледа био лично у том крају, јер Дубровчани упућују њему своје посланство према Дрини и у област Златоносовића, који беху господари у долини Спрече и око Зворника.²⁶⁾ Вероватно је тада град и предат српском деспоту.²⁷⁾

²⁵⁾ М. Пуцић, II, 102. N. Jorga, нав. дело 128. Према овом мом излагању види се, да сребрничку аферу излажемо друкчије него Ф. Шишић, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić*, Zagreb 1902, 223.

²⁶⁾ *Dipl. Rag.*, 210—211.

²⁷⁾ Око тога, кад је Сребрница дошла деспоту Ст. Лазаревићу постоје у науци различита мишљења. Тако, најпре се узимало да је 1411 год. Сребрница дошла под власт српског деспота. — С. Јиречек, *Die Handelsstrassen und Bergwerke in Serbien und Bosnien*, 39, 50; V. Klaić, *Povjest Bosne*, Zagreb 1882, 142; исти, *Povjest Hrvata II*, 2, Zagreb 1902, 49; St. Stanojević, *Die Biographie, Stefan Lazarević's von Konstantin Philosophen als Geschichtquelle*, Archiv für slavische Philologie, XVIII, 1896, 448; J. Radonić, *Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranic Kosača*, Archiv f. sl. Phil. XIX, 1897, 413; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vučić Hrvatinić*, Zagreb 1902, 223. За овим, према излагањима К. Јирека излази да је град дошао Србима знатно доцније, пошто се у деспотову поседу спомиње у дубровачкој преписи тога времена први пут тек 2 октобра 1413. — *Geschichte der Serben*, Gotha 1918, 148. Љ. Ковачевић је за трећи датум 1412, када је Стефан добио Сребрницу на будимском сабору од 22 маја до 23 јуна те године, кад према речима К. Филозофа: »иже-
глим отъ сугрекиныхъ странахъ казати дарованиа цесюу, грады суко ггардое и кси и прочии, юже кѣдѣтъ кѣа
окрастѣнамъ царекѣнимъ«. — В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, Гласник Српског ученог друштва XLII, Београд 1875, 311. Љ. Ковачевић мисли да је деспот Стефан узео Сребрницу у другој половини 1412 год. »мирнијем начином, јер да је дошло до рата, споменуо би његов животописац Константин, као што је споменуо друга два његова рата у Босни«. Љ. Ковачевић, нав. рад 420—423. Ово мишљење Љ. Ковачевића усваја дословце и В. Ђоровић, расправљајући о Сребрници за владе деспота Стефана (1413—1427). — Нав. рад 61—62; и касније др. В. Ђоровић, *Хисторија Босне I*. Посебна издања Српске академије наука књ. CXXIX, Београд 1940, 408. Сада пак Ј. Радоњић заступа гледиште да је деспот Стефан добио Сребрницу непосредно пошто се нагодио са Сигисмундом у Будиму, у јулу 1411. По њему ово уступање могло би се тумачити тако да је краљ Сигисмунд, уступајући деспоту између осталог и Сребрницу, мислио да ће више користи имати ако ове руднике буду експлоатисали рудари из Србије, чија је спрема тада била позната у западној Европи. — Јован Радоњић, *Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII—XVI века*, Глас Срп. акад. наука, CLXXXVII (1941), 158 нап. 10, 160 нап. 13.

III

Занимљива и интересантна је историја Сребрнице под управом српскога деспота Стефана Лазаревића. Главни подаци о томе налазе се у документима који говоре о односима деспота Стефана и дубровачке републике. У тим документима се између осталог говори и о дубровачким грађанима у Сребрници.

Пре свега, деспот Стефан је био дао нарочите повластице дубровачким трговцима у својој земљи. У повељи од 2 децембра 1405 год. поред повластица, деспот даје и обећања: »да иѣ палити Дубровчаномъ оу трговихъ господыткы ние.«²⁸⁾ Сада, истрошен тешким ратовима, деспот је морао да погази та обећања и удари дажбине на дубровачке трговце, да би повећао приходе дворске благајне. Дубровчани су због тога стали да протестују, изриком пак протествовали су због Сребрнице, тек одскора дошле под српску власт. При тим протестима Дубровчани се позивају на старе повластице добијене од босанских и мађарских владара, те 5 марта 1414 пишу у томе смислу деспоту Стефану, а 6 марта обавештавају о истом и своје трговце у Сребрници.²⁹⁾ Молбе и протести Дубровчана остали су без успеха, и ствари су се заплитале тако да су дошле у озбиљну и критичну фазу. Извесни дубровачки трговци у Сребрници не хтедоше поступити према деспотовим наредбама, те је овај против њих предузео строге мере. Наиме деспотови чиновници у Сребрници похватају све оне дубровачке трговце који нису платили дажбине, вежу их и баце у тамницу, а имања им конфискују. Због тога, знатан број дубровачких трговаца напусти Сребрницу и бежи својим кућама. Изненађена таквим поступком деспотових чиновника, дубровачка република шаље деспоту 21 децембра исте године Ивана Гундулића, да се пожали и да потсети деспота Стефана на раније дате повластице и права дубровачка.³⁰⁾ Јануара месеца 1415, друго дубровачко посланство које је ишло да честита свадбу и понесе поклоне деспотовом сестрићу Ђурђу Бранковићу, имало је да посети и деспота Стефана. Када и Стефану честита радост у породици, посланство има да поведе разговор и о строгости деспотових чиновника према њиховим трговцима. На крају, посланство има упозорити деспота да то може довести до напуштања дубровачке трговине са Србијом. Осим тога посланство се имало жалити и на насилно узимање дубровачких ствари за деспотов двор, те је имало тражити да се то плати и да се више уопште никад не понови. Поред тога наложено је посланству да говори по тој ствари и са Ђурђем Бранковићем и његовом мајком Маром.³¹⁾

Како сазнајемо из два писма дубровачке републике од 16 марта 1415 год., питање конфискације имовине дубровачких трговаца у Сребрници у корист државне благајне деспота Стефана познато је у извесним појединостима. У писмима се спомиње неки Живко Лигатић, на кога се деспот расрдио и дао га везати и запленити му све имање и покућство. Позивајући се на старе повластице, потврђене од његових родитеља и њега самог, које су им јемчиле сло-

²⁸⁾ Ст. Новаковић, Законски споменици 218—221.

²⁹⁾ Н. Јотка, нап. дело 144.

³⁰⁾ Нап. дело 147.

³¹⁾ Нап. дело 148—149.

боду трговине, Дубровчани сада у једном писму моле, да се половина те имовине преда Степку Павловићу, ортаку Живковом, коме то по закону припада. У другом писму они се заузимају и за самог Живка Лигатића, на кога се деспот наљутио за његово какво »индиферентно« или што га је неки пакосник опањакао код деспота. На ово је деспот Стефан изјавио дубровачком посланству да ће Степку Павловићу вратити његов део, али под условом да он докаже своје власништво. Дубровачка република је на то писмом од 15 маја исте године издала уверење, да је у њене књиге унесен уговор по коме Живко Лигатић и Степко Павловић деле по пола све имање у Сребрници.³²⁾ Ово писмо и уверење ништа нису помогли, нити су пак утицали на деспота да ствар реши у корист дубровачке републике. Стога су Дубровчани 30 новембра исте године написали писмо поново деспоту Стефану и његовом митрополиту Исидору, молећи их да ослободе имање њиховог поданика, а поред тога моле да ови помогну и неке друге Дубровчане у Сребрници.³³⁾ Ни овога пута деспот Стефан није хтео изићи у сусрет молби Дубровчана. Због тога, 22 фебруара 1416 год. Дубровчани шаљу деспоту Стефану другог посланика Николу Гучетића, који је имао да заступа интересе Степка Павловића. Било је ту још и других притужби дубровачких трговаца из Сребрнице, за које се имао Гучетић заузети. Тако Франу Соркочевићу узео је војвода сребрнички 40 литара сребра, које му није још враћено, и поред тога што је деспот Стефан обећао да ће се вратити. Деспот Стефан пак имао је лична дуговања Марину Гучетићу, која до тада није био измирио. Посланику је предато било и једно писмо за деспотовог митрополита Исидора, са молбом да се што топлије заузме за њих код деспота Стефана.³⁴⁾ Како изгледа, ни ово посланство није имало успеха у својој мисији.³⁵⁾ У јесен те године било је нових тужби од стране дубровачких трговаца на подручју државе деспота Стефана.

Због таквих поступака, дубровачка република се нашла увређена, па је забранила трговину са деспотовином, одмах иза наведених догађаја 1416. Забрана је наново поновљена 3 априла 1417 године.³⁶⁾ Тако је дошло до правог сукоба између дубровачке републике и деспотовине.³⁷⁾ Тај се сукоб врло лепо види из неколико опширних тужби дубровачких трговаца из Сребрнице, који 18 августа 1417 извештавају Дубровник да је у Сребрницу дошао Богдан војвода деспота Стефана, у друштву са Дубровчанима закупцима сребрничке царине. Овај је војвода позвао дубровачке трговце да им објави две наредбе. Дубровачки се трговци сакупе, одреде осморицу да иду у њихово име код војводе Богдана и да чују у чему је ствар. Војвода Богдан је најпре отсечно саопштио прву деспотову наредбу, којом деспот Стефан уводи у Сребрници исти царински ред, који важи и за Ново Брдо. Овај царински ред ступа на снагу од 15 августа

³²⁾ М. Пупић, *Споменици српски* I, Београд 1858, 128—130.

³³⁾ Дубр. држ. архив; Rog. 1415—1418, fol. 29, цитат код В. Ђоровића, нав. рад у Прилозима, стр. 64.

³⁴⁾ Herli, *Lettere e Commissioni di Levante*, IV, f. 147, нав. код Н. Јорге, нав. дело 154.

³⁵⁾ В. Ђоровић, на истом месту.

³⁶⁾ Н. Јорџа, нав. дело 158.

³⁷⁾ В. Ђоровић, нав. рад 65—66.

те године. Затим је изнео другу наредбу, која се тичала деспотовог новца. Наиме деспот је наредио да сви радници у рудницима и становници Сребрнице имају бити обавештени, да не смеју више трговати са самим сребром, већ са деспотовим новцем. За прекршај овога одређује се строга казна: дотични ће се сматрати као издајник и изгубиће имовину. Ово је на дубровачке трговце и царинике у Сребрници деловало поражавајуће. Што се тиче прве наредбе, која је ограничавала њихову зараду и трговину са сребром, они су тиме били веома узрујани. Тим актом повишења царине у Сребрници према одредбама које су важиле за Ново Брдо, јадали су се да то Дубровчанима доноси много штете, но то је ствар чисто деспотова. Друга наредба која се односила на обавезно увођење деспотовог новца узбудила је веома дубровачке трговце у Сребрници. Они се одмах оглађују од ње, изјављујући да такав поступак кида са традицијом и да они то не могу усвојити, док о томе не обавесте дубровачку републику. За извршење ових деспотових наредби старали су се његови чиновници. У вршењу царинских наредби нарочито је био енергичан и строг властелин Радин, човек деспота Стефана и војводе Богдана, на кога дубровачки трговци у Сребрници очајно кукају. Дубровачка република је поручила сребрничким трговцима да не признају нове намете. Тако настају тешки и врло неподношљиви сукоби.³⁸⁾ Као последица таквих односа и сукоба 22 септембра исте године донета је друга забрана, којом се укида свако трговање са Сребрницом. О томе су извештени Сребрница и Зворник, са поруком да о тој одлуци буду обавештени сви остали дубровачки трговци којима то буде непознато, а ту дођу са других страна. Ако би ко прекршио ову наредбу, одређује се за то глоба од 500 перпера. Овај поступак дубровачке републике веома је разљутио деспота Стефана, те, како јављају царинници, деспот поставља своје људе «капиције» на кланце и прелазе преко Дрине, који нагонс Дубровчане да иду у Сребрницу.³⁹⁾ Но, ствар не стоји тако: капиције су биле упућене од стране цариника из Сребрнице из бојазни од губитака. То јасно сведочи један карактеристичан случај, где се неки капиција тужи да му царинници нису платили обећаних 150 асири за један месец службе. Поводом тога, царинници су касније тврдили, бојећи се казне, да те капиције они заиста исплаћују, али од деспотовог прихода. У вези тога дубровачка република је наредила 22 октобра тајну истрагу. Истрага је поверена тројици Дубровчана у Сребрници: Михајлу Соркочевићу, Зану Гучетићу и Блажу Бобољевићу.⁴⁰⁾ Но, Дубровчанима је било доста тих неугодности и немиких догађаја, те почну радити да ствари изравнају. У томе смислу дубровачка република шаље 9 новембра исте године посланство код деспота Стефана. Посланство су сачињавали: Никола Гучетић и Добре Бинцола, којима је препоручено да делују усрдно и вешто на деспота Стефана, како би се изравнали и окончали сви дотадашњи сукоби и непријатности. Да би тај посао текао како треба и да би се завршио са жељеним успехом, израђен

³⁸⁾ Дубр. држ. арх.: Lett. e Com. di Levante, V, f. 39–41; N. Jorga, нав. дело 159; В. Ђоровић, нав. рад 67; К. Јиречек, Историја Срба IV, 162.

³⁹⁾ Дубр. држ. арх.: Rog. 1417, f. 79; Lett. et Comm. V, f. 42–44, 54–55; N. Jorga, нав. дело 159; В. Ђоровић, нав. рад 67.

⁴⁰⁾ В. Ђоровић, нав. рад 67–68.

је у кнежевској канцеларији у Дубровнику говор, који има посланство да прочита пред деспотом Стефаном. У говору се најпре говори о томе како су од старине Дубровчани били у добрим и срдчним односима са Србијом и Стефановим прецима, од којих су уживали знатне повластице. Но, неки неваљалац од деспотових људи, наговорен од стране »ђавола, божјег одпадника«, криво обавести деспота, што је изазвало несугласице, сукобе и немиле догађаје, пљачке и затварања дубровачких трговаца у Новом Брду и Сребрници; па се каже да су Дубровчани у тешким временима бранили српске градове од Турака, као своју »власиту отаџбину«. Пошто је добио Сребрницу, деспот је дао једну повељу, којом признаје дубровачким трговцима старе повластице. Али, новим наметима, у Сребрници су угрожени и трговина и трговци. Стога деспот Стефан треба да укине нове царине у Сребрници.⁴¹⁾ Но, пре него је посланство изашло пред деспота Стефана са својим плански смишљеним говором, деспот је о садржини говора био детаљно обавештен. То је сазнао преко дубровачког племића из Сребрнице Марина Градића, који га је о томе обавестио у циљу потстицања против Дубровчана. Према свему судећи, ово је чињено са планом ради личног пласирања и богаћења самога М. Гучетића, који је ова сплеткарења и обавештења вршио да би се лично доченао сребрничких царина, у чему је и успео. Бенедикт Марина Дражића саопштио је једном приликом, да се око месних поклада 1417 налазио у Крушевцу, на двору деспота Стефана, где је разговарао са Марином Градићем и Јаковом Водопијом. Бенедикт је том приликом сазнао од њих, да су они купили сребрничке царине за 3.000 либара сребра. О томе је начињен уговор, по коме нико од деспотових људи у Сребрници не сме променити ни једну аксаћу сребра, никоме другом, осим њима цариницима. Да би то спровели у дело, они су добили од деспота Стефана једног његовог дворјанина, који је пазио све пролазе да не би Дубровчани могли проносити робу без печата Радинова, човека који наплаћује нову царину у Сребрници, а кога су закупци плаћали.⁴²⁾ Овако стање није могло дуго остати. Република решава 4 маја 1418 да поново прекине трговачке везе са Србијом, те издаје наредбу градској царинарници »да се не сме царинити роба трговцима, који хоће да иду у Сребрницу у подручје господина деспота, и да трговци под заклетвом изјаве, да не иду тамо«. Ко се ухвати да прекрши ову наредбу, биће кажњен са половином износа вредности дотичне робе.⁴³⁾ Овај

⁴¹⁾ Том приликом дубровачка република тражи од својег посланства које се бавило у Сребрници, да при повратку у Дубровник понесе са собом старе повеље о повластицама, добијене од босанских и мађарских владара. О томе се у писму каже: »Јер пошто смо обавештени да се наше латинске и словенске повеље (дате нама) од Босне о од Мађарске налазе у Сребрници у рукама госпара Јована Николиног Гучетића, то учините да вам се ладну или од њега или од онога ко их има, и дајте их копирати, латинске латински, а словенске словенски и копије оставите трговцима, а оригинале понесите са собом, и оне које је потребно покажите и употребите, а приликом вашег повратка понесите их са собом у Дубровник, како не би имали брига да их тражимо, када би их требало видети«. — Lett. et Cons., V, f. 54—56; В. Ћоровић, нав. рад 68.

⁴²⁾ N. Jorga, нав. дело 166—168; В. Ћоровић, нав. рад 69—70.

⁴³⁾ Дубр. држ. арх.: Rog. II, f. 113; В. Ћоровић, нав. рад 70.

нови прекид трговачких веза, незгодно је дејствовао на деспота Стефана. Да би ствар изгладио, деспот нуди републици да се нагоде. Наиме деспот изјављује да ће попустити са своје стране нешто од захтева, а дубровачка република треба да усвоји неке од нових царина. Дубровачка република је по томе дуго већала, па је 3 октобра исте године одлучила да се дозволи трговина са деспотином. Тек 30 децембра те године република је писала трговцима у Сребрницу да плаћају »дукат намета, који је деспот тражио.«⁴⁴⁾

Тако се постепено стишавају рђави односи између дубровачке републике и Србије деспота Стефана, те се живот у Сребрници развија нормално. Иза споменутих сукоба 28 октобра 1420, поново се јављају тужбе и извесне несугласице између Стефана и дубровачке републике.⁴⁵⁾ Наиме 1421 године деспот Стефан је пошао у Зету, где је због Балшина наследства избио рат између Србије и Млетака. Са деспотом су пошли и извесни дубровачки трговци, што је страшно изненадило и разљутило дубровачку републику те »из страха пред Млечанима, Дубровчани им наређују да се одмах врате и да се ништа не задржавају у Зети.«⁴⁶⁾ За овим, у току 1421 настају међусобна погађања између деспота Стефана и дубровачке републике по питању решавања спора око уређења међусобних односа.⁴⁷⁾ Крајем 1421 поново су везани неки дубровачки грађани у Сребрници. О томе је у Дубровник стигла вест почетком јануара 1422 године. Дубровчани нису знали детаљно како се тај случај одиграо.⁴⁸⁾ У то време једна дубровачка депутација, састављена од Миха Расића и Николе Пуцића, одлази код деспота Стефана ради преговора о успостављању добрих и срдачних односа са републиком. Ова депутација је са успехом завршила преговоре и обавестила је републику о доброј вољи деспотовој. Том приликом депутација објашњава ствар са хапшењем дубровачких грађана у Сребрници. Наиме један Дубровчанин био се напио. У пијаном стању он је незаконито дао »у удаву« затворити три дубровачка властеличића: Живана, Гочка и Мароја Гучетића. Деспот Стефан их је одмах пустио на слободу. Поред тога деспот је учинио још неколико предусретљивости и услуга према дубровачким трговцима. Дубровачка република му се за то захваљује врло срдачно.⁴⁹⁾ Након тога настају срдачни односи између Дубровчана и деспота Стефана дуже времена.⁵⁰⁾

⁴⁴⁾ N. Јорџа, нав. дело 168. Те године деспот Стефан јавља сребрничким цариницима Мароју, Бенку и Јакши, да плате од царине Меху, сестрићу Маткову и Маројеву за »контуш« и за »брачин« што је узео у њега, петнаест литара сребра. — М. Пуцић, Споменици српски II, 64. Бенку и Јакши деспот јавља да је купио кућу у Митровици од Мехе, за коју издаје налог да се исплати овоме пет литара сребра. — На нав. месту: Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма књ. I. Београд—Ср. Карловци 1929, 221.

⁴⁵⁾ О томе види В. Ђоровић, нав. рад 70—71.

⁴⁶⁾ St. Stanojević, нав. рад 461; N. Јорџа, нав. дело 199—200.

⁴⁷⁾ О томе види М. Пуцић, нав. дело I, стр. XXI—XXVII; В. Ђоровић, нав. рад 71.

⁴⁸⁾ Дубр. држ. арх., Rog. III, f. 65; N. Јорџа, нав. дело 201; В. Ђоровић, нав. рад 72.

⁴⁹⁾ М. Пуцић, нав. дело I, 160—161, 164—165. Љ. Стојановић, нав. дело 226—227.

⁵⁰⁾ S. Ljubić, Listine VIII, Zagreb 1886, 210—211; М. Пуцић, нав. дело II, 79; В. Ђоровић, нав. рад 72.

Као необично занимљив и карактеристичан детаљ из живота дубровачких трговаца у Сребрници наводимо следећи пример. Наиме 18 маја 1424 године пријавио је Мароје Држић суду Николу и Ивана Сараку, дубровачке царинике у Сребрници, тужећи се на њих ради царина између Зворника и Сребрнице. Држић је имао једну »ботегу« у Сребрници. »Цариник, који је држао своје момке пред кућом пургара Вукосава близу цркве францишканске«, позвао га је на суд и наредио му, да плати момцима као глобу или »удау« 50 перпера за сукна која је донео из Високог. М. Држић истиче да се дотад није у Сребрници плаћала царина за сукно. Док је он био на путу, цариници су против њега распалили самог жупана Драгишу Динчића. Због тога, М. Држић се није усудио да иде у Сребрницу, па је чак молио кнеза Вукашина Златоносовића да га препоручи и заштити. Но, Д. Динчић је био бесан и није се дао укротити, приписујући М. Држићу да га је страшно срамотио и псовао.³¹⁾

Посебно и врло важно питање је однос Босанске државе према деспоту Стефану због Сребрнице. Пре свега, босански великаши нису могли прежалити уступање Сребрнице Стефану. Због тога, одмах после потпадања Сребрнице под власт деспотову, Босанци се спремају за акцију ради њеног повратка. У то време бивају упади Турака у Босну, нарочито 1414 и 1415 године. Особито је био жесток напад Турака у августу 1415. Но, то нимало није сметало босанским великашима да предузму напад на Сребрницу. О томе сазнајемо из писма дубровачке републике мађарскоме краљу. Те године 18 августа известила је дубровачка република мађарског краља да босански великаши припремају напад на Сребрницу да би је отели.³²⁾ О томе се у извештају каже: »*hagones Bosne fuerunt ad universalem colloquium et deliberaverunt auferre Srebernizam*«. Шест дана после тога настале су извесне побуне у околини Сутјеске.³³⁾ Те међусобне борбе Босанаца и упади Турака, омели су започету акцију за напад на Сребрницу, к томе је допринело и знатно јачање деспота Стефана³⁴⁾.

Јула месеца 1425 бавио се деспот Стефан у Сребрници да би одржао дух у граду и нашао му се у помоћ, ако би дошло до турског напада. Но, том приликом Турци нису дирали у Сребрницу.³⁵⁾ Почетком октобра те године били су сасвим нормални односи и прилике у Сребрници и расправљало се о некаквом депозиту; крајем тога месеца пак, водио се рат на Дрини, те је тада и Сребрница била опседнута,³⁶⁾ и наскоро је потпала под босанску власт.

То се десило овако: видећи Србе у невољи, босански краљ Твртко II с Босанцима науми да преотме Сребрницу од деспота Стефана, зашто припреми одлучан напад. У томе нападу су учествовали и нарочито се истакли Диничићи. Тада је босанска војска запалила град Сребрницу и нанела штету самим Ду-

³¹⁾ К. Јиречек, Споменици српски. Споменик XI, 75—76.

³²⁾ *Diplom. Ragus.* 251—252; N. Jorga, нав. дело 150; F. Šišić, нав. дело 234—235; *Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 251.

³³⁾ О томе види N. Jorga, нав. дело 150—151; *Gelcich-Thallóczy*, нав. дело 261; *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti VII*, 1869, 229; J. Радонић, О кнезу Павлу Раденовићу, Нови Сад 1901, 51—52; В. Ћоровић, нав. рад 74; исти, *Хисторија Босне I*, 416—417.

³⁴⁾ В. Ћоровић, нав. рад у Прилозима II, 74.

³⁵⁾ Исти, *Хисторија Босне I*, 434—435.

³⁶⁾ N. Jorga, нав. дело 241—243; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 130; IV, 90; М. Динић, *Сребрник крај Сребрнице*, Глас CLXI, 192; В. Ћоровић, нав. рад 75.

бровчанима у граду више од 50.000 дуката. Деспот Стефан крену своју војску одмах после тога напада против Босанаца, а у исто време пада и унад Турака у Босну.⁸⁷⁾ Деспот је са својом војском оперисао брзо и успешно. Када је прешао набујалу Дрину на најнепроходнијем месту, босански Краљ Твртко са својом војском се поплашио, није смео да га сачека, већ је побегао. Деспот Стефан га је стао гонити, те се Твртко затвори у тврди град Сутиску, одакле пошаље посланство да преговара са деспотом Стефаном о миру. Услови мира нису нам познати, али је до мира дошло, после чега се деспот Стефан вратио са својом војском у Србију.⁸⁸⁾ Том приликом деспот је задобио од Босанаца знатан ратни плен, где се нарочито спомињу топови; од којих је деспот један највећи послао у Београд, а два мања отпреми у Сребрник украј Сребрнице: »Отиа же и прашта ну глаголемия Халкки коуцкоу съ нивия дѣла. Дипотъ же поклетъ кланкою къ Бѣлградъ кити, прочне же къ Сребрникъ, бликъ же къ страни коуцкыне каниа, гънакъ крлю пѣтиоклашъ«⁸⁹⁾.

Почетком новембра те године спомињу се дубровачки трговци наново опседнути у сребрничкој тврђави.⁹⁰⁾ Очигледно то су они дубровачки трговци, који су у октобру те године учествовали у одбрани града, удружени са војском деспота Стефана, а против босанске војске краља Твртка, што је овога јако разљутило, због чега је у новембру писао претеће писмо дубровачкој републици.⁹¹⁾

У мају месецу 1426 деспот Стефан је био у Тати, ради склапања споразума са мађарским краљем Жигмундом. На томе споразуму угарски краљ је прихватио и признао за Стефанова наследника Ђ. Бранковића. У накнаду за то, Мађари су од Срба имали примити Београд, Голубац и Мачву.⁹²⁾ Султан Мурат II добивши вест о томе, почео се хитно спремати на Србију. Његова војска је пошла у акцију и доспела је до Крушевца, одакле су поједине чете продрле у Босну. Деспот Стефан се спремао за отпор. Но, како је желео да ово питање реши мирним путем, он посла султану који се тада бавио у Софији посланство. Посланство деспота Стефана завршило је преговоре са султаном успешно.⁹³⁾

Двадесет петог јула 1426 год. деспот Стефан је издао једну повељу, *in descensu nostro Zreberniça* што значи да је у то време овај град био у српским рукама и да се деспот Стефан тада бавио у Сребрници.⁹⁴⁾

⁸⁷⁾ Dipl. Rog., 319; В. Ђоровић, нав. рад 75 где истиче »да ли овај истовремени напад није ствар споразума или заједничке освете«.

⁸⁸⁾ Константин, (Гласник XLII), 316–317. У то време су дубровачки трговци из Сребрнице проузроковали босанском краљу Твртку II губитак од 10.000 дуката. В. Ђоровић, (нав. рад 75) сматра да је тај босански нападај био један од деспотових главних разлога одбране од Турака, јер је показивао, како веза између њега и босанског краља, који се ланске године измирио с Мађарима, није чврста, па следствено ни веза са самим Мађарима.

⁸⁹⁾ Константин, 317.

⁹⁰⁾ Ст. Станојевић, *Piero Spano*, Београд 1901, 11; М. Динић, нав. рад 193.

⁹¹⁾ М. Динић, на нав. месту.

⁹²⁾ Јов. Радонић, Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII–XVI века, Глас CLXXXVII, 179–193.

⁹³⁾ В. Ђоровић, нав. рад 75; Ј. Радонић, нав. рад 174.

⁹⁴⁾ *Acta arch. ven.* II, 260; К. Јиречек, Историја Срба IV, 135 нап. 7; М. Динић, нав. рад 190; Љубић, *Listine* IX, 18.

Пред крај владавине деспота Стефана Сребрница је играла видну улогу и њој се поклањала нарочита пажња. Константин Филозоф, биограф деспота Стефана, прича не наводећи датума, како се деспот разболео од ногу, и бојећи се да не умре, послао по свога нећака Ђурђа Бранковића, па је у Сребрницу сазвао сабор с патријархом, архијерејима, властелом и свима властима и изабранима. Пред њима је деспот на сабору благословио Ђурђа на господство и рекао свима да им га оставља место себе. С молитвом, положио је руке своје на Ђурђа, заклео је све да му буду верни, а проклео је оне који би му били неверни. Затим је деспот заклео Ђурђа да он не презре његов наук, већ, како се он сам о свему старао, нека тако и Ђурађ чини. Потом му је стао давати важне савете. Животописац деспотов о томе каже: »Благочетникаго же деспота Стефана постижи мнозиже колети пожитна, негоже из дикши страдаши. Гдѣмъ же и мнозиже крѣпости оукома и помыслихъ по истини своего господина Гургия и приходихъ къ ка либѣтѣ нарицелѣмъ Сребрница и тоу крѣпости къ патриарху и скорѣ чыткыныхъ архіерей и клягордыныхъ кѣсѣхъ клягити же и кѣсѣхъ изаринныхъ и клягослокалѣхъ того ксорокѣ на господѣтко, глаголю отъ ныши нго познати господина къ либѣтѣмъ. Иегоже и множеткокоши роукѣ кыздожнѣмъ, таже и кѣсѣхъ оклиахъ неже кѣриомъ нѣмоу кыти. Проклиахъ же хотѣштинѣхъ шѣбѣтѣко коѣ кыздожнѣтѣ. Таже и много заклинахъ неже по чину іегоа кыпѣтѣмъ не прѣзрѣти, нѣ шѣкоже изъ глѣмъ о кѣсѣхъ промышѣмъ нѣкѣти хотѣхъ тако и тѣ. Ико мнози полоужаши тоутѣмъ либѣ, нѣкѣи кыздати ш оутѣхъ. И мнози поучишѣ о клягочетинѣ и зпѣкѣдѣмъ. Гдѣмъ же отъ толѣ кѣрѣкиши мнозиже господиноу своемоу привамахоу и кномоу нѣжѣ прѣкѣе. Оздражѣмъ же клягочетинѣмъ отъ оное колѣзинѣ, хуждѣмъ клягѣмъ творѣмъ»⁶⁵⁾.

Према досад у науци утврђеним чињеницама, овај сабор у Сребрници је само прихватио Ђурђа Бранковића као наследника српскога престола и ништа више.⁶⁶⁾

На крају живота и владавине деспота Стефана десио се један сукоб и врло значајна побуна у вези Сребрнице, што је имало озбиљних последица.⁶⁷⁾ Ове су незгоде деспоту Стефану припремили између осталих и Дубровчани, које их је зато стало много жртава, материјалних губитака и других недаћа. Наиме између Дубровчана и деспота Стефана беше опет дошло до затегнутих односа. Јула месеца 1425, због неких неправди причињених дубровачким трговцима, протествовали су дубровачки трговци у Новом Брду. Послато је и једно посланство код деспота Стефана да се по томе жали, али ти протести и жалбе ништа нису помогли. Због тога је дубровачка република забранила 8 октобра трговину са државом деспота Стефана, а уз то у великој сриби и са обласћу великога пријатеља дубровачке републике Ђурђа Бранковића. Но, и поред те забране, дубровачка република није прекинула све везе, и нарочито Србијанцима није правила тешкоће приликом извоза оружја.⁶⁸⁾ Ова забрана дубровачке републике нешто је измењена 18 јануара 1426, када је дата дозвола трговања »преко Зете и са Босном, из које је изузета само Сребрница».⁶⁹⁾ Због

⁶⁵⁾ Константин, 316.

⁶⁶⁾ Никола Радојчић, Српски државни сабори у средњем веку. Посебна издања Српске акад. наука, књ. СХХХ (1940), 179. Ј. Радонић, (нав. рад 192—193) мисли да је овај сабор одржан у Сребрници половином јула 1426 год., као и да је деспоту Стефану била намера да покаже Босанцима колико се осећа сигурним у том крају.

⁶⁷⁾ В. Ђоровић, нав. рад 75.

⁶⁸⁾ N. Jorga, нав. дело 226; В. Ђоровић, нав. рад 76.

⁶⁹⁾ N. Jorga, нав. дело 229; В. Ђоровић, на нав. месту.

тога су вођени посебни преговори од марта до маја те године. Ствар се тичала неких рударских рупа, кућа и разних ствари, што је било узанђено, па је имало бити враћено. Да би се ствар што повољније решила по Дубровчане, ови изаберу за депутате два члана дубровачке сребрничке колоније, који су имали молити код деспота Стефана, а у случају потребе њима је наложено да имају дати и потребна обавештења. Као што се врло често дешавало и у прошлости, тако и овом приликом дубровачко посланство, како изгледа, није имало успеха. Нешто стога, а нешто због уопште затегнутих односа, у пролеће 1427 дође до отворене побуне. Деспотов животописац К. Филозоф саопштава да је под Сребрницом, где је било мноштво среброделача, дошло до оштрог сукоба. Среброделци су убили надзорника рудника и избацили га из палате.⁷⁰⁾

У животопису деспотовом од К. Филозофа дописао је неко са стране да се дотични надзорник рудника звао Владислав.⁷¹⁾ М. Орбини причајући о том, спомиње исто то име. Орбини каже како деспот Стефан *»mandò in Srebarniza un suo gentil' huomo addimandato Vladislav, per governo di quel luogo«*.⁷²⁾ Због тога деспот Стефан је лично дошао у Сребрницу, где је изрекао страшну пресуду над Дубровчанима сребрничким. Многи су од дубровачких грађана побегли, а онима које је ухватио деспот даде отсећи руке и ноге.⁷³⁾ Деспотов животописац о томе каже: *»Бѣши ко лѣтего подѣ прѣдѣ рѣчньмъ градомъ Сребрницѣ, къ шельмѣмъ прирѣдѣльцѣмъ мнозиѣмъ, иже и поклана юношѣмъ надѣ дѣши. Иѣрши же коуи подѣмъши ипорѣ оуеши пего къ полаты крѣпшѣ. Шни же оуѣдѣмъ, подѣмъ и талѣмъ и лѣтегоу мнозиѣмъ отѣмъмъ, иѣмъмъ и тѣмъ мнозиѣмъ ради крѣмъ оуѣмъмъ рѣмъ и ногѣ.«*⁷⁴⁾ У Дубровнику је ово недело изазвало велико узбуђење. Сам пак деспот Стефан, по речима К. Филозофа, када би се тога сетио, био је очајан и горко је плакао.⁷⁵⁾ Да би умилостивили деспота Стефана, Дубровчани 16 априла те године шаљу деспоту посланство: Паскоја Растића и Јунија Градића, са мисијом да спасу остале и изравнају спор. Дубровачка република је том приликом преко посланства послала деспоту Стефану претставку, у којој се каже да су се ти несрећници осећали кривима, они би побегли, као што су то учинили прави кривци; но и да су били криви, требало је према њима имати обзира и милости, због толико доказане дубровачке пажње према деспоту Стефану и Србији. Стога дубровачка република моли да деспот Стефан ослободи остале затворенике и да им поврати заплена имања. Но, деспот Стефан је био веома љут због догађаја и побуне у Сребрници, и није

⁷⁰⁾ В. Ђоровић напомиње (нав. рад 77), да је ова побуна можда била организована у вези са извесним непријатељима деспотовим.

⁷¹⁾ К. Лирећек, Историја Срба IV, 158.

⁷²⁾ М. Orbinì, Il regno de gli Slavi (1601), 323.

⁷³⁾ В. Ђоровић, нав. рад 76, поводићи се за једним извештајем Дубр. држ. архиве Rog. III, 317—318, каже како је деспот Стефан том приликом, онима који беху криви, а не успеше побећи, дао отсећи руке и ноге. Међутим, као што се види из казивања деспотовог животописца К. Филозофа, пострадали су том приликом и многи који нису били криви, од гњева разјареног деспота.

⁷⁴⁾ Константинци, 317—318; упор. д-р Л. Мирковић, Старе српске биографије XV и XVII в. СКЗ, бр. 205, Београд 1936, 114—115. Стари босански летопис фра Николе Лашванина ставља ову побуну у 1419—1420. За убијеног чиновника у Сребрници, летопис бележи да се звао Владислав. Dr. fra Julijan Jelenić, Ljetopis fra Nikole Lušvanina, Sarajevo 1916, 42. Ч. Мијатовић држи да је та побуна била 1421. Деспот Ђурађ Бранковић, Београд 1880, 37, 58.

⁷⁵⁾ Константинци, на нав. месту.

хтео ни да их саслуша. Судећи према томе што је лично деспот Стефан ишао у Сребрницу да угуши побуну, ова је буна била већег обима и имала озбиљнији карактер, па је зато и деспот Стефан био веома љут на Дубровчане.⁷⁶⁾ Иако је једном посланство било одбијено од стране деспота Стефана, оно прилази к деспоту и по други пут да моли. Посланство је успело да придобије Ђ. Бранковића да се он заузме код деспота Стефана за њихову ствар; а за ту исту ствар молило је и тражило заузимање и Сандаља Хранића, зета деспота Стефана. Деспот Стефан се није дао умолити, те саветује посланике да одлазе.⁷⁷⁾ За овим дубровачка република 16 јуна те године саветује посланике да покушају срећу код деспота Стефана и по трећи пут, са налогом да деспоту спомену о старим добрим везама између дубровачке републике и Србије, о узајамној љубави ових, те о деспотовој «очинској срџби», и казни за те несрећнике Дубровчане, који су и сада још у тамници. Пошто све те молбе дубровачке републике нису успеле, ова је понова забранила трговину с државом деспота Стефана. За живота деспота Стефана нису више успостављене срдачније везе између деспотовине и дубровачке републике, те је и питање дубровачких грађана у Сребрници остало по старом. Деспот Стефан је 19 јула 1427 умро на прасно код села Главице близу Крагујевца,⁷⁸⁾ те је остало да дубровачко питање у Сребрници реши његов наследник Ђурађ Бранковић, велики пријатељ дубровачке републике.

IV

После смрти деспота Стефана, Ђурађ Бранковић је имао да испуни уговор свог ујака и преда Мађарима Београд с Мачвом. То је изазвало не само нападај Турака на Србију, него и домаће метеже. Годубачки војвода више је волео предати свој тврди град Турцима и одметнути се од свог господара, него га дати Мађарима у руке. Турска војска заузе и Крушевац и за дуго, али узалудно, опседаше Ново Брдо. За извесно време Србија поста разбојиште, преко кога су се кривиле и пустошиле српске, мађарске и турске чете.⁷⁹⁾ У таким приликама Ђурађу Бранковићу није било до тога да се завађа и са другим суседима, нарочито не са Дубровчанима, који ће му добро доћи са дозволом увоза оружја

⁷⁶⁾ Упор. В. Ђорђевић, нав. рад 77.

⁷⁷⁾ За овако држање деспота Стефана Јулије Растић даје објашњење да је деспот сумњао у њихове везе с Турцима. — *Chronica Ragusiana, Scriptores II*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893, 231.

⁷⁸⁾ На надгробном натпису деспота Стефана Лазаревића каже се: «господин краљев Бранковић и Пединак и Песаки и чети агарски злати и касакци, прже и ползјеи зитокане; под делом босанске земље има се сматрати Сребрница. — Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, бр 245.

⁷⁹⁾ Јиречек мисли, *Geschichte der Serben*, II, 164, да су Босанци употребили ту прилику да напану Сребрницу и попали њезина предграђа. Он тај податак не документује, а колико се зна, повод за њ могло би му дати једно дубровачко писмо босанском краљу од 19 априла 1428 године. Али догађаји, о којима је ту говор, очевидно се односе на доба деспота Стефана. Сравни Н. Јотга, нав. дело 241—242. Мени то ни иначе не би изгледало вероватно с обзиром на то, да је управ тада Твртко II био у интимнијим везама са краљем Сигисмундом и да би тешко устао на његова савезника у часу, кад Турци нападају и једног и другог и кад Мађари војују уз Србе чак око Раванице. О том босанском нападу нема иначе никаква спомена ни у једном другом извору тога времена. — Упор. М. Динић, нав. рад 194—195.

и муниције. Он стога ослобађа њихове грађане, затворене приликом последње буне у Сребрници, а 13 децембра 1428 потврђује им све повеље и изрично казује »да и њ пакости Дубровника и трговачку господства ли«. ⁸⁰⁾ Ситнијих локалних спорова у Сребрници било је, истина, и у то доба, ⁸¹⁾ али они нису утицали на опште добре везе, нити су се у Дубровнику приписивале некој нарочитој злој вољи деспота Ђурђа. Он је у дубровачкој републици важио као искрен пријатељ републике; видели смо већ више пута, како је изриком њему падало у део да посредује између свог ујака деспота Стефана и Дубровника и како се он одазивао таквим жељама.

Тешкоће, које су се јављале с времена на време биле су увек око царинских питања. Сваки нов прирез или нова одредба у том правцу бунила је дубровачке трговце и ради тога би се одмах повела учестана и врло речита преписка. Током 1430 биле су уведене неке нове поближе непознате царинске ставке. Дубровачка република је тим поводом закључила у јулу да се обрати деспотовом шураку Калојану тражећи преко њега деспотову интервенцију, односно укидање наредбе. О томе 5 септембра писало се тамошњим цариницима, да не треба да праве »никакву новотарију« и да повуку сваку, која је издана мимо досад обичне, а потиче с њихове стране. ⁸²⁾ Идуће године као предмет дубровачких тужби поред царина јавља се још и питање новца. У Сребрници је још од 1417 постојала ковница за српски новац. У тој ковници вршила се 1431 извесна несолидност израде у толико, што је у једну либру сребра стављано по четири унче бакра. У тој превари суделовали су и неки дубровачки грађани. Ради тога дубровачка република обавештава деспота Ђурђа и тужи се на тај поступак, а својим суграђанима издаје оштре укорје, 6 и 7 октобра 1431 године. ⁸³⁾

Тешки дани насташе за Сребрницу и њену околину крајем 1432 и у 1433 години. Босански краљ није могао да прежали богати рударски град Сребрницу и гледао је прилику неби ли га поново вратио својој држави. Нама данас није познат непосредан повод за непријатељства између деспота Ђурђа и краља Твртка II. Извештај дубровачке републике мађарском краљу од 11 новембра 1432 говори само да је настао спор између њих и да на границама једни другима чине пакости и штете. ⁸⁴⁾ Очевидно је, међутим, да је сва борба у ствари ради поседа Сребрнице. Читаве прве половине 1433 гомила се и босанска и српска војска на подручју око Зворника и Сребрнице и сам краљ и деспот беху лично уз своје чете. Уз деспота као противник краљев био је и пашеног његова оца војвода Сандаљ Хранић, што ће рећи тетак деспотов по женској линији. Појединости тог ратовања нису познате. Деспот Ђурађ је ушао у везе с Турцима и ови убрзо узимају непријатељски став према Твртку II. Пре свега, султан је нешто раније био продао дубровачкој републици један део подручја војводе Радосава Павловића, те сад овом приликом продаје Ђурђу и Сандаљу државу

⁸⁰⁾ Monumenta serbica, 354; Законски споменици 89-90; Orbini 263; Jireček, Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, 53.

⁸¹⁾ N. Jorga, нав. дело 248. Пирко Болесалић, тужио се кнезу 20 фебруара 1428 год. да су га два Дубровчанина ухватила и оковали. - Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма књ. II, 2, стр. 422-423.

⁸²⁾ Дурб. држ. архив; Rog. IV, f. 229; N. Jorga, нав. дело 284.

⁸³⁾ N. Jorga, нав. дело 301.

⁸⁴⁾ Diplomatarium Ragusanum, 378.

Тврткову. У ствари, деспот Ђурађ добива Зворник и Теочак и узима титулу и господара Усоре; тако он из борбе излази несумњиво као победник. Друга пакост, коју су Турци учинили краљу Твртку II беше то, да су поново истакли и стали помагати његова супарника, »краља« Радивоја. Услед тога положај краља Твртка II постаде неодржив и крајем 1433 он мораде напустити Босну и бежати својим сродницима у туђини.⁸⁵⁾

За време тих борби Срби су били строги и у самој Сребрници, као што је то био случај и у осталим крајевима Босне. Власти деспота Ђурђа узапиле су рударска имања неких Дубровчана, вероватно због сумњива држања њихових власника или због упорности према наредбама. Нешто је узето и из грабљивости. Тако се изрично наводи, да неке узапћене куће држи Тома Кантакузен, сродник жене деспота Ђурђа и да их је од њега тешко повратити. Када су се Дубровчани у јулу 1433 обратили деспоту Ђурђу с молбом и тужбом, он им је обећао исправити све неправде.⁸⁶⁾ Међутим, током 1434 деспот Ђурађ је продао сребрничку царину једном Турчину, по имену Јусуфу, вероватно ради помоћи у прошлогодишњем ратовању, и сва права и обавезе изравнао је са онима, које већ постоје у Новом Брду. На вести о том, дубровачка република 21 фебруара 1435 прекида све трговачке везе са Сребрницом, надајући се да ће тако присилити деспота Ђурђа на попуштање. У исто време република наређује својим суграђанима сребрничким трговцима да иду на тужбу деспоту Ђурђу, па да траже повратак старог стања. У случају да се деспот буде налазио у Мађарској они ће посетити његову жену говорећи јој, да се зна »да она има моћ учинити и нешто више од тога«. Том приликом треба да говоре и са њеним братом, »господином« Томом Кантакузеном.⁸⁷⁾ Како на те тужбе није било повољна одговора, Дубровчани закључују 31 марта, да се потуже ради тога угарском краљу и Матији Корвину тражећи заштите с те стране.⁸⁸⁾ Како ни после тога није било попуштања, они 8 јула шаљу деспоту ново посланство. Оно ће поздравити деспота Ђурђа за сретан повратак у земљу и изнеће му онда невоље и намете учињене у Сребрници и Новом Брду и поновиће старе жеље. Посланство у томе није успело. Као главни противник јавља се Тома Кантакузен, који уцењује Дубровчане, да би употребио свој утицај на српском двору у њихову корист. Дубровачки главни разлог је овај: Сребрница је у ствари босански град, а сва рударска места у тој земљи, као Високи, Дежевице, Фојница и Крешево слободна су и немају таквих царина. Али тај разлог више раздражује, него што уверава. Сребрница је, могло се одговорити, сад у српској власти и српски деспот, у својој земљи, може постављати законе какве он хоће, без имало обзира на остала места у Босни и другим крајевима ван његове државе.⁸⁹⁾ Срби су против Дубровчана износили још један аргуменат, да њихови веровници наплаћују српским дужницима по два пута дуг. Дубровачка република је обећала најстрожије казне за такве преступе и писала је трговцима строго да то никако не чине. Истодобно, на српске тужбе, република је издала оштре наредбе против оних

⁸⁵⁾ J. Radonić, Der Grossvoivode von Bosnien Sandalj Hranic-Kosača, Archiv für slav. Phil. XIX, 462—464; C. Jireček, Geschichte der Serben II, 169.

⁸⁶⁾ N. Jorga, нав. дело 316—317. Деветнаестог јула 1433 деспот Ђурађ се бавио у Сребрници. — Thalóczy-Aldasy, нав. дело 95—96.

⁸⁷⁾ Нав. дело 325, 334—335.

⁸⁸⁾ Дубр. држ. архив; Rog. V, 258.

⁸⁹⁾ N. Jorga, нав. дело 329.

својих поданика, који фалсификују деспотов новац. Из једног дубровачког писма од 17 августа 1435 ми сазнајемо и нешто детаља од тих ствари, ради којих се Дубровчани туже. Један дужник Владислава Гучетића, Ђурко Мишћеновић, кога је веровник дао затворити у својој кући, био је силом ослобођен. Другом једном дужнику дубровачком, Миљену Будешевину, дао је деспот опроштајно писмо за његове дугове. Дубровачки трговци, узбуђени тим актима, с правом протестују и кажу, да то значи исто што и одузимање њихова власништва и да такви поступци просто онемогућују трговачки саобраћај.⁹⁰⁾ Али, републици није никако било до тога, да се протестима укоче односи између ње и деспотовине. У јануару 1436 поново је наређено дубровачким трговцима да пошаљу још једно посланство деспоту Ђурђу и да уреде ствар. Овог пута, да би успели, дозвољено им је да подмићују деспотову околину, нарочито «господина» Тому Кантакузена. Сума, до које се смело ићи у подмићивању била је на поклоне до 13 либара сребра, а за два посланика, који ће тамо ићи по 6 либара. Ту суму имају прибрати трговци у Сребрници између себе, али тако да даде сваки свој прилог. Сама република вотираше за то 700 перпера. Након тога 28 фебруара Дубровник шаље деспоту Ђурђу свога посланика Јакова Соркочевића. Он ће на путу навратити у Сребрницу и обавестити се о стању ствари, а онда ће изнети деспоту, како ситуација тамо сваки дан постаје све гора и како становници трговци у масама остављају град и исељавају се. И ако је у Дубровник стигла вест, да је Јусуф цариник повратио старо стање, ипак мисија треба да се изврши: једно, да се утврди да ли је то доиста тако, а друго да се то утврди «црно на белу». Из Смедерева одговорио је дубровачкој републици Соркочевић доста неповољно. Деспотов поступак даје рђав пример и Босанцима. Деспот је предложио, да се за Сребрницу уведе режим, који важи у Приштини, што се Соркочевићу чинило још горе од постојећег. Јер, док је деспот Ђурађ хтео да за све рударске градове његове земље важе једнолике уредбе, Дубровчани су стално хтели изузетак за Сребрницу као старо босанско место. Соркочевић се још једино надао у интервенцију храброг мађарског магната, Матка Таловца, родом Корчуланина, који се истакао у српској и мађарској служби, па после постао заповедник Београда и од 1435 био бан хрватски и даламатински. Матко је почео своју каријеру некад као трговац и трговао је баш у Сребрници; он ће према том моћи потсетити деспота на старо стање и заложити се за повуштање од српске стране.⁹¹⁾ Па ипак ни с тим ствар није могла бити свршена и провлачила се још дуго времена. Срби у начелу нису хтели у тој ствари попустити ни за чију љубав.

Занимљива је за прилике у Сребрници и Дубровнику инструкција, која је била спремљена том приликом, у фебруару 1436, за дубровачког посланика. Како су дубровачки трговци у Сребрници «сироти и истрошени» република је одредила да трошкове посланства сноси сама. Кад њен посланик дође у Сребрницу, тамошњи трговци «тајно и опрезно» сазваће збор (*debiano far sboro contamente et secretamente*) и изабрати свога претставника. Ко се не буде примио избора платиће 50 дуката глобе. За посланика из Дубровника одређује се као путни трошак 200 перпера, а за оног из Сребрнице 100 перпера, рачунајући

⁹⁰⁾ Дубр. држ. архив; *Com. e Lettere*, 1435, f. 262.

⁹¹⁾ N. Jorga, *op. cit.* 331–332, 334–335; Дубр. држ. архив, *Lett. e Comm. di Levante* XII, f. 6–8, 12–13.

боравак за месец дана. За деспота и деспотицу понеће, у име републике, поклоне у вредности од 250 перпера. Соркочеву је одобрено да може остати код деспота Ђурђа до два месеца и, ако успе, обећана му је награда од 500 перпера.⁹²⁾

Како ствар апсолутно није могла да се сврши по њиховој жељи, обратили су се Дубровчани 14 новембра 1437 Матку Таловцу, да се он, при свом скором састанку с деспотом, заузме за њих. Кад ни ту нису успели они су се у мају 1438 обратили с истом молбом мађарском краљу Алберту.⁹³⁾ На те кораке гониле су их честе тужбе њихових трговаца. Једна од њих, од 20 фебруара 1438, довољно је карактеристична и за све остале. Наиме Пирко Болесавић »тужи се и плаче«, да су му дошла у кућу два деспотова човека с грађанима и приставима и оковали га. Он је, вели, протестовао овако: »Гшпедш, које имате га лишели пракаш или крикш, да ли кжети Сирли кизакшо? Ако али колиш цо крикш, тел лиш гшпшцотко кожш и дбсрокшш.«⁹⁴⁾ Деспотови се људи на то нису освртали и поступали су строго, како је гласила наредба за непокорне.

Али деспот Ђурађ и његови људи су у тај мах били заузети једном далеко крупнијом ствари. После смрти краља Сигисмунда (9 децембра 1437) почео је султан Мурат II идуће године своју офанзиву против Мађарске и Србије као њеног савезника и као резултат тог напада дође 1439 пад Смедерева и убрзо пад целе Србије. Готово сва земља деспота Ђурђа потпаде под Турке; једино Ново Брдо храбро и упорно је одолевало турској сили, и оста поштеђена Зета, која није била на ударцу. У својој невољи, деспот Ђурађ, пошто није имао успеха у Мађарској, оде на једној млетачкој лађи у Зету, да отуд организује нову борбу. У таквим приликама свака пажња и помоћ њему је била добро-дошла. Том приликом Дубровчани су деспоту Ђурђу указали много части, па су чак, колико су то они уопште смели, чинили и много услуга староме деспоту, владару без земље и са врло бедним изгледом за будућност. У Дубровнику се деспот бавио и за време пада Новог Брда (27 јуна 1441) и кад су му два старија сина била ослепљена. Одатле, не постигавши у Зети ништа, отишао је у Мађарску и ту се покорио краљу Владиславу.

Сребрница је за то време дошла под турску власт, као и остала Србија. Дубровачки трговци у том граду пожурише, да с Турцима уговоре царине и да пошљу једно посланство на Порту тражећи тамо несумњиво извесне обзире. Код самог султана успело им је још док је он савлађивао Смедерево да добију неке поближе нам непознате повластице. Босански краљ потужио се ради тога поступка у Дубровнику јула месеца 1440. Република је осетила да је ствар незгодна. Турска је власт, мислили су, привремена и врло је опасно, ако се дубровачким трговцима буде после пребацивало, да нису били довољно лојални и да су радили с Турцима. Стога 10 и 18 августа нишу у Сребрницу својим поданицима с извесним прекором, упозоравајући их на мутна времена и на незгодност да се у њима излажу; замерајући им што те више политичке послове свршавају без потребног сјоразума са републиком и указујући им најпоследње, да се таквим поступцима солидарису с Турцима, с којима је њи

⁹²⁾ Дубр. држ. архив; Rog. VI, 34–35.

⁹³⁾ Dipl. Rog., 406–407, 418–419. Ј. Радоњић, Дубровачка акта и повеље књ. I, св. I, стр. 408.

⁹⁴⁾ К. Лирчек, Споменник српски, Споменник XI, 80.

тешко заједно.⁹⁵⁾ Сребрничани су били одлучили онај корак због тога, да код Турака добију уступке, које им није хтео признати деспот Ђурађ. За тим је, уосталом, ишла и сама република. У Сребрници је турски цариник наставио српску традицију управе. Због тога Дубровчани у инструкцији својим посланицима на Порту, Јакову Соркочевићу и Стјепану Бенешу, наређују: да се код султана захвале на добром поступку према њиховим трговцима у његовој држави свуда, *«excepto che in Strebreniza»*, и да моле за поштовање уговора. Нарочито треба да се туже на новог турског цариника у Сребрници, неког Пинтинина, који не води обзира о султановим концесијама. А том истом Пинтинину писали, су иза 30 новембра 1440 «слатким и лепим речима», да се остави нових намета и да води рачуна о већ стеченим правима дубровачке републике. Међутим, тај Турчин, закупник царина, имао је као ортака баш једног Дубровчанина, коме је лични интерес био пречи од свих других обзира. На Порту су одговорили Дубровчанима, да су за такво понашање криви они сами, пошто су помагали деспота у борби против Турака. Ради тога, и ако је султан изриком сребрничким трговцима под Смедеревом, заузимајући Србију, дао извесне повластице, турске власти поступају строго са свима дубровачким трговцима без разлике. Услед свега тога Дубровчани 18 априла 1441 забрањују сваки трговачки промет с Босном, Србијом и земљама Стјепана Вукчића, турског пријатеља. Том је забраном била, наравно, обухваћена и Сребрница.⁹⁶⁾

Долазак Турака у српске и босанске земље није прекинуо гложење и међусобне свађе и ратовања једних противу других. Концентрација снага и међусобна слога Срба и Босанаца нису могле бити изведене, јер су се господари земље гложили између себе због превласти и због личнога богаћења, а било је при томе с обе стране велике тврдоглавости и узајамне низме. У много случајева повод за то била је понајвише богата Сребрница, коју су Турци 1439 год. заузели, користећи се међусобним борбама Босанаца и Срба. Деспот Ђурађ је напустио те године земљу, а краљ Томаш и војвода Стјепан гложили су се и ратовали између себе, не осврћући се на богату Сребрницу. Тек средином маја месеца 1444 краљ Томаш је био освојио Сребрницу и град Сребрник *castrum Srebrenice*.⁹⁷⁾ У то доба су се измирили војвода Стјепан и деспот Ђурађ. Стјепан је с једне стране имао поштовање према староме српском деспоту жилаве отпорности, а с друге стране на то га је руководило то што је и деспот, због Сребрнице, био непријатељ босанског краља Томаша. Крајем месеца новембра те године Стјепан се спремао да иде на измирење деспоту Ђурађу и обратио се поводом тога дубровачкој републици за савет и посредовање.⁹⁸⁾ Користећи се

⁹⁵⁾ N. Јогџа, нав. дело 370; В. Ђоровић, Хисторија Босне I, 457.

⁹⁶⁾ N. Јогџа, нав. дело 369-378; Дубр. држ. архив; Rog. VII, f. 203.

⁹⁷⁾ Упор. М. Динић, нав. рад 185; В. Ђоровић, Хисторија Босне I, 471. Двадесет другог маја 1444 дубровачко Велико веће одлучило је једногласно да се обдари посланик босанског краља Томаша, који је донео *«nec de levatione castri Strebrenich de manibus Turcorum»*. — N. Јогџа, нав. дело 402, нав. М. Динић, на нав. месту. Те године краљ Томаш је подигао тужбу против Паскоја и Дамјана, против овога нарочито стога, што је његовом кривицом, по велику цену, испуњен босански властелин Радоје Бубанић, који је у борби око Сребрнице, допao ропства код деспота Ђурађа. — N. Јогџа, нав. дело 427-431.

⁹⁸⁾ N. Јогџа, нав. дело 407. Те године траже Дубровчани од деспота Ђурађа, да се њиховим трговцима омогући слободан извоз сребра и да им се даде «сребрнички закон», ко што су га имали за владе деспота Стефана. — Monumenta serbica 437. Године 1457, 17 септембра, деспот Ђурађ са сином Лазаром, повратио је Дубровчанима паније повластице у Сребрници. — Љ. Стјепановић, Старе српске повеле и писма кн. I, 2, Београд—Ср. Карловица 1934, 30—32.

таквим стањем гложења босанских властодржаца, деспот Ђурађ је понова за-
добрио Сребрницу. Но, овога пута Ђурађ није дуго држао Сребрницу, већ су је
Босанци наново преотели од њега. У мају 1446 измирили су се и краљ Томаш
и војвода Стјепан. Ово измирење босанских владара покварило је деспотове
односе са Стјепаном. Деспот је био веома озлојеђен на Босанце што су му пре-
отели Сребрницу, те је био убеђен да ће сада пошто су се ови измирили, Сре-
брница остати и надаље под њиховом влашћу. Дубровачка република се у то
време бојала да поново не дође до рата између Србије и Босне због Сребрнице,
па је те године забранила Стјепану извоз шалитре и сумпора (делимично), праха
и балистара, са свог подручја; а босанском краљу 12—15 новембра извоз оружја
и купљење најамника.⁹⁹⁾

Попут српских деспота, босански су владари и великаши завели нове
дажбине на дубровачке трговце у Сребрници. Наиме 27 маја 1448 ректор и Мало
веће одговорили су на једно писмо дубровачких трговаца из Сребрнице у ком
су се ови жалили на нове дажбине, које је у име босанског краља Томаша чинио
протовестиар Рестоје. Дубровачка република послала је писмо својим тргов-
цима у Сребрници за краља Томаша, да му га предаду двојица од њих и да се
са своје стране потуже краљу на Рестоја. У овоме писму се јасно разликује
Сребрница од *castrum*-а Сребрника. У овај *castrum* Сребрник, Дубровчани су
се склањали из града Сребрнице у случају ратне опасности. По наредби спо-
менутог протовестијара Рестоја у Сребрнику су они морали зидати куће.¹⁰⁰⁾

Жаока освете остала је код деспота Ђурађа несумњиво, а и сав рачун на
овој страни са Сребрницом беше му померен. Но, ситуација се наскоро изме-
нила. Босанци су се наскоро завадили између себе и стали ратовати један
против другог. С једне стране налазио се краљ Томаш, а с друге стране
били су удружени војвода Стјепан и деспот Ђурађ. Борба се водила због
Сребрнице.¹⁰¹⁾ Удружена војска деспота Ђурађа и војводе Стјепана 16 септембра
1448 год. освојила је Сребрницу. Војску деспота Ђурађа водио је његов шурак
Тома Кантакузен, који је том приликом продро све до Вишеграда и освојио
га.¹⁰²⁾ Месец дана касније, дубровачки трговци у Сребрници добили су наре-
ђење од републике да се жале код Томе због повреде њихових повластица,
јер су их они добили на његово заузимање.¹⁰³⁾ Није дуго потрајало, па је почет-
ком 1449 једним ненадним нападом краљ Томаш успео да поврати Сребрницу,
до које му је као огромног извора богатства много било стало. Тако 1 марта 1449
видимо у Сребрници поново чиновнике босанског краља — *valiosi del rè*.¹⁰⁴⁾

Међусобна трвења и ратови између Босанаца с једне, и између Срба и
Босанаца с друге стране, веома су исцрпили народ. Чак су досадили и самоме

⁹⁹⁾ N. Јогџа, нав. дело 417—418.

¹⁰⁰⁾ Нав. дело 425—426; М. Динић, нав. рад 186.

¹⁰¹⁾ N. Јогџа, нав. дело 419, 425—426.

¹⁰²⁾ К. Јиречек, Историја Срба II, Београд 1923, 152; N. Јогџа, нав. дело 423, 426,
430—431. Према српским летописима, тај су пораз Босанаца забележили и влашки летописи:
»Разки вѣома краљ вѣомаши котапикаса«. — J. Bogdan, *Letopisetul lui Azarie*. Bucuresti 1909, 75;
упор. Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи. Београд—Ср. Карловци 1927,
235—236. Један варијант ставља овај догађај под 6. септембром те године. — Споменик III,
134.

¹⁰³⁾ N. Јогџа, нав. дело 430.

¹⁰⁴⁾ К. Јиречек, на нав. месту.

босанском краљу Томашу. Деспот Ђурађ је у то време стајао код Турака врло добро. Због свог сукоба са Хуњадијем 1448 године и после тога, деспот је био принуђен тражити јачег ослонаца на Порти, како не би осамљен био изложен мађарској освети. Краљ Томаш је увидео да су му везане руке све дотле док се не нагоди са деспотом Ђурађем. При томе је Томаш помишљао и на савез са дубровачком републиком и говорио је о томе са Дубровчанима. Дубровачкој републици је ишло у рачун склапање савеза са краљем Томашем, јер је 1451 год. заратио херцег Стјепан на Дубровник. Исто тако Дубровник је гледао да измири Босну и Србију, тада у рату, да би се краљ Томаш могао као савезник дубровачке републике слободно окренути против херцега Стјепана. Главно спорно питање била је Сребрница. Дубровачка република је својим посланицима на босанском двору, Влах Рањини и Јакову Марину Гундулића, упутила 17 јуна 1451 комисију, којом им је поред осталог стављено у дужност да траже да се *castrum* Сребрник преда Дубровчанима на чување, док се не реши спор о припадности Сребрнице, те да тако дубровачка република може гарантовати да ће се уговор заиста и извршити. Изасланици су имали предочити краљу Томашу како се деспот Ђурађ може бојати да се уговор између Србије и Босне неће тачно извршити и да ће тражити сигурне гаранције у томе погледу.¹⁰⁵⁾ У Дубровнику се веровало да би краљ Томаш као цену тог измирења био вољан вратити деспоту Ђурађу тврди град Сребрник и богату Сребрницу. Поред тога била је потреба да се краљ Томаш измири и са баном Петром Таловцем. Дубровачка република је овластила своје посланике да иду у краља Томаша, саслушају његове жеље и услове, па да пођу деспоту Ђурађу да посредују за споразум. Истодобно потребно је да посланство замоли деспота Ђурађа, да он свој утицај на Порти уложи на корист дубровачке републике.¹⁰⁶⁾ Посредовање посланства у правцу измирења имало је успеха. Краљ Томаш је имао вратити Сребрницу деспоту Ђурађу већ крајем јула те године. Тако се је с деспотом Ђурађем имала измирити Босна, а поред тога и Угарска.¹⁰⁷⁾ *Castrum* Сребрник, заједно са Сребрницом предат је деспоту Ђурађу — „*lo castello de Strebernich esser dato in man del signor despot*“.¹⁰⁸⁾

Као што се види из досад изложенога, Сребрница је имала бурну и веома тешку историју за све време владавине деспота Ђурађа Бранковића (1427—1456).

V

Сребрница је припадала неко време српској држави и за време наследника Ђ. Бранковића. Тако, за владе деспота Лазара Бранковића у Сребрници је био војвода Милош као управник града.¹⁰⁹⁾ Но, у то време, босанском краљу Томашу пала је на памет мисао да ожени свог сина Степана, са једном принцезом Бранковића, најстаријом кћерком Лазара Бранковића, која је у то доба могла имати највише пуних 12 година. То су били политички и финансиски планови

¹⁰⁵⁾ М. Динић, *нав. рад* 186—187.

¹⁰⁶⁾ Н. Јотка, *нав. дело* 448—449.

¹⁰⁷⁾ *Нав. дело* 451—454; В. Ђурађић, *нав. дело* 496.

¹⁰⁸⁾ К. Лиречек, *Историја Срба* IV, 91; М. Динић, *нав. рад* 188. Под 1455 спомиње се у летописима да је Дмитар Радојевић погубио под Сребрницом Петра Ковачевића. — *Стари српски родослови и летописи* бр. 306, 699, 1180.

¹⁰⁹⁾ К. Лиречек, *Српски споменици* 57.

једнога краља, који је желео да женидбом свога сина реши финансиско и политичко питање, по коме би плану једнога дана Босна била спојена са остацима српске династије Бранковића, јер је из Лазареве линије била остала без мушких потомака. Тако би биле прекинуте и све граничне борбе ове две земље. Босна би добила у снази, богатству и престижу; а две значајне јужнословенске области нашле би се уједињене у судбоносним данима туђинске најезде и освајања. У томе циљу Томаш је отпочео са наговештавањима Л. Бранковићу.¹¹⁰⁾ Краљ Томаш је поставио ствар тако, да му син Степан добије Лазареву кћер и с њом, у први мах, као мираз подручје сребрничке области, које је вечито било спорно и око кога су се водили крвави бојеви. Већ се у априлу 1458 говорило озбиљно о тим намерама.¹¹¹⁾ Но, пре него је и дошло до тога брака који је склопљен 1 априла 1459, Босанци су још пре 22 фебруара те године заузели Сребрницу са још једанаест суседних градова.¹¹²⁾ Краљ Томаш је тако хтео да обезглављеној Србији одузме те области, на које је Босна одавно полагала право. Због тих догађаја настало је узбуђење у дубровачкој републици. Дубровчани, забринуте за своје трговце у Сребрници, писали су током априла те године на све стране: султану, херцегу и мађарском краљу. Забринутост је настала код Дубровчана стога што њихови односи са краљем Томашем нису били најповољнији у то време. Пошто је узео Сребрницу, краљ Томаш је тада одустао од помисли на какву офанзиву против Турака, већ им чак шта више шаље данак.¹¹³⁾ Из тога излази да краљу није било стало до слободе свога народа од турске најезде, већ му је било стало до личног богатства дворске касе. Извор је засићен, дворска благајна добила је огромне приходе сребрних руда из Сребрнице, и краљев интерес за ратовањима против Турака престао је. Након тога 1462 Сребрница је поново прешла у турске руке.¹¹⁴⁾

Краљ Матија је 14 децембра 1463 издао у граду Јајцу потврду имања у Сребрници и око Сребрнице наследницима Дубровчанина Дабижива Латинице, које су Турци протерали.¹¹⁵⁾ Но, у то време била је Сребрница у турским рукама.

Тада су били ту емини: Мурат, Доган, Муса и Балабан.¹¹⁶⁾ У то време су Мађари стали организовати поход ради заузимања Сребрнице. Турски намесник у Босни Мухамед-паша Минетовић, спремао се да Мађарима спречи прибирање војске на простору одакле би се могле пресећи турске везе са средишњом Босном, за шта је располагао са мало војске. Велику важност полагао је на тврди град Зворник. Стога упути тамо окретног и врло способног ратника Скендера Михаиловића, потурчењака, коме даде свега 500 војника и средства да добро утврди град. Мађарску војску, у којој се налазио и краљ Матија, предводио је И. Запоља, и она се кретала долином Дрине. У смелом и брзом налету Запоља

¹¹⁰⁾ L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens, 91 и д.; Ј. Радонић, Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII—XIV века, Глас CLXXXVIII, 225.

¹¹¹⁾ В. Макушев, Историјски споменици Јужних Словена и околних народа II, Београд 1882, 115.

¹¹²⁾ Нав. дело 204—205.

¹¹³⁾ Унор, В. Ђоровић, нав. дело 527.

¹¹⁴⁾ К. Јиречек, Историја Срба IV, 92.

¹¹⁵⁾ Geleisch-Thallóczy, Diplomatarium 620—622.

¹¹⁶⁾ Глиша Елезовић, Турски споменици I, I. Зборник за источњачку историју и књижевност, грађу срп. I, књ. 4, ed. Српске акад. наука, Београд 1940, 68—70. С. Јиречек, Staat u. Gesellschaft IV 5.

је ненадно стигао до Сребрнице и опљачкао је. Мађарске су трупе том приликом запоселе целу сребрничку област.¹¹⁷⁾ Мађарска је тада увела у Босни тако зване губернаторе. Али већ 1465, место тога чина јављају се банови босанско-хрватско-далматински. То су били ратници, махом по народности Мађари и смењивали су се врло често. Њихова је дужност била да бановине бране од Турака и да босанске земље економски експлоатишу у корист Мађарске. Нарочито је била припремљена одбрана јајачке и сребрничке бановине, у вези са Шапцем и Београдом, као крајњих тачака угарског надирања на Балкану, што је имало служити као одбранбени бедем за чување канија угарске Пеште од надирања Турака.

Но, Сребрница није могла остати дуго у рукама Мађара. Разуме се да су се Турци живо интересовали за један овако значајан и природно богат крај, те су је наскоро преотели од Мађара. Потом, како сазнајемо из једног извештаја султана Мехмеда II, којим обавештава Дубровчане 6 маја 1468 године, султанов емин Суле, предао је *«мјеста грѣкѣнѣ и «хисѣкѣ»* у Сребрници Дубровчанину Паскоју Ромеду, а овај је остао дужан од закупнине 3.000 дуката.¹¹⁸⁾ Али, одмах затим исте године, када су Мађари заузели Шабац, мађарски краљ је упутио из Шапца младог српског деспота Вука Бранковића (Змај Огњени Вук), да с војском продре до Сребрнице и похара тај крај. У летописима забележен је тај догађај под 1476 год.¹¹⁹⁾ То није имало бити никакво освајање територије и ослобођење народа испод турског ропства, већ је то била више једна врста ратног подухвата ради метежа, изненадног препада и пљачке. В. Бранковић је одабрао 150 ратника, преобукао их у турска одела, па је пошао са њима ноћу, кришом, крећући се шумовитим тереном, да би учинио тајно препад на Турке. Тај је ратнички одред са младим Бранковићем ушао у Сребрницу дању и то баш када се у граду одржавао панађур, да би изазвао што већи метеж и забуну. Том приликом је међу Турцима настало страшно запрепашћење. Поход се завршио тако што је донео огроман плен: пет товара сребра, 127.000 аспри и поред тога разноврсних других предмета. Одатле је одред продро до Кушлата, који је такође похарао, и вратио се одатле преко Зворника. Деспот је ту рањен у ногу те је прекинуо даљу борбу. Уз пут је одред пленио, пазио и пустио.¹²⁰⁾ Наскоро за тим Мађари су припремили нов поход на сребрничку област и освојили су је од Турака.

Дуго је времена за овим Сребрница остала ван домаћаја турске власти. Када је 1482 године пао Нови, као последњи слободни град старе босанске државе, те су сву земљу притисли Турци, сем два-три мала града на ушћу Неретве, јајачка и сребрничка област остале су по страни. Али, оне више нису биле под влашћу босанских и српских господара, који су се изрично око Сребрнице гложили и вечито ратовали, већ су биле у власти мађарских господара, који су ове крајеве држали ради експлоатације и као бастione за сигурност Пеште.

¹¹⁷⁾ Упор. В. Ђоровић, нав. дело 572.

¹¹⁸⁾ Ћ. Truhelka, Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive, Glasnik Zem. muz. XXIII (1911), 28. Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, књ. II, 2, стр. 245—246.

¹¹⁹⁾ Стари српски родослови и летописи бр. 771 и 1225.

¹²⁰⁾ Thallóczy-Aldasy, Monumenta Hungariae historica XXXIII, 265—268; Стари српски родослови и летописи, на нав. месту.

VI

Стручњаци су детаљно проучавали разлике између римског и старог босанског рударства у Сребрници.¹²¹⁾ У римским рударским рупама утврђено је да нема попречних удара. Пробијања су вршена у димензијама које су дозвољавале пролаз колима, да изнесу потребну оборину. Све су рупе биле резане путевима који су водили у данашњу Градину. Где је било потребно прављена су подзиђивања, понегде и премошћавања, а сви су пробоји вршени веома правилно и брижљиво. Каснији босански рад показује изврстан напредак у том, што су прављени и попречни прокопи, али изненађује то, што је све рађено у малим димензијама и са приметном штедњом. Кроз све те попречне прокопе нигде се не може проћи усправно, а кроз извесне теснаце човек се једва може провући. Пећи за таљење биле су најпримитивније врсте, а за грађење употребљаван је најближи приступачни материјал. Није употребљавана цигла ни отесано камење.

Нађени предмети при ископавањима били су врло оскудни; нешто земљаног посуђа, дрвених чавала и клинова било је све што се нашло у средњевековним рударским рупама у Сребрници. По том изгледа, као да су радници живели у врло сиромашном стању. Многе халде као да указују на то, да није постојала централна радња, него да су рудари радили у партијама у посебним рупама и да су руде топили на њима најподеснијим местима.¹²²⁾

VII

Сребрница је у историји свога развитака имала разноврсну етничку структуру. Судећи по једном грчком гробном натпису из Биљаче код Сребрнице, ге и једном жигу на једној иловастој посуди нађеној у Самој Градини код Сребрнице, о чему је у првој глави овога рада било речи, било је овде у старини и грчкога становништва. Затим, као најважнији етнички елеменат у раном средњем веку истичу се Римљани. За римске управе у Сребрници је било веома развијено рударство. Од доласка Јужних Словена на Балкан, можемо мислити да је Сребрница, као богат рударски крај, била настањена врло рано јужнословенским становништвом. Према напред изнетим историским подацима главно живљење у Сребрници били су Босанци, Дубровчани, Саси, а било је делимично и Србијанаца. Поред тога као завојевачи јављају се доста рано Мађари а потом и Турци. Привредно богатство рударскога града Сребрнице привлачило је овако разнолик етнички елеменат, међу којим се нарочито истицала дубровачка колонија, која је била главни закупник рудника¹²³⁾ и саски рудари као стручњаци за рударске послове. Још и данас опажају се трагови Саса у именима као што је Саски поток код Сребрнице.¹²⁴⁾

¹²¹⁾ L. Pogatschnig, на нав. месту.

¹²²⁾ Нав. рад 152 и д.; Rücker, Blei- u. Silberbergbau bei Srebrnica 21 и д.; Kallert, Geologija Bosne, 450.

¹²³⁾ Упор. С. Јиреček, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, 50 и д.

¹²⁴⁾ К. Јиреček, Историја Срби III, 109.

Познати су нам поименице многи житељи Сребрнице у средњем веку. Ја их не мислим све наводити и ређати, већ ћу споменути само следеће. Тако, као што је већ споменуто у другој глави овога рада, 1390—1392 примљени су за дубровачке грађане неколико Сребрничана као: Рајко Милковић, Новак Вукојевић и Хреља Хрватовић, Живко Ивановић — Лигатица.¹²⁵⁾ Уопште узев већина породица у Сребрници беху Латинице из Дубровника. Њен први претставник беше Дабижив Добретзних dictus Latinica, који се спомиње 1403. Његов син Мартол (Martolus) био је кнез у Сребрници 1423, 1427 и 1435 године. Ова је породица имала наследна добра (bona hereditaria) у самој Сребрници и у околини (планине, руднике, топионице, млинове и села); али најзад Турци су их протерали.¹²⁶⁾ Године 1433 спомиње се пак неки Бранко Санчић, као житељ сребрнички.¹²⁷⁾ За овим 1438 спомињу се у Сребрници: Паоко Братковић, Радос Миоковић речени Паклић, Бенко Братосалић, Никша Рагужан, Антоје Соркочевић, Стипан Вуковић, Петко Утишеновић, Сергије Сиргуловић.¹²⁸⁾ У 1447 спомињу се као сребрнички житељи: кнез Миклеуш, кнез Паоко Стипашиновић, Мароје Никулиновић Гундулић, Тврдисав Ликодрић, Годур Добрашин Даничић, Стипан син Тврдисава Ликодрића, Тодор Добрашиновић, Божидар Милошевић, као момак Андрије Кривошића, Марно Циделовак, Степан Божиновић, момак кнеза Жуха (Ђура); као властела дубровачка у Сребрници спомињу се Стипко Маргушковић, Андрија Кривошић, Никша Жуховић.¹²⁹⁾ Године 1457 спомињу се сребрнички житељи: војвода Милош, кнез (comes) Никола Радулиновић, дубровачки властелин кнез Жухо (Ђурђе), Драгојевић Гучетић;¹³⁰⁾ и као властела сребрничка наводе се Марин Радосалић, Добрушко и Степан Бранковић, кнез Мартолица Грбичић.¹³¹⁾

Поред наведених јужнословенских етничких група које су биле у средњем веку у Сребрници, било је повремено и Арбанаса. То се да закључити по томе, што се током Дрине све до Сребрнице налазе трагови арбанаских речи, које су се тамо одржале до данашњих дана у такозваном »баналачком« тајном говору. Арбанаси су у ове крајеве долазили као ратници најамници и као сточари крећући се са својим стадима на зимовнике.¹³²⁾ Било је уз то и привредно културних веза.

Становништво се у средњем веку у Сребрници занимало разним занимањима. Тако, било је ту чиновника, рудара, радника, трговаца, разних занатлија, професионалних ратника; поред тога било је и свештеника и племића разне врсте (мале и велике властеле, банова, војвода, војсковођа). Између осталог, године 1438 спомињу се у Сребрници као трговци свитари Радован и Весеоко, као златар Петар и као свећар Радоје.¹³³⁾

¹²⁵⁾ Mon. Rog. IV, 150—152; код В. Ђоровића, нав. дело 335, погрешно транскрибована »мена извесних сребрничких грађана.

¹²⁶⁾ К. Јиречек, нав. дело IV, 143.

¹²⁷⁾ К. Јиречек, нав. дело 162.

¹²⁸⁾ Исти, Споменици српски, Споменик XI, 86.

¹²⁹⁾ Нав. дело, 86, 92; Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, књ. I, 2, стр. 123.

¹³⁰⁾ К. Јиречек, нав. дело 87—88.

¹³¹⁾ На нав. месту.

¹³²⁾ В. Ђоровић, Напомене о албанским трговима. Архив за арбанаску старину, језик и етнологију, ед. X. Барић, I, 1—2, Београд 1923, 202—205.

¹³³⁾ К. Јиречек, Споменици српски 80.

Вредно је спомена, да се у једном рукопису житија деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа наводи за Босанце у Сребрници да су сви богомили. У житију се каже: »иже књи трију, кога, толико, кнезъ...«¹³⁴⁾

Од црква била је позната у Сребрници у средњем веку нарочито црква францисканска, за владе деспота Стефана Лазаревића (1412—1427),¹³⁵⁾ чије је свештенство било стекло велики углед.¹³⁶⁾

Сребрница је у средњем веку имала свој градеки закон. То је сасвим разумљиво, јер је овај град био знатан рударски и трговачки центар. Податке о томе сребрничком закону налазимо у једној судској распри од 10 новембра 1457 која је вођена у Сребрници због неке крађе. У пресуди те распре вели се да два кривца треба да се закуну ради оправдања, а ако се не закуну »да их криви по законъ љбета, що ихъ законъ покаже...«¹³⁷⁾ Поред тога Сребрница је у средњем веку, као рударско место, још пре спомена меснога закона, изрично 1424 год., имала извесне прописе који су се односили на повластице у погледу царина. Тако се у једном акту из те године вели да су сукна донета са стране у Сребрницу, била ослобођена од царине.¹³⁸⁾ Са овом се појавом сусрећемо у Сребрници у касније време за владе Турака. Наиме у чл. 132 Саског закона вели се, да се мештанима у Сиреници (Сребрници), не узима бац (царина), када увезу предмете за јело и пиће и ствари за рударске потребе.¹³⁹⁾ Ова рударска колонија

¹³⁴⁾ V. Jagić, Ein neu entdeckter urkundlicher Beitrag zur Erklärung des Bosnischen Paternentums. Archiv für slav. Phil. XXXIII (1912), 586; сравни В. И. Григоровичъ, О Сербии, Казань 1859, 52.

¹³⁵⁾ К. Јиречек, нав. дело 75.

¹³⁶⁾ Исти, Историја Срба III, 98. Не знамо под коју је епископију спадала Сребрница када су је држали босански владари, а када пак српски деспоти. Судећи по писмима које је дубровачка република упућивала на српског митрополита Исидора, изгледа да је Сребрница када су је држали српски деспоти, подпадала под београдску епископију. — Cons. Rog. 30 нов. 1415; Lettere dec. 1415 и фебр. 1416, [Lettere e Commissioni di Levante 1411—1416].

¹³⁷⁾ К. Јиречек, Споменници српски 88. Лб. Стојановић, Старе српске повеле и писма, кн. II, 2, стр. 431—433.

¹³⁸⁾ К. Јиречек, Споменници српски 75 У једном писму из 1445 год., упућеном деспоту Ђурђу, спомињу Дубровчани »сребрнички закон«, као што су га имали за владе деспота Стефана. Monumenta serbica 437.

¹³⁹⁾ Владислав Скарић, Старо рударско право и техника у Србији и Босни. Посебна издања Срп. акад. наука кн. CXXVII, Београд 1939, 89. Веома је интересантан један други турски закон о царинама у Сребрници, из новог века, који доноси масу података из економске историје Сребрнице и суседних крајева тога доба. Тај закон врло лепо документује економске прилике и народни живот Сребрнице и суседних крајева. — Нав. дело 90-91. Познати турски географ из XVII стољећа Евлија Челебија даје важне податке о Сребрници у то време. Евлија каже: »Ovo se mjesto prozva po srebreničkim planinama, gdje se nalaze srebrni majdani bugarskim i srpskim jezikom »Srehrenika«. За сребрнички град Евлија истиче: »Grad se nalazi na vrhuncu crkvenih stijena, a sazidan je od kamena na pet čošeta i lijep grad. U gradu ima dizdar sa pedeset nefera, a u njemu ima osebita kula za džebhani. Pošto je dosta potijesna nema u njemu ni čaršije ni mjesta za pazara. Sultan Fatih Mehmed osvojiv Bosnu, i osvojiv pomenuti grad dosta ga je razorio a Bajazid II ga je popravio.

Medu brdima i dolinama ima svega oko osam stotina lijepih kuća, potleušica i kamica, koje su sve šindrikom pokrivene.

U istoj varoši ima šest mahala i šest džamija. Prva Bajazid-velina džamija u starom sistemu sa kamenitom minarom i čeremitom pokriva. Ima jedna tekija, tri mekteba i jedan pomalešan han i sedamdeset esnafskih dućana, te jedna malušna banja. Bezistana ni kakve druge znamenite zgrade nema, jer varoš nije na glavnom prolaznom putu. Posred varoši teče čudnovata mala voda tekućica bijele vode, koja se u Drinu salijeva. Toj vodi rekuu »voda srebrene«, ali je na zlu glasu, jer izvire iz srebrnih majdani, a sav izokolni narod, koji tu vodu pije, većinom oгуšavi. Stanovnici su Bošnjaci, a raju im Srbi i Bugari i vrlo se lijepo međusobno paze.« — S. Sejjudin Kemura, Iz Sejahatname Evlije Čelebije, Гласник Зем. м. XX, 183—184. Осрало ми је неприступачно дело П. А. Сырку, Описание турецкой империи..., 1890 и казивање о Сребрници на 149 стр.; С. V. Mikošić, Rudarstvo u Bosni u srednjem vijeku. Povjest Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942, 653 и д.

у Сребрници имала је своје аутономије и своје судије (пургаре); ту је била „curia purgatorium“.¹⁴⁰) Ту је био и дубровачки суд за решавање питања дубровачких грађана.¹⁴¹) Особито је интересантан један случај пороте из 1457, одакле се види да се суђење врши онде где је и дело учињено, као и да се за суђење унапред одређује рок.¹⁴²)

Колико је Сребрница у средњем веку била развијен трговачки град и значајно рударско место, најбоље се види по томе, што су се у Сребрници и у њеној околини одржавали панађури. Тако, дубровачке архивске књиге из 1427 године спомињу један панађур на подручју Сребрнице. Наиме приликом истраге дубровачког конзула и његових судија у Сребрници 5 фебруара те године, због оставе 38 фунти сребра, по питању између фра Марина, сребрничког гвардијана, и Домка извесног Николе, споменути Домко је рекао: „andaro a panagur“, те је тајно узео собом из манастирске сакристије „bisaze de pelle nigre“, које беху туђе.¹⁴³) За овим, у Сребрници се одржавао панађур и у време похода Змај Огњеног Вука на овај град.¹⁴⁴)

У читавој Босни, најпознатији рудник сребра била је у средњем веку Сребрница. Поред сребра, добијало се из Сребрнице и олово.¹⁴⁵) Богатство пак сребрне руде стварало је могућност ковања новца. Тако знамо да је неки Радосав Санчић (Zancich), 1431 године, у друштву са српским војводом Богданом и неколико Дубровчана, ковао сребрн новац с јаком примесом бакра. Због тога су Дубровчани подигли тужбу код деспота Ђ. Бранковића.¹⁴⁶) Поред тога, српски деспоти су врло често ковали своје новце у Сребрници.¹⁴⁷) Сам пак деспот Ђ. Бранковић имао је приход од Сребрнице 30.000 дуката годишње.¹⁴⁸)

Кроз читав средњи век Сребрница је била богато и чувено рударско место. Експлоатисали су је најпре Римљани, затим Босанци, Србијанци и Дубровчани. Користили су је Саси. Харали су је, пљачкали и експлоатисали страни завојевачи, Мађари и Турци. Због свога економског богатства, Сребрница је столећима привлачила разне завојеваче, изазивала унутрашња и међусобна трвења и крварења. Тако је етнички елеменат Сребрнице био изложен столећима разним патњама и недаћама, експлоатисан од владара Босне и Србије, од страних завојевача и капитала Дубровчана. Тако је Сребрница, некада звана *Argentaria* била крајем средњег века очевидно веома исцрпљена, да за време периода турске владавине у новом веку буде посве исцрпљена, а касније и сасвим пре-небрегнута.

¹⁴⁰) C. Jireček, Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan. Arch. für slav. Phil., XXII (1900), 187, 198–199; ист. Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters 72, nap. 66.

¹⁴¹) Mon. Rag. IV, 150–151; Законски споменици 164–165.

¹⁴²) К. Јиречек, нав. дело 87–88.

¹⁴³) К. Јиречек, Историја Срба III, 226 nap. 7.

¹⁴⁴) Thallóczy-Aldasy, Monum. Hung. hist., нав. место.

¹⁴⁵) Упор. К. Јиречек, нав. дело 207. Када је држао Сребрницу босански краљ Томаш, добијао је исто толики доходак годишње од Сребрнице. — Thallóczy, Studien 96.

¹⁴⁶) К. Јиречек, нав. дело 162.

¹⁴⁷) Нав. дело IV, 208.

¹⁴⁸) E. Fermentžin, Acta Bosnae 223.

DOKUMENTA

Mr. sc. Kemal NURKIĆ

SREBRENIČKI DEFTERI U ARHIVU TK KAO HISTORIJSKI IZVORI ZA UTVRĐIVANJE VLASNIČKIH ODNOSA

Defter ili **tefter** je katastarski porezni popis koje je veoma uredno vodilo Osmansko carstvo, skoro od samog početka. Defteri sadrže podatke o selima, kućanstvima i broju čeljadi (odrasli muškarci i udovci), kao i etničkim grupama na prostoru carstva.

Sve zvanične knjige osmanske administracije i računovodstva, svi zapisnici i protokoli, kao i svi pojedinačni akti koji imaju karakter nekog popisa, spiska ili obračuna nazivaju se defteri.

Zbog šireg značenja riječi defter, raznovrsni defteri kao osmanski popisi su bliže označavani dodavanjem drugih riječi koje su određivale njihovu vrstu i karakter. Osmanske katastarske knjige nazivaju se *tapu tahrir defterleri* (popisne knjige). One su proizvod rada specijalnih državnih komisija koje su na licu mjesta popisivale izvore državnih prihoda radi oporezivanja posjeda. Komisija u sastavu emin - povjerenik i katib - pisar je dalje utvrđivala podjelu tih prihoda među osmanskim feudalcima.

Evidencija *tapu tahrir deftera* prestaje početkom 18. stoljeća, a osmanska administracija se prilagođava novim prilikama i pretvara u kancelarije prema evropskom uzoru. Osmanski defteri nesumnjivo su najznačajniji za balkanski prostor osmanskog perioda. Oni predstavljaju osnovni izvor za proučavanje ključnih historijskih tema kao što su demografska kretanja, privredne aktivnosti, struktura stanovništva, sve ono što ulazi u društveno-ekonomsku, pravno-političku, ali i kulturnu historiju BiH.

Kada je riječ o bosanskohercegovačkoj osmanistici, zapažen uspjeh ona je doživjela nakon Drugog svjetskog rata. Značajan dio tih rezultata nastao je upravo na izučavanju popisnih deftera. Većina tih deftera potječe iz 15. i 16. stoljeća i oni su poslužili kao jedan od temeljnih izvora za proučavanje važnih historijskih pitanja.

Analizom deftera u različitim godinama dobije se još potpunija slika prošlosti određene oblasti, njenog stanovništva, privrede, ustanova, ekonomskog stanja, trgovine i trgovačke etike, agrarnih odnosa i njihove evolucije, vakufa kao pravnog subjekta ali i političkih prilika u samom Osmanskom carstvu.

Defteri sadrže pojedinačna mulkovna dobra, dobra koja pripadaju cijeloj zajednici podjednako, a nakon toga su popisivane zemljišne površine. Među nekretninama se pojavljuju: kuće, kolibe, konak, štala, hambar, vodenica, sušnica, čardaci, džamije, mektebi, crkve, sinagoge, groblja, škole, dućani, magaze, kafane, mejhane, njive, trnjaci, šume, bašče, vrtovi i dr. Analizom popisa može se napraviti rekonstrukcija veličine

naselja jer su nekretnine popisivane prema mahalama i sokacima u kojima se nalaze, a za lice sa pravom uživanja navodi se i aktuelno mjesto boravišta. Podaci o broju dućana, magaza, kafana i sl., pružaju vizuru gradske i seoske privrede.

U Arhivu Tuzlanskog kantona nalazi se pet katastarskih deftera iz 19. stoljeća. Cilj ovog rada je da skrene pažnju na postojanje ovih deftera, ukratko ih predstavi i ukaže na njihov značaj za historijsku nauku. Smatramo da su ovi defteri nastali na osnovu fermana iz 1867. godine. Ferman je upućen u okviru napora osmanske centralne vlasti da se nakon propasti timarskog sistema izvrši klasifikacija i registracija zemlje i poreza prema Zemljišnom zakonu iz 1858. godine.³⁴⁴

Defteri su došli u Arhiv TK u kopijama na A4 formatu, ukupno sadrže oko 700 stranica i jedan defter ima odštampan formular sa rubrikama u koje su bilježeni podaci. Prije nego što su stigli u Arhiv, defteri su se nalazili u Direkciji katastarskog arhiva u Istanbulu. Defteri su numerisani sljedećim redom:

1. **Srebrenica qazai - broj 5933, sadrži 204 stranice,**
2. **Srebrenica qazai - broj 5934, sadrži 197 stranica,**
3. **Srebrenica qazai - broj 5935, sadrži 206 stranica,**
4. **Srebrenica qazai - broj 5938, sadrži 93 stranice.**

Prva tri deftera su nastala 1284. hidžretske godine ili 1867. godine, što znači da se odmah nakon donošenja Zakona o popisu zemljišta iz 1867. godine zakon i počeo provoditi na području Srebrenice. Ovi defteri u sebi ne sadrže rubrike već su vlasnici zemlje pisani na papir odozgo prema dolje sa imenom vlasnika i imenom njegovog oca. Ono što je zanimljivo u ovim defterima jeste i to da pisar precizno navodi imena osoba sa čijim zemljištem navedena parcela graniči.

Pisanje Deftera broj 5938 koji se nalazi u Arhivu Tuzlanskog kantona početo je 1292. hidžretske godine ili 1875. godine. Formular ovog deftera je sljedeći:

U prvu rubriku unesena je opća numeracija koja se proteže kroz čitav defter. U narednoj rubrici ubilježeno je ime mahale. U treću rubriku bilježeni su nazivi lokacija, odnosno imena ljudi čiji se posjedi graniče sa upisanim posjedom. U četvrtu i petu rubriku bilježena je površina posjeda *dönüm ve sair, keyl ve sair*. U narednoj rubrici bilježena je vrsta nekretnine koja je bila predmet popisa. U sljedećoj rubrici bilježena su imena vlasnika, odnosno uživalaca posjeda. Naredna rubrika je bilježila procjenu vrijednosti posjeda. Rubrika *tarih-i sened* je datum sastavljanja dokumenta. I rubrika *vuqu'at* je rubrika promjena, zbivanja. Ova rubrika je vezana za prijenos vlasništva odnosno prava uživanja.

Popisno područje navedenog deftera su većinom sela na području današnje općine Srebrenica. Neka od njih su:

- a) **Selo Daljegošta**, popis njiva sa imenima vlasnika. Uglavnom se bilježe imena vlasnika sa imenom oca bez prezimena. Npr., Mustafa sin Mehmeda ima dvije njive ukupne površine pet duluma koje graniče sa Mula Mehmedom, Hasanom i Omerom. Druga njiva graniči sa Mehmedom, Hasanom, Omerom i javnim putem.
- b) **Selo Slatina**, popis njiva sa imenima vlasnika. Selim, Bajram i Mustafa posjeduju veći broj njiva sa ukupno oko 40 duluma. Također, vidimo i žene kao nosioce

³⁴⁴ Nedim Zahirović, *Katastarski defteri u Arhivu Tuzlanskog Kantona s kraja osmanske uprave u Bosni*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, KNJIGA XXV-XXVI., str. 249-257.

vlasništva pa je tako u selu Slatina zabilježena i Ajša kćerka Mehmeda sa dvije njive ukupne površine 6 duluma.

- c) **Selo Osmaća**, popis njiva sa imenima. Ibrahim, Mehmed, Osman, Hatidža, Merjema i Hanifa, djeca Omerova, imaju veći broj njiva sa ukupno 80 duluma. Bego i Salih, djeca Omerova, uživaju vlasništvo nad 16 parcela sa ukupno 55 duluma.
- d) **Selo Sućeska**, popis njiva sa imenima. Selim sin Abdurahmanov ima sedam njiva sa ukupno 16 duluma. Ovdje vidimo da njive Mustafine, Ismailove, Alijine i Ibrahimove, djece Husejnov, graniče jednim dijelom i sa džamijom u spomenutom selu. Fatima kćerka Ibrahimova posjeduje deset parcela sa ukupno 73 duluma.
- e) **Selo Krušev Dol**, Mehmed i Selim djeca Muratova, posjeduju deset parcela.
- f) **Selo Rakovac**, Salih sin Mustafe Hodžića iz sela Suha posjeduje veći broj zemljišnih parcela u selu Rakovac. Ibrahim sin Mustafin, posjeduje pet parcela sa ukupno 19 duluma. Risto i Marko posjeduju pet parcela sa ukupno 19 duluma.
- g) **Selo Pećište**, Mustafa sih hadži Ahmedov, posjeduje pet parcela sa ukupno 12 duluma. Jedna parcela od 2 duluma graniči sa Nuhagićem, Mezarlukom i javnim putem. Ismail sin Salihov, posjeduje jednu parcelu od šest duluma i graniči, dvjema stranama sa Mustafom, te Ibrahim-agom i šumom.
- h) **Selo Beširovići**, Hava kćerka Ahmedova posjeduje sedam parcela. Sinan sin Ahmedov posjeduje sedam parcela. Hatidža kćerka Ahmedova posjeduje jednu parcelu. Osman i Alija, djeca Begina, posjeduju zajedno šest parcela.
- i) **Selo Glogova**, Mehmed, Salko, Husejn, Hamza, Hanifa i Hatidža, posjeduju 22 parcele sa ukupno 104 duluma.

U ovom defteru popisano je oko 3600 parcela sa imenima vlasnika. Moramo napomenuti da se samo u nekoliko slučajeva nemuslimani pojavljuju kao vlasnici imanja.

Na osnovu navedenog može se konstatirati da su defteri veoma značajan historijski izvor za izučavanje historije BiH pod osmanskim vlašću. Naime, pitanja pravnog, ekonomskog i svakog drugog položaja stanovništva ovih prostora ne mogu se izučavati niti razumjeti bez uvida u sadržaje koje nude defteri.

Na kraju ćemo zaključiti da je šira javnost još uvijek uskraćena za brojna saznanja iz izvora osmanske građe, bilo zbog problema iščitavanja i prijevoda ove građe, bilo zbog ograničenih mogućnosti njenoga publikovanja.

PRESUDA RADISLAVU KRSTIĆU ZA GENOCID U SREBRENICI

**RADISLAV KRSTIĆ (IT-98-33) –
“SREBRENICA – DRINSKI KORPUS”**

- Načelnik štaba / zamjenik komandanta Drinskog korpusa Vojske bosanskih Srba (VRS);
- imenovan za komandanta Drinskog korpusa 13. jula 1995.

Datum rođenja	15. februara 1948., u Vlasenici, Bosna i Hercegovina
Optužnica	Prvobitna optužnica: 2. novembra 1998.; redigovana optužnica: 7.decembra 1998.; izmijenjena optužnica: 22. novembra 1999.
Datum hapšenja	2. decembra 1998., od strane međunarodnih Stabilizacijskih snaga (SFOR)
Prebačen na MKSJ	3. decembra 1998.
Prvo i daljnja stupanja pred Sud	7. decembra 1998., izjasnio se da nije kriv po svim tačkama optužnice; 25. novembra 1999., izjasnio se da nije kriv po svim tačkama optužnice
Presuda Pretresnog vijeća	2. augusta 2001., osuđen na 46 godina zatvora
Presuda Žalbenog vijeća	19. aprila 2004., osuđen na 35 godina zatvora
Kriv za:	- pomaganje i podržavanje genocida, -pomaganje i podržavanje ubistava (kršenja zakona i običaja ratovanja); -istrebljenje i progone (zločini protiv čovječnosti) počinjene od 13. do 19. jula 1995.; - za ubistva (kršenja zakona i običaja ratovanja) i - progone (zločini protiv čovječnosti) počinjene od 10. do 13. jula 1995. u Potočarima.
Izdržava kaznu	20. decembra 2004., prebačen u Ujedinjeno Kraljevstvo na izdržavanje ostatka kazne; u kaznu mu je uračunato vrijeme koje je proveo u pritvoru od 3. decembra 1998.; 15.12.2011. godine zbog “sigurnosnih razloga” vraćen u MKSJ

UJEDINJENE NACIJE

Međunarodni sud za krivično
gonjenje osoba odgovornih za
teška kršenja međunarodnog
humanitarnog prava počinjena
na teritoriji bivše Jugoslavije
od 1991. godine

Predmet br.: IT-98-33-A
Datum: 19. april 2004
Original: engleski

PRED ŽALBENIM VIJEĆEM

U sastavu:

sudija *Theodor Meron*, predsjedavajući
sudija *Fausto Pocar*
sudija *Mohamed Shahabuddeen*
sudija *Mehmet Güney*
sudija *Wolfgang Schomburg*

Sekretar:

g. Hans Holthuis

Presuda od:

19. aprila 2004.

TUŽILAC
protiv
RADISLAVA KRSTIĆA

PRESUDA***Tužilaštvo:***

g. Norman Farrell
g. Mathias Marcussen
gđa Magda Karagiannakis
g. Xavier Tracol
g. Dan Moylan

Obrana:

g. Nenad Petrušić
g. Norman Sepenuk

I. Uvod

1. Žalbeno vijeće Međunarodnog suda za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. rješava po dvije žalbe na pismenu presudu koju je donijelo Pretresno vijeće 2. augusta 2001. u predmetu *Tužilac protiv Radislava Krstića*, predmet br. IT-98-33-T (u daljnjem tekstu: Prvostepena presuda). Nakon što je razmotrilo pismene i usmene argumente optužbe i odbrane, Žalbeno vijeće ovim donosi svoju Presudu.

2. Srebrenica je smještena u istočnoj Bosni i Hercegovini. Istim imenom je nazvana i takozvana zaštićena zona Ujedinjenih nacija, koja je bila zamišljena kao bezbjedna enklava uspostavljena kako bi se njeno civilno stanovništvo zaštitilo od rata. Međutim, od jula 1995., ime grada Srebrenice veže se i za užasne događaje kojima se bavi ovaj predmet. Gnusnost, brutalnost i surovost kojom je vojska bosanskih Srba (u daljnjem tekstu: VRS) postupala prema nevinim civilima sada je dobro poznata i dokumentirana.³⁴⁵ Bošnjačke žene, djeca i stari ljudi odvedeni su iz enklave,³⁴⁶ a 7.000 do 8.000 muškaraca bosanskih Muslimana sistematski je pobijeno.³⁴⁷

3. Srebrenica je smještena na području za koje je bio odgovoran Drinski korpus VRS-a. Radislav Krstić je u vrijeme kad su počinjeni predmetni zločini bio general-major u VRS-u i komandant Drinskog korpusa. Zbog učestvovanja u tim događajima Pretresno vijeće je generala Krstića proglasilo krivim za genocid; za progon putem ubistava, okrutnog i nečovječnog postupanja, terorisanja civilnog stanovništva, prisilnog premještanja i uništavanja lične imovine; te za ubistvo kao kršenje zakona i običaja ratovanja. Radislav Krstić je osuđen na četrdeset šest godina zatvora.

4. Radi lakšeg snalaženja, Presudi su dodana dva priloga. Prilog A je historijat postupka u kojem se detaljno prikazuje tok ovog žalbenog postupka. Prilog B je pojmovnik, koji sadrži pojmove korištene u ovoj Presudi i njihove definicije.

Zaključak pretresnog vijeća da je u Srebrenici izvršen genocid

5. Odbrana se žali na osudu izrečenu Radislavu Krstiću za genocid nad bosanskim Muslimanima u Srebrenici. Odbrana tvrdi da je Pretresno vijeće i pogrešno protumačilo pravnu definiciju genocida i tu definiciju pogrešno primijenilo na okolnosti ovog predmeta.³⁴⁸ Što se tiče pravnog aspekta, argument odbrane je dvojak. Prvo, Krstić tvrdi da je definicija, koju je dalo Pretresno vijeće, dijela

345 Prvostepena presuda, par. 6 i slj: "Događaji u trenutku zauzimanja Srebrenice i nakon toga."

346 *Ibid.*, par. 52.

347 *Ibid.*, par. 84.

348 Ova druga tvrdnja razmatra se dijelu III ove Presude, gdje se ispituje da li je Pretresno vijeće pravilno zaključilo da činjenice ovog predmeta idu u prilog optužbi za genocid.

nacionalne grupe koju je, kako je utvrđeno, namjeravao da uništi, neprihvatljivo uska. Drugo, odbrana tvrdi da je Pretresno vijeće pogriješilo kad je izraz “uništiti” iz zabrane genocida proširilo i na geografsko premještanje zajednice.

A. Definicija dijela grupe

6. Član 4 Statuta Međunarodnog suda, kao i Konvencija o genocidu,³⁴⁹ obuhvata određena djela “počinjen[a] s namjerom da se u cijelosti ili djelimično uništi neka nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa kao takva.” U Optužnici u ovom predmetu se, u pogledu tačke genocida, navodi da je Radislav Krstić “[namjeravao] da uništi dio bosansko-muslimanskog naroda kao nacionalnu, etničku ili vjersku grupu.”³⁵⁰ Ciljana grupa koju navodi Optužnica, i koju je prihvatilo Pretresno vijeće, su bosanski Muslimani.³⁵¹ Pretresno vijeće je konstatiralo da su bosanski Muslimani jasno određena i zasebna nacionalna grupa i stoga su obuhvaćeni članom 4.³⁵² Taj zaključak nije osporen u ovom žalbenom postupku.³⁵³

7. Kao što je jasno iz Optužnice, Krstić nije optužen da je namjeravao da uništi čitavu nacionalnu grupu bosanskih Muslimana, nego samo jedan njen dio. Prvo pitanje koje se pokreće žalbom u ovom postupku jeste da li je Pretresno vijeće, kada je konstatiralo da je Radislav Krstić imao genocidnu namjeru, relevantni dio nacionalne grupe bosanskih Muslimana definiralo na način koji odgovara zahtjevima člana 4 i Konvencije o genocidu.

8. Jasno je ustanovljeno da, kada se osuda za genocid zasniva na namjeri da se “djelimično” uništi zaštićena grupa, to mora biti znatan dio te grupe. Cilj Konvencije o genocidu jeste da spriječi namjerno uništenje čitavih ljudskih grupa, a ciljani dio mora biti dovoljno značajan da utječe na grupu u cjelini. Mada se Žalbeno vijeće još nije bavilo tim pitanjem, razmatrala su ga dva pretresna vijeća Međunarodnog suda. U predmetu *Jelisić*, u kojem je to pitanje prvi put razmatrano, Pretresno vijeće je konstatiralo da je, “[s] obzirom na to da je cilj Konvencije [o genocidu] bavljenje masovnim zločinima, široko [...] prihvaćeno da namjera da se uništi mora biti usmjerena barem na *bitan* dio grupe.”³⁵⁴ Do istog zaključka došlo je i Pretresno vijeće u predmetu *Sikirica*: “Ovaj dio definicije zahtijeva dokaz namjere da se uništi

349 Član II Konvencije o genocidu.

350 Optužnica, par. 21.

351 Vidi Prvostepenu presudu, par. 558 (“u optužnici u ovom predmetu ciljana grupa se definira kao bosanski Muslimani”).

352 *Ibid.*, par. 559 - 560.

353 Vidi Žalbeni podnesak odbrane, par. 28, 38.

354 Prvostepena presuda u predmetu *Jelisić*, par. 82 (gdje se citira Izvještaj Komisije za međunarodno pravo o radu 48. sjednice Komisije, 6. maja 1996. - 26. jula 1996., *G.A.O.R.*, 51st session, *Supp. No. 10 (A/51/10) (1996)*, str. 89; Nehemiah Robinson, *The Genocide Convention: A Commentary* (1960.) (1. izd. 1949.), str. 63; *Genocide Convention, Report of the Committee on Foreign Relations*, Senat SAD, 18. juli 1981.), str. 22). Žalbeno vijeće je djelimično poništilo Prvostepenu presudu u predmetu *Jelisić* po drugim osnovama. Vidi Drugostepenu presudu u predmetu *Jelisić*, par. 72. Definicija Pretresnog vijeća onoga što predstavlja adekvatan dio grupe zaštićen Konvencijom o genocidu nije osporena.

[relativno] znatan broj u odnosu na ukupno stanovništvo grupe.”³⁵⁵ Kao što su objasnila ova pretresna vijeća, uslov znatnosti istovremeno odražava određujuće obilježje genocida kao zločina masovnih razmjera i odgovara na zahtjev naveden u Konvenciji da uništenje ciljanog dijela mora utjecati na opstanak grupe u cjelini.³⁵⁶ [...]

15. Nakon što je zaštićenu grupu definiralo kao nacionalnu grupu bosanskih Muslimana, Pretresno vijeće u ovom predmetu je zaključilo da dio koji je bio meta Glavnog štaba VRS-a i Radislava Krstića čine ili bosanski Muslimani Srebrenice ili bosanski Muslimani istočne Bosne.³⁵⁷

Taj zaključak je u skladu s navedenim smjernicama. U Srebrenici je, prije no što su je 1995. godine osvojile snage VRS-a, živjelo približno četrdeset hiljada bosanskih Muslimana.³⁵⁸ To nisu bili samo muslimanski stanovnici srebreničke opštine nego i mnoge muslimanske izbjeglice iz okolnih područja.³⁵⁹ Iako je to stanovništvo predstavljalo samo manji postotak ukupnog muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine u to vrijeme, značaj srebreničke muslimanske zajednice ne sastoji se samo u njenoj veličini.³⁶⁰ Kao što je objasnilo Pretresno vijeće, Srebrenica (i okolno područje srednjeg Podrinja) bili su od ogromne strateške važnosti za vođstvo bosanskih Srba. Bez Srebrenice, etnički srpska država Republika Srpska, koju su željeli stvoriti, ostala bi podijeljena u dva nepovezana dijela, i bila bi odvojena od same Srbije.³⁶¹ Zauzimanje i etničko čišćenje Srebrenice stoga bi ozbiljno ugrozilo vojne napore države bosanskih Muslimana da obezbijedi svoj opstanak,

355 Odluka u predmetu *Sikirica* po prijedlozima odbrane za donošenje oslobađajuće presude, par. 65.

356 Prvostepena presuda u predmetu *Jelisić*, par. 82; Odluka u predmetu *Sikirica* po prijedlozima odbrane za donošenje oslobađajuće presude, par. 77.

357 Prvostepena presuda, par. 560 (“Vijeće zaključuje da se zaštićena grupa u smislu člana 4 Statuta mora u ovom slučaju definisati kao bosanski Muslimani. Srebrenički bosanski Muslimani ili istočnobosanski Muslimani dio su zaštićene grupe po članu 4.”). Vidi i Prvostepenu presudu, par. 591. Mada Pretresno vijeće nije jasno odredilo odnos između tih dviju alternativnih definicija, objašnjenje se može razabrati iz te presude. Kako je konstatalo Pretresno vijeće, “većina bosanskih Muslimana koji su se u vrijeme [srpskog] napada nalazili u Srebrenici izvorno nisu iz Srebrenice, nego iz čitavog srednjeg Podrinja.” Prvostepena presuda, par. 559; vidi takođe *ibid.*, par. 592 (gdje se govori o “bosansko-muslimanskoj zajednici Srebrenice i njene okoline”). Pretresno vijeće je upotrijebilo izraz “srebrenički bosanski Muslimani” kao kraći izraz za Muslimane iz Srebrenice i okolnih područja, od kojih se većina sklonila u enklavu prije početka srpskog napada na grad. U tom smislu će se taj izraz koristiti i u ovoj Presudi.

358 Mada Pretresno vijeće nije donijelo konačne zaključke o brojnosti zajednice bosanskih Muslimana u Srebrenici, to pitanje nije bilo sporno. Optužba je taj broj procijenila na između 38.000 i 42.000. Vidi Prvostepenu presudu, par. 592. Procjena odbrane je bila 40.000. Vidi *ibid.*, par. 593.

359 Predratno muslimansko stanovništvo opštine Srebrenica bilo je 27.000. Prvostepena presuda, par. 11. Do januara 1993., četiri mjeseca prije no što je Savjet bezbjednosti UN proglasio Srebrenicu zaštićenom zonom, njeno stanovništvo je poraslo na oko 50.000 – 60.000, zbog priliva izbjeglica iz okolnih područja. *Ibid.*, par. 14. Kasnije je, u martu i aprilu 1993., Visoko povjerenstvo UN za izbjeglice evakuiralo 8.000 do 9.000 onih koji su se sklonili u Srebrenici. *Ibid.*, par. 16.

360 Muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine je 1995., kada je izvršen napad na Srebrenicu, činilo približno 1.400.000 osoba. Vidi <http://www.unhabitat.org/habrrdd/conditions/southeurope/bosnia.htm>, podaci od 26.03.2004. (uz procjenu da su Muslimani 1995. činili 40 posto od ukupno 3.569.000 stanovnika). Bosanski Muslimani iz Srebrenice činili su, dakle, oko 2,9 posto ukupnog stanovništva.

361 Prvostepena presuda, par. 12; vidi i par. 17.

čega je muslimansko vođstvo bilo u potpunosti svjesno i što je nastojalo da spriječi. Kontrola nad srebreničkom regijom bila je zbog toga ključna za cilj nekih vođa bosanskih Srba da u Bosni osnuju održiv politički entitet, kao i za dalji opstanak naroda bosanskih Muslimana. Budući da se većina muslimanskih stanovnika te regije do 1995. sklonila u srebreničku enklavu, eliminacija enklave omogućila bi da se postigne cilj čišćenja čitave regije od njenog muslimanskog stanovništva.

16. Osim toga, Srebrenica je bila važna jer je imala poseban značaj, kako za bosanske Muslimane, tako i za međunarodnu zajednicu. Grad Srebrenica bio je u javnosti najviše eksponirana “zaštićena zona” Savjeta bezbjednosti UN. Godine 1995. već su mu veliku pažnju poklanjali i međunarodni mediji. U rezoluciji Savjeta bezbjednosti kojom je Srebrenica proglašena zaštićenom zonom stoji da je to zona “koja se ne smije oružano napadati niti izlagati nekom drugom neprijateljskom činu.”³⁶² Tu garanciju zaštite potvrdio je komandant Zaštitnih snaga UN u Bosni (u daljnjem tekstu: UNPROFOR), a dodatno ju je pojačalo razmještanje snaga UN.³⁶³ Eliminacija muslimanskog stanovništva Srebrenice, uprkos garancijama međunarodne zajednice, bila bi jasan pokazatelj svim bosanskim Muslimanima koliko su ranjivi i bespomoćni u odnosu na srpske vojne snage. Sudbina bosanskih Muslimana Srebrenice poslužila bi kao primjer svim ostalim bosanskim Muslimanima.

[...]

18. Odbrana, zapravo, ne tvrdi da je to što je Pretresno vijeće bosanske Muslimane iz Srebrenice okarakteriziralo kao znatan dio ciljane grupe u suprotnosti s članom 4 Statuta Međunarodnog suda. Ono što odbrana tvrdi jeste da je Pretresno vijeće donijelo još jedan zaključak - da su dio grupe koji je Krstić namjeravao uništiti bili vojno sposobni muškarci bosanskih Muslimana Srebrenice.³⁶⁴ Po mišljenju odbrane, Pretresno vijeće se zatim upustilo u nedopustivo rezoniranje stavljajući ovaj potonji dio grupe u odnos s većim dijelom (bosanskim Muslimanima iz Srebrenice) kako bi zaključilo da je zadovoljen zahtjev znatnosti.³⁶⁵ Odbrana tvrdi da, kada bi se primijenio pravilan pristup i kada bi se vojno sposobni muškarci stavili u odnos s čitavom grupom bosanskih Muslimana, uslov bitnosti ne bi bio zadovoljen.³⁶⁶

19. Odbrana je pogrešno shvatila analizu Pretresnog vijeća. Pretresno vijeće je konstatiralo da su grupu koju je Radislav Krstić namjeravao uništiti činili bosanski Muslimani stanovnici Srebrenice.³⁶⁷ Vojno sposobne muškarce, koji su činili dio te grupe, Pretresno vijeće nije smatralo zasebnim, manjim dijelom u smislu člana 4. Ono je ubijanje vojno sposobnih muškaraca smatralo pokazateljem činjenice

362 Rezolucija Savjeta bezbjednosti br. 819, UN Doc. S/RES/819 (1993.), citirana u Prvostepenoj presudi, par. 18 i fn. 17. Druge dvije zaštićene enklave koje je uspostavio Savjet bezbjednosti bile su Žepa i Goražde. Vidi Rezoluciju. Savjeta bezbjednosti br. 824, UN Doc. S/RES/824 (1993.); Prvostepena presuda, par. 18 i fn. 18.

363 Prvostepena presuda, par. 15, 19 - 20.

364 Žalbeni podnesak odbrane, par. 38 -39.

365 *Ibid.*, par. 40.

366 *Ibid.*

367 Prvostepena presuda, par. 560, 561.

da su Radislav Krstić i još neki članovi Glavnog štaba VRS-a imali zahtijevanu namjeru da unište sve srebreničke Muslimane, jedini dio zaštićene grupe relevantan za analizu u svjetlu člana 4.

20. U prilog svom argumentu, odbrana navodi zaključak Pretresnog vijeća da je, u kontekstu ovog predmeta, “namjera da se [vojno sposobni] muškarci ubiju, ustvari, [...] bila jednaka namjeri da se uništi znatan dio grupe bosanskih Muslimana.”³⁶⁸ Konstatacija Pretresnog vijeća je ispravna. Kao krivično djelo s posebnom namjerom, krivično djelo genocida zahtijeva dokaz namjere da se počinio osnovno djelo i dokaz namjere da se uništi ciljane grupa, u cijelosti ili djelimično. Dokaz stanja svijesti u odnosu na počinjenje osnovnog djela može poslužiti kao pokazatelj iz kojeg presuditelj o činjenicama može izvesti zaključak da je optuženi posjedovao posebnu namjeru uništenja.

21. Pretresno vijeće je utvrdilo da je Radislav Krstić imao namjeru da ubija srebreničke vojno sposobne muškarce bosanske Muslimane. To je zaključak o namjeri da se počinio zahtijevani genocidni čin – u ovom predmetu, ubijanje pripadnika zaštićene grupe, zabranjeno članom 4(2)(a) Statuta. Pretresno vijeće je iz ove Krstićeve namjere da ubije izvuklo i zaključak da je Krstić dijelio genocidnu namjeru nekih članova Glavnog štaba VRS-a da uništi znatan dio ciljane grupe, bosanske Muslimane iz Srebrenice.

22. Mora se priznati je da je u dijelovima Presude Pretresno vijeće koristilo neprecizne formulacije koje potkrepljuju argument odbrane.³⁶⁹ Pretresno vijeće je trebalo pažljivije iznijeti svoje zaključke. Međutim, kao što je objašnjeno, diskusija Pretresnog vijeća u cjelini jasno pokazuje da je ono utvrdilo da su srebrenički Muslimani znatan dio grupe u ovom predmetu.

23. Pretresno vijeće je pravilno utvrdilo znatni dio zaštićene grupe u ovom predmetu. Žalba odbrane u vezi s ovim pitanjem se odbija.

B. Utvrđivanje namjere da se uništi

24. Odbrana, također, tvrdi da je Pretresno vijeće pogriješilo opisujući postupke zbog kojih se Radislav Krstić tereti za genocid. Pretresno vijeće je, tvrdi odbrana, nedopustivo proširilo definiciju genocida zaključujući da je pokušaj da se neka

368 Žalbeni podnesak odbrane, par. 40 (u kojem se citira Prvostepena presuda, par. 634) (navodnici unutar teksta izostavljeni).

369 Vidi npr. par. 581 (“Budući da su u ovom slučaju ubijani bili u prvom redu vojno sposobni muškarci bosanski Muslimani, drugo pitanje koje se postavlja jeste da li ta grupa žrtava predstavlja dovoljan dio bosansko-muslimanske grupe kako bi se namjera da se oni unište okvalifikovala kao ‘namjera da se u cijelosti ili djelimično uništi grupa’ po članu 4 Statuta.”); par. 634 (“Pretresno vijeće je zaključilo da, što se tiče uslova iz člana 4(2) Statuta da se namjera da se uništi samo dio grupe mora ipak odnositi na znatan dio grupe, bilo brojčano ili kvalitativno, vojno sposobni muškarci bosanski Muslimani iz Srebrenice zaista i čine znatan dio grupe bosanskih Muslimana, jer ubistvo tih muškaraca neizbježno i suštinski dovodi do uništenja čitave zajednice bosanskih Muslimana u Srebrenici.”)

zajednica izmjesti iz njenog tradicionalnog prebivališta dovoljan da se pokaže da je navodni počinitelj namjeravao da uništi neku zaštićenu grupu.³⁷⁰ Usvajajući taj pristup, Pretresno vijeće je, po mišljenju odbrane, odstupilo od značenja izraza genocid definiranog u Konvenciji o genocidu - da se odnosi samo na slučajeve fizičkog ili biološkog uništenja grupe - i u definiciju uključilo i geografsko raseljavanje.³⁷¹

25. Konvencija o genocidu, kao i običajno međunarodno pravo uopšte, zabranjuje samo fizičko ili biološko uništenje ljudske grupe.³⁷² Pretresno vijeće je izričito prihvatilo ovo ograničenje i uzdržalo se od bilo kakve šire definicije. Pretresno vijeće je konstatiralo sljedeće: “[M]eđunarodno običajno pravo definiciju genocida ograničava na djela kojima je cilj fizičko ili biološko uništenje cijele grupe ili njenog dijela. Dakle, pothvat usmjeren samo protiv kulturnih ili socioloških karakteristika ljudske grupe s ciljem da se zatru ti elementi, koji toj grupi daju samosvojni identitet različit od ostatka zajednice, ne bi ulazili u definiciju genocida.”³⁷³

26. Budući da je Pretresno vijeće pravilno utvrdilo pravno načelo kojim se treba rukovoditi, odbrana je ta koja mora uvjeriti Žalbno vijeće da je Pretresno vijeće, unatoč tome što je pravilno navelo mjerodavno pravo, pogriješilo u njegovoj primjeni. Glavni pokazatelj na kojem je Pretresno vijeće utemeljilo svoj zaključak da su snage VRS-a namjeravale da eliminiraju sve bosanske Muslimane iz Srebrenice bio je pokolj od strane VRS-a svih vojno sposobnih muškaraca iz te zajednice.³⁷⁴ Pretresno vijeće je odbacilo argument odbrane da je ubijanje tih ljudi bilo motivirano samo željom da se eliminiraju kao moguća prijetnja u vojnom smislu.³⁷⁵ Pretresno vijeće je taj zaključak zasnovalo na više činjeničnih nalaza, koji se moraju prihvatiti ako se smatra da je razumno pretresno vijeće moglo doći do istih zaključaka. Pretresno vijeće je utvrdilo da VRS, prilikom pogubljenja zarobljenih muškaraca bosanskih Muslimana, nije pravila razliku između pripadnika vojske i civila.³⁷⁶ Mada su civili nesumnjivo sposobni da nose oružje, oni ne predstavljaju istu vrstu vojne prijetnje kao profesionalni vojnici. Pretresno vijeće je, dakle, opravdano izvelo zaključak da VRS, ubijajući civilne zarobljenike, nije namjeravala da ih eliminira samo kao vojnu opasnost. Pretresno vijeće je, također,

370 Žalbeni podnesak odbrane, par. 43

371 *Ibid.*, par. 46 - 47.

372 Komisija za međunarodno pravo je, prilikom sastavljanja kodeksa krivičnih djela koji je podnijela Pripremnom odboru MKS-a, pažljivo ispitala *travaux préparatoires* Konvencije kako bi rasvijetlila značenje izraza “uništiti” u opisu zahtijevane namjere koji daje Konvencija. Komisija je zaključila sljedeće: “Kako se jasno vidi u pripremnim radovima za Konvenciju, uništenje o kojem je riječ jeste materijalno uništenje grupe, ili fizičkim ili biološkim putem, a ne uništenje nacionalnog, jezičnog, vjerskog, kulturnog ili nekog drugog identiteta pojedine grupe.” Izvještaj Komisije za međunarodno pravo o radu 48. sjednice komisije, 6. maj 1996. - 26. juli 1996., *G.A.O.R.*, 51st session, *Supp. No. 10 (A/51/10) (1996)*, str. 90-91. Komentatori se slažu. Vidi npr., William A. Schabas, *Genocide in International Law* (2000.), str. 229 (gdje se zaključuje da osvrt na proces sastavljanja Konvencije ne daje osnova za definiciju genocidne namjere po kojoj ona prelazi okvire namjere fizičkog uništenja).

373 Prvostepena presuda, par. 580. Vidi i *ibid.*, par. 576 (gdje se raspravlja o zaključku Komisije za međunarodno pravo, citranom u fusnoti 39, *supra*).

374 Prvostepena presuda, par. 594.

375 *Ibid.*, par. 593.

376 *Ibid.*, par. 547, 594.

utvrdilo da su neke žrtve bile teški invalidi i da stoga nije vjerovatno da su bili borci.³⁷⁷ Ove činjenice dodatno potvrđuju zaključak Pretresnog vijeća da istrebljenje tih muškaraca nije bilo motivirano isključivo vojnim razlozima.

27. Štaviše, kao što je naglasilo Pretresno vijeće, sam izraz “vojno sposobni muškarci” je pogrešan, budući da su u grupi koju je ubila VRS bili dječaci i stariji muškarci za koje se općenito smatra da su izvan te kategorije.³⁷⁸ Mada je moguće da su mlađi i stariji muškarci bili sposobni da nose oružje, Pretresno vijeće je imalo pravo da zaključi da oni nisu predstavljali ozbiljnu prijetnju u vojnom smislu i da izvede daljnji zaključak da odluka VRS-a da ih ubije nije proizišla isključivo iz namjere da ih eliminiira kao prijetnju. Ubijanje vojno sposobnih muškaraca predstavljalo je bez sumnje fizičko uništenje i, s obzirom na razmjere ubijanja, zaključak Pretresnog vijeća da je njihovo istrebljenje bilo motivirano genocidnom namjerom je legitiman.

28. Pretresno vijeće također je s pravom uzelo u obzir dugoročne posljedice koje će eliminacija sedam do osam hiljada muškaraca iz Srebrenice imati na opstanak te zajednice. Razmatrajući te posljedice, Pretresno vijeće se ispravno usredotočilo na šanse za fizički opstanak zajednice. Kako je konstatiralo Pretresno vijeće, ubijeni muškarci činili su približno petinu cijele srebreničke zajednice.³⁷⁹ Pretresno vijeće je zaključilo da će, s obzirom na patrijarhalnost zajednice bosanskih Muslimana u Srebrenici, uništenje tako velikog broja muškaraca “neizbježno za posljedicu imati fizički nestanak bosansko-muslimanskog stanovništva u Srebrenici.”³⁸⁰ Dokazi predloženi na ovom suđenju idu u prilog tom zaključku pokazujući da se, s obzirom na to da se većina ubijenih muškaraca službeno vode kao nestali, njihove žene ne mogu ponovo udati i imati još djece.³⁸¹

Fizičko uništenje muškaraca stoga ima teške posljedice po stvaranje potomstva u srebreničkoj muslimanskoj zajednici, uz mogućnost izumiranja zajednice.

29. Sprečavanje takve vrste fizičkog uništenja upravo je cilj Konvencije o genocidu. Pretresno vijeće je zaključilo da su snage bosanskih Srba bile svjesne tih posljedica kad su odlučile da sistematski eliminiraju zarobljene muškarce Muslimane.³⁸² Činjenica da su neki od članova Glavnog štaba VRS-a planirali ubistva muških zarobljenika u potpunosti svjesni štetnih posljedica koje to može imati po opstanak zajednice bosanskih Muslimana u Srebrenici, dodatno ide u prilog zaključku Pretresnog vijeća da su pokretači ove operacije imali zahtijevanu genocidnu namjeru.

30. Odbrana tvrdi da činjenica da je VRS odlučila da odvede, a ne da ubije, srebreničke žene i djecu pod svojim nadzorom ne ide u prilog konstataciji o genocidnoj

377 *Ibid.*, par. 75 i fn. 155.

378 *Ibid.*, fn. 3.

379 Vidi *ibid.*, par. 592 - 594 (gdje se konstatira, na osnovu procjene strana, da je broj ubijenih muškaraca bio približno 7.500, a da je ukupan broj stanovnika Srebrenice, uvećan prilivom izbjeglica s okolnog područja, bio približno 40.000).

380 *Ibid.*, par. 595.

381 Vidi *ibid.*, par. 93 i fusnote 195, 196.

382 *Ibid.*, par. 595.

namjeri.³⁸³ Takvo postupanje, tvrdi odbrana, nije u skladu s neselektivnim pristupom koji je karakterističan za sve dosad poznate slučajeve savremenog genocida.³⁸⁴

31. Moglo bi se reći da argument odbrane logično proizlazi iz odluke snaga bosanskih Srba da premjeste žene, djecu i stare ljude pod svojim nadzorom na druga područja. Tu činjenicu je, međutim, moguće i drugačije protumačiti. Kao što je objasnilo Pretresno vijeće, prisilno premještanje moglo je biti još jedan način da se obezbijedi fizičko uništenje zajednice bosanskih Muslimana iz Srebrenice. Tim premještanjem definitivno su iz Srebrenice uklonjeni svi bosanski Muslimani, čime je eliminirana i najmanja mogućnost obnavljanja muslimanske zajednice na tom području.³⁸⁵ Odluka da se ne ubiju žene i djeca može se objasniti postojanjem kod Srba svijesti o javnom mnijenju. Za razliku od operacije ubijanja zarobljenih muškaraca, takva operacija se teško mogla sakriti ili prikazati vojnom operacijom, te je stoga donosila veću opasnost od međunarodne osude.

32. Glavno pitanje prilikom utvrđivanja da li je u Srebrenici počinjen genocid, jeste da li je postojala namjera da se počinji genocid. Mada ta namjera mora biti potvrđena činjenicama, za krivično djelo genocida nije nužan dokaz da je počinilac izabrao najefikasniju metodu postizanja svog cilja da uništi ciljani dio grupe. Čak i kad izabrani metod ne dovede do potpune provedbe počiniočeve namjere, i uništenje ostane nepotpuno, sama ta neefikasnost ne isključuje mogućnost zaključka da je postojala genocidna namjera. Pažnja međunarodne javnosti usredotočena na Srebrenicu, kao i prisustvo snaga UN na tom području, spriječila je članove Glavnog štaba VRS-a koji su smislili genocidni plan da ga provedu na najdirektniji i najefikasniji mogući način. Ograničeni okolnostima, oni su primijenili metod koji im je omogućio da provedu genocidni plan uz najmanji mogući rizik od odmazde.

[...]

34. Odbrana također tvrdi da spis predmeta ne sadrži izjave članova Glavnog štaba VRS-a o tome da je ubijanje muškaraca bosanskih Muslimana bilo motivirano genocidnom namjerom da se unište bosanski Muslimani iz Srebrenice.³⁸⁶ Nepostojanje takvih izjava nije odlučujuće. U nedostatku direktnih dokaza o genocidnoj namjeri, namjera se još uvijek može izvesti iz činjeničnih okolnosti krivičnog djela.³⁸⁷ Zaključak da je neko zvjerstvo bilo motivirano genocidnom namjerom može se, štaviše, izvesti i kada nije tačno utvrđen identitet osoba kojima bi se ta namjera mogla pripisati. Ako počinjeno krivično djelo zadovoljava druge uslove za genocid i ako činjenice idu u prilog zaključku da je krivično djelo bilo motivirano namjerom djelimičnog ili potpunog uništavanja zaštićene grupe, može se donijeti zaključak da je počinjen genocid.

35. U ovom predmetu činjenične okolnosti koje je utvrdilo Pretresno vijeće dopuštaju da se izvede zaključak da je ubijanje bosanskih Muslimana počinjeno s

383 Žalbeni podnesak odbrane, par. 53 -57.

384 *Ibid.*, par. 53.

385 Prvostepena presuda, par. 595.

386 Žalbeni podnesak odbrane, par. 74-77.

387 Drugostepena presuda u predmetu *Jelišić*, par. 47; vidi takođe Drugostepenu presudu u predmetu *Rutaganda*, par. 528.

genocidnom namjerom. Kao što je već objašnjeno, razmjeri ubijanja, kao i svijest Glavnog štaba VRS-a o pogubnim posljedicama koje će ono imati po zajednicu bosanskih Muslimana iz Srebrenice, te druge aktivnosti Glavnog štaba preduzete da se obezbijedi fizičko nestajanje te zajednice, dovoljna je činjenična osnova za zaključak o posebnoj namjeri. Pretresno vijeće je konstatiralo, a Žalbeno vijeće podržava tu konstataciju, da su ubijanje organizirali i nadzirali neki članovi Glavnog štaba VRS-a.³⁸⁸ Činjenica da Pretresno vijeće nije pripisalo genocidnu namjeru nekom određenom članu Glavnog štaba mogla je biti motivirana željom da se ne pripisuje individualna krivnja osobama kojima se ovdje ne sudi. To, međutim, ne utiče na valjanost zaključka da su snage bosanskih Srba počinile genocid nad bosanskim Muslimanima.

36. Kao jedan od najtežih zločina koje ovaj Međunarodni sud ima nadležnost da kažnjava, zločin genocida se izdvaja po tome što je posebno sramotan i zaslužuje posebnu osudu. Taj zločin je strašan već zbog svojih ogromnih razmjera; njegovi počinioци izdvajaju čitave grupe ljudi za uništenje. Oni koji planiraju i provode genocid žele da liše čovječanstvo velikog i raznorodnog bogatstva koje čine njegovi narodi, rase, etničke grupe i religije. To je zločin protiv cijelog čovječanstva i njegove posljedice osjeća ne samo grupa koja je izdvojena za uništenje, nego čitavo čovječanstvo.

[...]

38. Zaključujući da su neki članovi Glavnog štaba VRS-a namjeravali da unište bosanske Muslimane iz Srebrenice, Pretresno vijeće nije odstupilo od pravnih zahtjeva za krivično djelo genocida. Žalba odbrane u vezi s tim se odbija.

III. Navodi o pogrešno utvrđenom činjeničnom stanju u vezi s udruženim zločinačkim poduhvatom da se poćini genocid

39. Kao što je već rećeno, u Srebrenici je u julu 1995. poćinjen zloćin genocida, što je pravilno utvrdilo Pretresno vijeće. Odbrana, međutim, tvrdi da je Pretresno vijeće, ćak i ako je zaključak o postojanju genocida ispravan, pogriješilo kad je konstatiralo da postoji dovoljno dokaza da je Radislav Krstić bio ućesnik udrućenog zloćinaćkog poduhvata da se poćini genocid.³⁸⁹

40. U radu Međunarodnog suda već je uvriježenā praksa da Žalbeno vijeće neće olako poništiti zaključke o ćinjenicama koje donese Pretresno vijeće.³⁹⁰ U slućajevima gdje odbrana navodi da je pogrešno utvrdēno ćinjenićno stanje, Žalbeno vijeće mora poštovati zaključke pretresnog vijeća pred kojim su izneseni dokazi na sućenju i intervenirat će samo u slućaju zaključka koji ne bi donio nijedan razuman presuditelj o ćinjenicama ili kad je zaključak potpuno pogrešan.³⁹¹ Takoćer,

388 Prvostepena presuda, par. 591 - 599.

389 Žalbeni podnesak žalioca, par. 84 - 101.

390 Drugostepena presuda u predmetu *Krnoćjelac*, par. 11.

391 *Ibid.*, par. 12; Drugostepena presuda u predmetu *Tadić*, par. 64; Drugostepena presuda u predmetu *Ćelebić*, par. 434; Drugostepena presuda u predmetu *Alekovski*, par. 63.

pogrešan zaključak će biti poništen ili preinačen samo ako je greška dovela do neostvarenja pravde.³⁹²

[...]

43. Osporavajući taj zaključak, odbrana iznosi sljedeća tri argumenta. Prvo, odbrana osporava zaključak Pretresnog vijeća da je Radislav Krstić preuzeo efektivnu komandu nad Drinskim korpusom i njegovim resursima najkasnije 13. jula 1995.³⁹³ Drugo, odbrana ulaže prigovor zbog toga što je Pretresno vijeće odbilo njen argument da je paralelni komandni lanac, koji je išao od Glavnog štaba VRS-a preko organa bezbjednosti Drinskog korpusa, isključio Radislava Krstića iz kruga onih koji su učestvovali u pogubljenjima (pa čak i onih koji su znali za njih).³⁹⁴ Treće, odbrana osporava zaključak Pretresnog vijeća da je Krstić direktno učestvovao u pogubljenjima i tvrdi da, čak i ako su dokazi pred Pretresnim vijećem dovoljni da se utvrdi da je znao za genocid počinjen u Srebrenici, oni nisu dostatni da se utvrdi njegova namjera da poćini genocid.³⁹⁵

44. Kao konaćni, dodatni argument, odbrana tvrdi da Radislav Krstić realno nije mogao predvidjeti poćinjenje oportunistićkih zloćina u Potoćarima 12. i 13. jula 1995., i da ti zloćini nisu bili prirodne i predvidive posljedice kampanje etnićkog ćišćenja.³⁹⁶ Źalbeno vijeće će najprije razmotriti prva tri argumenta, a potom će razmotriti Krstićevu krivićnu odgovornost u svjetlu tih zakljućaka, da bi na kraju prešlo na završni, dodatni argument.

A. Zaključak Pretresnog vijeća u vezi s datumom kada je Radislav Krstić preuzeo komandu nad Drinskim korpusom

45. Pretresno vijeće je zakljućilo da je Radislav Krstić postao *de facto* komandant Drinskog korpusa uveće 13. jula 1995., dok je formalna potvrda njegove komande uslijedila po ukazu predsjednika Karadžića 15. jula 1995.³⁹⁷ Odbrana osporava taj zaključak, pozivajući se na ćinjenicu da se u predsjednićkom ukazu kojim je imenovan za komandanta korpusa navodi da imenovanje stupa na snagu 15. jula.³⁹⁸ Odbrana se takodje poziva na ćinjenicu da su formalnosti u VRS-u, koje je trebalo da se obave prije prijenosa komande, dovršene tek 20. jula,³⁹⁹ i na dokaze koji pokazuju da je do toga dana komandu zadržao general Źivanović.⁴⁰⁰

392 Drugostepena presuda u predmetu *Krnoljac*, par. 13, 39; Drugostepena presuda u predmetu *Vasiljević*, par. 8.

393 Źalbeni podnesak odbrane, par. 204 - 210.

394 *Ibid.*, par. 176 - 203.

395 *Ibid.*, par. 157 - 175.

396 *Ibid.*, par. 143, 154.

397 *Ibid.*, par. 328 - 331, 625.

398 Źalbeni podnesak odbrane, par. 205.

399 *Ibid.*, par. 206.

400 *Ibid.*, par. 207 - 208.

46. Argumente koje odbrana ovdje iznosi Pretresno vijeće je podrobno razmotrilo. Vijeće je, oslanjajući se na očevice i dokumentarne dokaze, utvrdilo da se, uprkos datumu koji se navodi u tom ukazu, prijenos komande na Radislava Krstića odigrao 13. jula. Pretresno vijeće je svoje zaključke zasnovalo, naprimjer, na činjenici da je zvanična ceremonija, kojoj su prisustvovali oficiri Drinskog korpusa u komandi u Vlasenici i na kojoj je general Mladić prenio komandu na generala Krstića, održana 13. jula.⁴⁰¹ Pretresno vijeće je također zaključilo da je moguće da je ratna situacija iziskivala da se zanemare formalne procedure za prijenos komande.⁴⁰² Pretresno vijeće je razmotrilo dokaze da je general Živanović i dalje vršio funkciju u Drinskom korpusu te je zaključilo da veću težinu imaju dokazi da je Krstić preuzeo i počeo vršiti komandu 13. jula 1995.⁴⁰³ Zaključak Pretresnog vijeća dodatno podupire borbeni izvještaj od 13. jula, koji je potpisao Radislav Krstić kao komandant, a koji je optužba predala u ovom žalbenom postupku kao dodatni dokaz.⁴⁰⁴

47. Zaključci Pretresnog vijeća su potpuno razumni i u prilog im idu brojni dokazi. Odbrana nije uspjela da pokaže da je Pretresno vijeće učinilo grešku, a još manje da je zaključak takav da ga ne bi donijelo nijedno razumno pretresno vijeće.

B. Odbacivanje od strane Pretresnog vijeća argumenta odbrane o paralelnom komandnom lancu

48. Sljedeći argument koji je iznijela odbrana jeste da je Pretresno vijeće pogriješilo kad je odbacilo njen argument da su pogubljenja naređivana i nadzirana putem paralelnog komandnog lanca koji su činile snage bezbjednosti VRS-a, a nad kojim Radislav Krstić nije imao kontrolu. Odbrana tvrdi da je taj lanac komande išao od generala Mladića, preko njegovog komandanta za bezbjednost, pukovnika Beare iz Glavnog štaba VRS-a, do pukovnika Popovića iz Drinskog korpusa i, konačno, do oficira za bezbjednost Zvorničke brigade, Dragana Nikolića.⁴⁰⁵ Djelujući putem ovog paralelnog komandnog lanca, tvrdi odbrana, Glavni štab VRS-a je mogao upravljati i faktički jeste upravljao resursima Drinskog korpusa, a da ne konsultira komandu Drinskog korpusa.⁴⁰⁶

49. Odbrana je ponovila potpuno isti argument koji je iznijela i na suđenju. Taj argument u potpunosti je razmotrilo Pretresno vijeće. Pretresno vijeće je prihvatilo da je general Mladić vršio određenu kontrolu nad Drinskim korpusom u njegovoj zoni odgovornosti. Vijeće je, međutim, zaključilo da se iz dokaza ne može izvesti zaključak da komanda Drinskog korpusa nije uopšte znala i da nije imala nikakvu nadležnost u pogledu uključenosti snaga i resursa korpusa u pogubljenju civila bosanskih Muslimana.⁴⁰⁷

401 Prvostepena presuda, par. 312 - 315.

402 *Ibid.*, par. 329, 317.

403 *Ibid.*, par. 330.

404 T, str. 406 - 407, Dodatak 7.

405 Žalbeni podnesak odbrane, par. 197 - 198.

406 *Ibid.*, par. 177.

407 Prvostepena presuda, par. 88 - 89.

1. Zaključak Pretresnog vijeća da su Glavni štab VRS-a i njemu podređene snage MUP-a imale saradnju Radislava Krstića i Drinskog korpusa

(a) Postupanje sa zatvorenicima

50. Odbrana tvrdi, kao što je tvrdila i na suđenju, da je Pretresno vijeće pogriješilo kad je zaključilo da su Glavni štab VRS-a i njemu podređene snage MUP-a imale suradnju Radislava Krstića i Drinskog korpusa u izvršenju pogubljenja. Odbrana se poziva na naredbu koju je 13. jula 1995. izdao general Gvero, pomoćnik komandanta Glavnog štaba, u kojoj stoji da se “pretpostavljena komanda” hitno obavijesti o lokaciji na koju se odvođe zarobljenici. Odbrana tvrdi da ta naredba pokazuje da je Glavni štab preuzeo odgovornost za zarobljenike.⁴⁰⁸ Odbrana se također poziva na izjavu generala Mladića upućenu zarobljenicima na poljani u Sandićima i u Novoj Kasabi da je general Mladić lično angažovan na organizaciji njihove razmjene i prijevoza.⁴⁰⁹ Konačno, odbrana se poziva na činjenicu da Pretresno vijeće nije moglo van svake razumne sumnje zaključiti da je Drinski korpus učestvovao u zarobljavanju zatvorenika.⁴¹⁰

51. Kao što je, međutim, objasnilo Pretresno vijeće, naredba generala Gvera izdana je komandi Drinskog korpusa i relevantnim njemu podređenim brigadama,⁴¹¹ i stoga predstavlja jak dokaz da je Drinski korpus znao za zarobljavanje i da je djelovao u “usk[o]j koordinacij[i] i saradnj[i]” sa jedinicama MUP-a.⁴¹² Pretresno vijeće je također razmotrilo pojavljivanje generala Mladića i njegovo obraćanje zarobljenicima na poljani u Sanadićima i u Novoj Kasabi. Ti postupci su u skladu s položajem generala Mladića kao komandanta svih snaga VRS-a, uključujući i Drinski korpus, i ne idu u prilog zaključku da su njemu podređeni komandanti, kao što je general Krstić, bili isključeni iz normalnog lanca komandovanja.⁴¹³ To što Pretresno vijeće nije konstatovalo da je Drinski korpus učestvovao u zarobljavanju jednako je irelevantno. Na osnovu znatne količine dokaza, Pretresno vijeće je utvrdilo da su Drinski korpus i Radislav Krstić znali da su hiljade bosanskih Muslimana zarobljeni 13. jula 1995., te da su i nadalje bili obavještavani o njihovoj situaciji.⁴¹⁴

[...]

54. Te dokaze na koje se poziva odbrana Pretresno vijeće je razmotrilo kada je analiziralo učestvovanje Glavnog štaba i komande Drinskog korpusa u zarobljavanju i zatočenju bosanskih Muslimana.⁴¹⁵ Pretresno vijeće je prihvatilo da dokazi pokazuju da je Glavni štab “itekako bio uključen u upravljanje događajima nakon zauzimanja Srebrenice,” i da postoje “indikacije da jedinice Drinskog

408 Žalbeni podnesak odbrane, par. 177.

409 *Ibid.*, par. 179 - 180.

410 *Ibid.*, par. 178 - 185.

411 Prvostepena presuda, par. 168.

412 *Ibid.*, par. 289.

413 *Ibid.*, par. 268.

414 *Ibid.*, par. 168 - 178, 377.

415 Prvostepena presuda, par. 265 - 272.

korpusa nisu uvijek bile informisane niti konsultovane u vezi s onim što je u sedmici nakon 11. jula 1995. u njihovoj zoni radio Glavni štab.”⁴¹⁶ Pretresno vijeće je, međutim, konstatiralo da dokazi “više nego jasno pokazuj[u] da Glavni štab nije mogao, niti da jeste samostalno vodio cjelokupna dejstva nakon zauzimanja Srebrenice i da je gotovo u svakom momentu morao koristiti i da jeste koristio resurse Drinskog korpusa.”⁴¹⁷ Odbrana ne osporava tu konstataciju, koju Žalbeno vijeće prihvata.

(b) Odabir lokacija

55. Odbrana dalje tvrdi da je odabir lokacija za zatočenje zarobljenika, u početku u Bratuncu, vršio isključivo Glavni štab, bez učestvovanja Drinskog korpusa. Pozivajući se na evidenciju vozila Zvorničke brigade, odbrana tvrdi da, suprotno zaključku Pretresnog vijeća, Zvornička brigada nije znala da se jedno od njenih vozila koristi u toj operaciji.⁴¹⁸ Odbrana tvrdi da prisluškivani razgovor dežurnog oficira Zvorničke brigade i pukovnika Beare od 14. jula 1995., u kojem je bilo riječi o zarobljenicima, potvrđuje da pukovnik Beara nije slijedio normalni komandni lanac jer je razgovarao direktno sa dežurnim oficirom. To, tvrdi odbrana, potvrđuje da je Glavni štab mogao koristiti resurse Zvorničke brigade zaobilazeći komandu Zvorničke brigade, te da je to i činio.⁴¹⁹

56. I ovi argumenti odbrane bili su svi izneseni pred Pretresnim vijećem. Pretresno vijeće je zaključilo da je Zvornička brigada morala znati svrhu za koju je vozilo korišteno jer evidencija pokazuje da su njime upravljali pripadnici vojne policije Zvorničke brigade.⁴²⁰ Prisluškivani razgovor od 14. jula, na koji se poziva odbrana, nije u suprotnosti sa ovim zaključkom niti na bilo koji način potvrđuje argumente odbrane. Mada Pretresno vijeće nije konstatiralo da je komanda Drinskog korpusa bila direktno uključena u planove da se ljudi zatoče u Bratuncu, ono je zaključilo da je Drinski korpus morao biti svjestan da su ti ljudi ondje zatočeni. Ovaj zaključak je potkrijepljen s dovoljno dokaza i Žalbeno vijeće ga prihvata.⁴²¹

(c) Korištenje sredstava Drinskog korpusa bez znanja komande Drinskog korpusa

57. Odbrana, dakle, tvrdi da su, mada su za pogubljenja korištena sredstva Drinskog korpusa, ta sredstva rekvirirana bez znanja komande Drinskog korpusa. Odbacivanje tog argumenta Pretresno vijeće je utemeljilo na činjenici da, u skladu s vojnim načelima VRS-a, Glavni štab nije mogao ući u zonu odgovornosti Drinskog

416 *Ibid.*, par. 265.

417 *Ibid.*, par. 266.

418 Žalbeni podnesak odbrane, par. 183 - 184.

419 *Ibid.*, par. 184 - 185.

420 *Ibid.*, par. 187 - 191, 239.

421 *Ibid.*, par. 181.

korpusa i preuzeti potpunu kontrolu nad njegovim resursima i snagama bez pristanka komande korpusa.⁴²² Pretresno vijeće je također naglasilo uključenost Drinskog korpusa u organizaciju autobusa za prijevoz civila bosanskih Muslimana, što je u suprotnosti s teorijom da je Glavni štab preuzeo direktnu kontrolu nad brigadama podređenim Drinskom korpusu.⁴²³ Kako je objasnio Pretresno vijeće, Glavni štab je obavještavao komandu Drinskog korpusa o aktivnostima u njenoj zoni odgovornosti. To, između ostalog, pokazuje prisluškivani razgovor od 15. jula u kojem je pukovnik Beara hitno od Krstića zatražio pomoć i činjenica da mu je rečeno da se obrati komandantu Bratunačke brigade.⁴²⁴ To, po mišljenju Pretresnog vijeća, u velikoj mjeri umanjuje snagu argumenta da je Glavni štab rukovodio aktivnostima jedinica podređenih Drinskom korpusu, a da nije konsultovao komandu Drinskog korpusa.⁴²⁵

[...]

63. Odbacivanje od strane Pretresnog vijeća argumenta odbrane u pogledu paralelnog komandnog lanca, čak i kad se razmotri u svjetlu dodatnih dokaza odbrane, nije nešto što ne bi učinio nijedan razuman presuditelj o činjenicama.

C. Zaključak Pretresnog vijeća da je Radislav Krstić direktno učestvovao u pogubljenjima

64. Kao što je navedeno, odbrana osporava zaključak Pretresnog vijeća da je Radislav Krstić direktno učestvovao u pogubljenjima i tvrdi da dokazi izneseni pred Pretresnim vijećem, čak i ako su dovoljni da pokažu da je znao za genocid počinjen u Srebrenici, nisu dovoljni da pokažu da je on namjeravao da počinji genocid.

1. Zaključci Pretresnog vijeća u vezi sa učestvovanjem Bratunačke brigade u pogubljenjima

65. Odbrana tvrdi da je Pretresno vijeće pogriješilo kad je zaključilo da su 16. jula 1995. pripadnici Bratunačke brigade, jedinice Drinskog korpusa koja je bila podređena Radislavu Krstiću, učestvovali u ubijanju na Vojnoj ekonomiji u Branjevu i u Domu kulture u Pilici.⁴²⁶

(a) Iskaz Dražena Erdemovića

[...]

69. Nedostatnost svjedočenja g. Erdemovića dodatno potvrđuje svjedočenje vojnog vještaka optužbe, *Richarda Butlera*. Ispravljajući iskaz koji je dao

⁴²² *Ibid.*, par. 268.

⁴²³ *Ibid.*, par. 269.

⁴²⁴ *Ibid.*, par. 269 - 270.

⁴²⁵ *Ibid.*, par. 270.

⁴²⁶ Prvostepena presuda, par. 158.

na suđenju, gospodin Butler je na žalbenom pretresu pojasnio da gospodin Erdemović nikad nije rekao da su ljudi poslani kao ispomoć u pogubljenjima bili iz Bratunačke brigade, nego samo da su bili iz Bratunca.⁴²⁷ Gospodin *Butler* je također potvrdio da je za jednog od ljudi koje je Erdemović spomenuo utvrđeno da je bio pripadnik jedinice Istočnobosanskog korpusa “Panteri”.⁴²⁸ U svjetlu te činjenice, gospodin *Butler* je sada zaključio da ljudi koji su došli kao ispomoć u pogubljenjima nisu pripadali Bratunačkoj brigadi.⁴²⁹

70. U svjetlu navedenog, Žalbeno vijeće konstatira da zaključak Pretresnog vijeća da su pripadnici Bratunačke brigade učestvovali u pogubljenjima na Vojnoj ekonomiji Branjevo i u Domu kulture u Pilici 16. jula 1995., nije zaključak do kojeg bi došao razuman presuditelj o činjenicama. Nije bilo direktnih dokaza o učestvovanju Drinskog korpusa u provođenju pogubljenja.

(b) Izveštaj Zvorničke brigade

71. Pretresno vijeće je svoj zaključak da su u pogubljenjima učestvovali ljudi iz Bratunačke brigade utemeljilo i na izvještaju Zvorničke brigade od 16. jula 1995., u kojem se navodi da su pod komandom Zvorničke brigade, osim njenih redovnih snaga, djelovala i dva voda Bratunačke brigade.⁴³⁰ Taj dokaz, međutim, pokazuje samo to da su pod komandom Zvorničke brigade djelovala dva voda Bratunačke brigade; on ne pokazuje učestvovanje tih snaga u pogubljenjima. Pretresno vijeće se, zapravo, na taj dokaz oslonilo samo radi utvrđivanja da su vojnici iz Bratunačke brigade tada bili u blizini kako bi se potvrdio iskaz gospodina Erdemovića.⁴³¹

(c) Zaključci Pretresnog vijeća u vezi s nekim prisluškivanim razgovorima

(i) Prisluškivani razgovor od 16. jula 1995.

72. Pretresno vijeće se također oslonilo na prisluškivani razgovor od 16. jula 1995. u kojem je pukovnik Popović tražio da razgovara s Radislavom Krstićem. Kada mu je rečeno da Krstić nije dostupan, zatražio je da ga spoje s komandujućim. Pukovnik Popović je potom razgovarao s gospodinom Rašićem, dežurnim oficirom Drinskog korpusa. Pukovnik Popović je izvjestio gospodina Rašića da je “sad bio gore ... sa šefom lično,” da je “završio posao,” i da gospodin Rašić treba da obavijesti “general.”⁴³² Gospodin Rašić je pitao pukovnika Popovića da li su ljudi iz komande pukovnika Blagojevića stigli navrijeme, a pukovnik Popović je odgovorio da su ti ljudi bili “gore”, ali da su zakasnili i da je “zato [...] komandant ovdje ovaj što je bio

427 Iskaz Richarda Butlera u skladu s Nalogom Žalbenog vijeća kojim se odobrava žaliočev usmeni zahtjev prema pravilu 115, 24. novembar 2003. (u daljnjem tekstu: Butlerov izvještaj), T, str. 4617.

428 *Ibid.*, T, str. 4621.

429 *Ibid.*, T, str. 4171 - 4718.

430 Prvostepena presuda, par. 240, 246.

431 *Ibid.*, par. 240.

432 Žalbeni podnesak odbrane, par. 165 - 166.

imo problema.” Oslanjajući se na svjedočenje gospodina Butlera, Pretresno vijeće je zaključilo da navod da je pukovnik Popović bio “gore” znači da se pukovnik Popović upravo vratio s područja sjeverno od Zvornika, (tj. s područja Pilice) i da je gospodin Rašić (i, prema tome, komanda Drinskog korpusa) znao da su tamo izvršena pogubljenja.⁴³³

73. U žalbenom postupku, međutim, gospodin Butler je ispravio iskaz koji je dao na suđenju u svjetlu iskaza koji je dao na suđenju u predmetu *Blagojević*.⁴³⁴ Konkretno, objasnio je, drugi put spomenuti izraz “gore” i problemi koji su proizašli iz kašnjenja ljudi pukovnika Blagojevića odnosili su se na područje ratišta prema IKM-u (ili isturenom komandnom mjestu) i područje Baljkovice, gdje su se odvijale najznačajnije borbe. Problemi spomenuti prilikom telefonskih razgovora ticali su se kašnjenja pojačanja, što je dovelo do toga da je pukovnik Pandurević morao otvoriti koridor za prolaz kolone muškaraca bosanskih Muslimana.⁴³⁵ Pretresno vijeće se, međutim, oslonilo na taj prisluškivani razgovor kao na dodatni dokaz o tome da su ti ljudi poslani iz Bratunačke brigade kao ispomoć u pogubljenjima 16. jula 1995. po zahtjevu pukovnika Beare za dodatno ljudstvo upućeno Radislavu Krstiću ujutro 15. jula.⁴³⁶ U svjetlu dodatnih dokaza koje je dao gospodin *Butler*, taj zaključak nije održiv.

(ii) Zaključci Pretresnog vijeća na osnovu još dva prisluškivana razgovora od 15. jula 1995.

74. Odbrana nadalje tvrdi da je Pretresno vijeće pogriješilo kad je iz prisluškivanog razgovora Radislava Krstića i pukovnika Beare od 15. jula 1995. zaključilo da je Krstić pristao da pukovniku Beari obezbijedi, i da jeste obezbijedio, ljude iz Bratunačke brigade kao ispomoć u pogubljenjima. Odbrana tvrdi da činjenice, ustvari, pokazuju da Radislav Krstić nikad nije ništa preduzeo u vezi sa zahtjevom pukovnika Beare.⁴³⁷

75. Pretresno vijeće se oslonilo na još dva prisluškivana razgovora, oba od 15. jula, da bi zaključilo kako je Krstić obezbijedio direktnu pomoć u pogubljenjima.⁴³⁸ U prvom prisluškivanom razgovoru pukovnik Beara je zatražio od generala Živanovića da pošalje još ljudi. General Živanović je odbio taj zahtjev i pukovnika Bearu uputio na Radislava Krstića. Pukovnik Beara je potom hitno zatražio Krstićevu pomoć u raspodjeli “3.500 paketa,” rekavši mu da “Furtula nije ispoštovao naređenje šefa.” Pretresno vijeće je zaključilo da je to bila šifra koja je u vojnim komunikacijama korištena za zarobljene muškarce Muslimane koji su trebali da budu ubijeni. Krstić je predložio pukovniku Beari da pomoć zatraži od

433 Prvostepena presuda, par. 401.

434 AT, str. 217 - 221; relevantni dokazi mogu se pronaći u predmetu br. IT-02-60-T, *Tužilac protiv Vidoja Blagojevića i Dragana Jokića*, u transkriptu suđenja od 14. novembra 2003., str. 4608 i slj.

435 Butlerov izvještaj, T, str. 4615 - 4616.

436 Prvostepena presuda, par. 401.

437 Žalbeni podnesak odbrane., par. 174 - 175.

438 Prvostepena presuda, par. 380.

drugih jedinica, uključujući Bratunačku i Miličku brigadu Drinskog korpusa, kao i od MUP-a. Pukovnik Beara je odgovorio da do njih ne može doći. Krstić je zatim rekao da će vidjeti šta može učiniti.⁴³⁹ Pretresno vijeće je taj odgovor protumačilo kao dokaz o preuzimanju obaveze da obezbijedi traženu pomoć.⁴⁴⁰

76. Pretresno vijeće je svoj zaključak da se izraz “paket” odnosi na bosanske Muslimane, zasnovalo na drugim prisluškivanim razgovorima u kojima je korišten taj izraz, a posebno na prisluškivanom razgovoru u kojem je izraz “ljudi” ispravljen u “paketi.”⁴⁴¹ Što se tiče zaključka Pretresnog vijeća da se riječ “razdijeliti” odnosi na ubijanje, čini se da se taj zaključak temelji isključivo na uvodnoj riječi optužbe, koja je ustvrdila da “razdijeliti” znači ubiti.⁴⁴² Pretresno vijeće je argument optužbe smatralo uvjerljivim i, u odsustvu bilo kakvog daljnijeg ispitivanja tog izraza, ne čini se da je Pretresno vijeće svoje razumijevanje izraza “razdijeliti” utemeljilo na bilo čemu drugom osim na tvrdnji optužbe. Mada je iz dotičnog šifriranog jezika moguće izvući takav zaključak, njegovo značenje nije dovoljno jasno da ne bi bila moguća i druga tumačenja. Nadalje, Krstićeva izjava Beari “vidjet ću šta mogu” ne može iznijeti teret značaja koji joj pridaje Pretresno vijeće. Umjesto da se shvati kao obećanje pomoći, ta izjava mogla je značiti odbijanje da se preuzme obaveza, Krstićev pokušaj da prekine razgovor i pri tome ne kaže definitivno “ne”, a da u isto vrijeme ne preuzme jednoznačnu obavezu da pomogne.

(d) Razmatranja Pretresnog vijeća

77. S obzirom na činjenice na koje se oslonilo Pretresno vijeće i ispravku tih činjenica od strane gopodina *Butlera*, nalaz Pretresnog vijeća da je Krstić poslao ljude iz Bratunačke brigade da pomognu u pogubljenjima na Vojnoj ekonomiji Branjevo i u Domu kulture u Pilici, jeste zaključak do kojeg ne bi došao nijedan razuman presuditelj o činjenicama. Na osnovu tih činjenica ne može se utvrditi direktno učestvovanje Drinskog korpusa u vršenju pogubljenja i, kao takve, one ne mogu biti dokaz direktnog učestvovanja Radislava Krstića u pružanju pomoći prilikom pogubljenja.

78. Tačno je, međutim, da te činjenice pokazuju učestvovanje ljudstva i sredstava Drinskog korpusa u pripremama za pogubljenja. Zaključak Pretresnog vijeća u vezi s tim potvrđuje svjedočenje gospodina Erdemovića da su njegovu jedinicu na Vojnu ekonomiju Branjevo pratila dva vojna policajca Drinskog korpusa i da su vojni policajci koji su nosili oznake Drinskog korpusa pratili autobuse s civilima bosanskim Muslimanima na Vojnu ekonomiju Branjevo, te da su nadgledali njihovo iskrcavanje.

439 *Ibid.*, par. 382.

440 *Ibid.*, par. 385, 387.

441 *Ibid.*, par. 383.

442 *Ibid.*, fn. 1015 (gdje se citira T 483).

D. Analiza Žalbenog vijeća u pogledu krivične odgovornosti Radislava Krstića

79. Preostaje da Žalbeno vijeće utvrdi da li je Pretresno vijeće pogriješilo kad je zaključilo da je Radislav Krstić dijelio genocidnu namjeru udruženog zločinačkog poduhvata da se počini genocid nad bosanskim Muslimanima iz Srebrenice. Žalbeno vijeće će sada analizirati Krstićevu krivičnu odgovornost u svjetlu svojih, navedenih zaključaka.

1. Zaključak Pretresnog vijeća da je Radislav Krstić dijelio namjeru udruženog zločinačkog poduhvata da se počini genocid

80. Odbrana tvrdi da Pretresno vijeće, kada je zaključilo da je Radislav Krstić dijelio namjeru da se počini genocid, nije poštovalo prezumpciju nevinosti optuženog. Kao ilustraciju tog propusta odbrana navodi niz primjera kada je Pretresno vijeće upotrijebilo riječi “morao da zna,” “nije mogao da ne bude svjestan” i “mogao je jedino pretpostaviti”.⁴⁴³ Odbrana tvrdi da je Pretresno vijeće koristilo takve formulacije da bi prikrio nedostatak prave dokazne osnove za svoj zaključak da je Krstić posjedovao namjeru da počini genocid.⁴⁴⁴

81. Pretresno vijeće je standard dokazivanja koji valja primijeniti pravilno prikazao odbrani kao dokazivanje van svake razumne sumnje.⁴⁴⁵ To što se Pretresno vijeće koristilo formulacijom poput “morao da zna”, pokazuje da je predmet protiv Krstića utemeljen na indicijama. Mada je Pretresno vijeće trebalo koristiti manje dvosmislene formulacije kad je donosilo svoje zaključke o Krstićevom znanju i namjeri, nesretan izbor riječi sam po sebi nije dovoljan da se ti zaključci ponište.

82. Odbrana, međutim, tvrdi da je zaključak Pretresnog vijeća da je Krstić dijelio genocidnu namjeru udruženog zločinačkog poduhvata, čak i ako je ono pravilno definiralo standard dokazivanja, pogrešan. Žalbeno vijeće stoga razmatra dokaze na koje se Pretresno vijeće oslonilo kad je utvrdilo da je Krstić dijelio namjeru učesnika udruženog zločinačkog poduhvata da se počini genocid.

83. Kako je već rečeno, predmet protiv Radislava Krstića temeljio se na indicijama i zaključci Pretresnog vijeća uglavnom su se temeljili na kombinaciji indicija. Proglašavajući Krstića krivim kao učesnika udruženog zločinačkog poduhvata da se počini genocid, Pretresno vijeće se oslonilo na činjenice koje pokazuju da je on znao za namjeru generala Mladića i drugih članova Glavnog štaba VRS-a da pogube bosanske Muslimane iz Srebrenice, da je znao za korištenje ljudstva i sredstava Drinskog korpusa da bi se provela u djelo ta namjera, s obzirom na njegov komandni položaj i na činjenice koje pokazuju da je Radislav Krstić nadzirao učestvovanje svojih podređenih u vršenju tih pogubljenja.

443 Žalbeni podnesak odbrane, par. 96.

444 *Ibid.*, par. 97.

445 Prvostepena presuda, par. 2.

2. Kontakti između Radislava Krstića i drugih učesnika udruženog zločinačkog poduhvata

84. Pretresno vijeće je konstatiralo da su kontakti između Krstića i generala Mladića ključni za utvrđivanje genocidne namjere Radislava Krstića. Strane u postupku su se složile da je general Mladić bio glavni pokretač ubijanja. Pretresno vijeće je konstatiralo da su generali Krstić i Mladić bili u stalnoj vezi tokom relevantnog razdoblja.⁴⁴⁶ Pretresno vijeće je zaključilo da “[a]ko je general Mladić znao za pogubljenja, prirodno bi bilo da za njih zna i general Krstić”.⁴⁴⁷

(a) Prisustvo Radislava Krstića na sastancima u hotelu “Fontana”

85. Pretresno vijeće je do ovog zaključka došlo na osnovu toga što je Krstić prisustvovao drugom i trećem, od tri sastanka koja je sazvaio general Mladić u hotelu “Fontana” 11. i 12. jula 1995. Na tim sastancima raspravljalo se o sudbini bosanskih Muslimana nakon pada Srebrenice.⁴⁴⁸ Na osnovu njegovog prisustva na ta dva sastanka Pretresno vijeće je zaključilo da je Radislav Krstić “bio upozoren da je nakon zauzimanja Srebrenice opstanak bosansko-muslimanskog stanovništva doveden u pitanje.”⁴⁴⁹

[...]

87. Najviše što se moglo zaključiti iz prisustva Radislava Krstića na tim sastancima jeste to da je on znao za odluku generala Mladića da se stanovništvo iz Potočara autobusima preveze na teritoriju pod muslimanskom kontrolom i da se provjeri da li među muškim pripadnicima tog stanovništva ima ratnih zločinaca. Odluka da se obavi ta provjera nije bila ni zločinačka ni nerazumna, što je prihvatilo i Pretresno vijeće. Bratunačka brigada je sastavila spisak od preko 350 osumnjičenih za ratne zločine za koje se mislilo da se nalaze na području Srebrenice.⁴⁵⁰ Mada je general Mladić također izjavio da će opstanak stanovništva zavisiti od potpune predaje ABiH, nije vjerovatno da bi general Mladić otkrio svoju genocidnu namjeru u prisustvu predstavnika UNPROFOR-a i stranih medija, niti da bi oni koji su prisustvovali tom sastanku, uključujući i Krstića, mogli njegove izjave protumačiti na taj način. Nije bilo pokazatelja da je Radislav Krstić u tom trenutku znao za namjeru generala Mladića da pogubi muslimanske civile koji su trebali biti prevezeni.

[...]

(b) Iskazi Momira Nikolića i Miroslava Deronjića

92. Optužba tvrdi, kao i na suđenju, da je Radislav Krstić u vrijeme kad je prisustvovao trećem sastanku u hotelu “Fontana” znao za genocidnu namjeru srpskog

446 *Ibid.*, par. 407.

447 *Ibid.*

448 *Ibid.*, par. 339.

449 *Ibid.*, par. 343.

450 *Ibid.*, par. 156.

vođstva. Optužba se poziva na dodatne dokaze koje je iznio Momir Nikolić na suđenju u predmetu *Blagojević*, a koji su prihvaćeni u ovom žalbenom postupku, te na svjedočenje Miroslava Deronjića, kojeg je po vlastitom nahođenju pozvalo Žalbeno vijeće.

93. Momir Nikolić je iznio da se ujutro 12. jula 1995., prije trećeg sastanka u hotelu "Fontana", susreo s potpukovnikom Kosotićem i pukovnikom Popovićem i da mu je pukovnik Popović rekao da će toga dana biti evakuirani žene i djeca, ali da će muškarci biti privremeno zatočeni i potom ubijeni. Optužba tvrdi da taj iskaz pokazuje da je već 12. jula 1995. postojao čvrst plan da se ubiju srebrenički muškarci Muslimani.⁴⁵¹ Ako ovaj iskaz i pokazuje postojanje takvog plana Glavnog štaba VRS-a, on ništa ne govori o tome da je Krstić znao za taj plan ili da je u njemu učestvovao.

94. Ni iskaz Miroslava Deronjića ne pomaže optužbi. Mada gospodin Deronjić jeste u određenoj mjeri pokazao namjeru srpskog vođstva prije 13. jula 1993. da ubije civile bosanske Muslimane iz Srebrenice ako uspije vojna akcija u toj regiji, on nije pružio nikakve dokaze koji bi povezali Radislava Krstića s genocidnim planom ili ukazali na to da je on bio svjestan takve namjere vođstva bosanskih Srba.⁴⁵² Nijedan od ova dva iskaza dodatnih svjedoka, dakle, ne potvrđuje argument optužbe. Nadalje, Žalbeno vijeće oklijeva da utemelji bilo kakvu odluku na iskazu gospodina Deronjića, bez potkrepljujućih dokaza. Nepodudarnosti u iskazu gospodina Deronjića i nejasnoće u vezi s nekim od njegovih izjava, naročito onoj da je vidio Krstića u hotelu "Fontana", upozorenje su Žalbenom vijeću da se ne osloni samo na njegovo svjedočenje.

(c) Zaključak Pretresnog vijeća u vezi s prisustvom Radislava Krstića u blizini Potočara i odvođenjem ljudi iz autobusa u Tišći

95. Pretresno vijeće je odbacilo argument optužbe da Krstićeva pomoć u organiziranju prijevoza žene, djece i starih ljudi iz Potočara predstavlja djelo u sklopu udruženog zločinačkog poduhvata da se poćini genocid. Međutim, Pretresno vijeće se jeste oslonilo na prisustvo Radislava Krstića u bazi u Potočarima i u njenoj blizini između jedan i dva sata popodne 12. jula, kada je viđen kako razgovara sa drugim visokim starješinama, uključujući i generala Mladića, kao na dokaz o tome da je on imao sve više saznanja o tome da će biti poćinjen genocid.⁴⁵³ Pretresno vijeće je na osnovu Krstićevog prisustva ondje zaključilo da je on "morao znati za užasne uslove u kojima su se nalazile bosansko-muslimanske izbjeglice, te da su voćnici VRS-a tog dana s njima loše postupali."⁴⁵⁴

Pretresno vijeće je, nadalje, na osnovu toga što je Krstić bio u "bijeloj kući", zaključilo da je on bio svjestan da su izdvojeni muškarci zatoćeni u strašnim uslovima i da se s njima ne postupa u skladu s uobićajenom praksom provjere radi utvrđivanja eventualnog

⁴⁵¹ T, str. 401.

⁴⁵² Žalbeni pretres, petak 21. novembar 2003., T, str. 101 - 174.

⁴⁵³ Prvostepena presuda, par. 352 - 354.

⁴⁵⁴ *Ibid.*, par. 354.

prisustva ratnih zločinaca.⁴⁵⁵ Pretresno vijeće je zaključilo da je on morao znati, kao što su znali svi ostali svjedoci prisutni oko baze, da je sudbina tih ljudi jako neizvjesna, ali da nije ništa učinio da to raspravi s generalom Mladićem ni s bilo kim drugim.⁴⁵⁶

96. Međutim, Pretresno vijeće je također zaključilo da su tek 13. jula 1995. vojnici *Dutchbata* primijetili pouzdane znakove da bosanski Srbi pogubljuju neke od muškaraca bosanskih Muslimana koji su bili izdvojeni; da su lične stvari izdvojenih muškaraca uništene tek kad su svi civili bosanski Muslimani odvedeni iz Potočara; i da su pripadnici *Dutchbata* bili sigurni da priča o provjerama radi pronalaženja ratnih zločinaca nije istinita.⁴⁵⁷ Pretresno vijeće nije bilo u mogućnosti da zaključi da je bilo koji pripadnik Drinskog korpusa u to vrijeme još uvijek bio u bazi i nije bilo dokaza da je Krstić znao bilo za ubijanja u “bijeloj kući” bilo za uništavanje ličnih stvari izdvojenih ljudi.⁴⁵⁸

97. Pretresno vijeće je također zaključilo da je Radislav Krstić morao znati da su ljudi koji su uspjeli da se ukrcaju u autobuse zajedno sa ženama, djecom i starim ljudima odvođeni iz njih u Tišći.⁴⁵⁹ Na osnovu prisluškivanog razgovora od 12. jula 1995. utvrđeno je da je Krstić naredio Drinskom korpusu da obezbijedi cestu od Vlasenice prema Tuzli. Pretresno vijeće je konstatairalo da se iz te činjenice može zaključiti da je on morao znati da u Tišći odvođe muškarce iz autobusa. Ono je nadalje utvrdilo da su načelnik štaba Miličke brigade i vojnici iz njegove jedinice bili prisutni na mjestu selekcije u Tišći po naređenju komande Drinskog korpusa.⁴⁶⁰ Na osnovu tih dokaza Pretresno vijeće je zaključilo da je jasno da je Krstić morao znati da se u Tišći muškarci odvajaju i odvođe na mjesta zatočenja. Valja, međutim, primijetiti da Pretresno vijeće tada nije utvrdilo da je Radislav Krstić znao da će zatočenicima biti pogubljeni.⁴⁶¹

98. Iz svega ovoga trebalo bi biti jasno da - usprkos tvrdnji Pretresnog vijeća da je, ako je general Mladić znao za ubistva, i Krstić za njih morao znati - Pretresno vijeće zapravo nije utvrdilo, na osnovu Krstićevih kontakata s generalom Mladićem u tom razdoblju, da je Radislav Krstić iz tih kontakata zaista saznao za namjeru da se pogube bosanski Muslimani. Tvrdnja Pretresnog vijeća nije imala valjanu dokaznu osnovu. Nijedno razumno pretresno vijeće ne bi, ako nije utvrdilo da je Krstić znao za namjeru generala Mladića, izvelo zaključak da je Krstić dijelio tu namjeru. Iako Pretresno vijeće nije pridalo veliku težinu tim zaključcima prilikom utvrđivanja krivične odgovornosti Radislava Krstića, ti pogrešni zaključci Pretresnog vijeća u određenoj mjeri dovode u pitanje opšti zaključak Vijeća da je Radislav Krstić dijelio genocidnu namjeru.

455 *Ibid.*, par. 367.

456 *Ibid.*

457 *Ibid.*, par. 58.

458 *Ibid.*, par. 160, 367.

459 *Ibid.*, par. 368.

460 *Ibid.*, par. 369.

461 *Ibid.*

(d) Druge činjenice na koje se Pretresno vijeće oslonilo prilikom donošenja zaključaka

99. Pretresno vijeće je svoj zaključak u vezi s Krstićevom namjerom utemeljilo i na više drugih činjenica. Muškarci izdvojeni u Potočarima prevezeni su u Bratunac, zajedno s drugim bosanskim Muslimanima zarobljenim u šumi. Pretresno vijeće je zaključilo da je Bratunačka brigada vjerovatno obavijestila komandu Drinskog korpusa o dolasku tih zarobljenika⁴⁶² i da je komanda Drinskog korpusa morala znati da se zarobljenici ne odvoze u regularne objekte za ratne zarobljenike, nego da su zatočeni u Bratuncu gdje ne postoji nikakvo snabdijevanje hranom, vodom itd.⁴⁶³ Pretresno vijeće je iz Krstićevog prisustva u Potočarima i njegove uloge u organiziranju prijevoza zaključilo da je on morao znati da su muškarce odvajali od žena i djece, da bi ih zatim bilo zatočili, bilo nekamo prevezli.⁴⁶⁴

100. Ovi dokazi nisu sami po sebi dovoljni da se utvrdi da je Krstić znao za udruženi zločinački poduhvat da se uništi bosansko muslimansko stanovništvo. Jednako je bio moguć zaključak, a to je prihvatilo i Pretresno vijeće, da je razlog za odvajanje muškaraca i njihovo zatočenje na nekom drugom mjestu, onaj koji je javno iznio general Mladić, odnosno da se izvrši provjera ima li među njima ratnih zločinaca. Odvajanje i zatočenje muškaraca također se moglo dovesti u vezu s namjerom da se zarobljenici razmijene za srpske vojnike koje su zarobili bosanski Muslimani. Svjedoci su pred Pretresnim vijećem iznijeli da su takve razmjene bile česte tokom vojnog sukoba u bivšoj Jugoslaviji i da bi “novi priliv zarobljenih bosanskih Muslimana predstavljao [...] potencijalno korisno pregovaračko sredstvo za bosanske Srbe prilikom budućih razgovora o razmjenama zarobljenika.”⁴⁶⁵ Doista, odluka da se pogube civili bosanski Muslimani bila je, kako se izrazio vještak optužbe, “neshvatljiva [...] s vojnog gledišta”.⁴⁶⁶ Ako je ta odluka bila toliko neočekivana i iracionalna, svakako je nerazumno očekivati da je Radislav Krstić mogao predvidjeti takav tok događaja na osnovu zapažanja koja su mogla jednako (ako ne i u većoj mjeri) upućivati na nevin ishod. To što je Krstić znao za zatočenje zarobljenika u Bratuncu nije, dakle, dovoljno da se na osnovu toga zaključi da je on stvarno znao za plan pogubljenja i da se iz toga dalje izvede zaključak o Krstićevoj genocidnoj namjeri. [...]

(e) Drugi zaključci Pretresnog vijeća koji ne idu u prilog zaključku o postojanju genocidne namjere

131. Također, mnoge konstatacije Pretresnog vijeća ne idu u prilog zaključku da je Radislav Krstić imao genocidnu namjeru. Vijeće je konstatiralo da je Krstić, mada se nije skanjivao da učestvuje u prisilnom premještanju bosanskog muslimanskog

⁴⁶² *Ibid.*, par. 183.

⁴⁶³ *Ibid.*, par. 295.

⁴⁶⁴ *Ibid.*, par. 363.

⁴⁶⁵ *Ibid.*, par. 156.

⁴⁶⁶ *Ibid.*, par. 70.

stanovništva, po svemu sudeći nastojao obezbijediti uredno odvijanje operacije. On je naprosto želio da civili napuste to područje i nije mu bio interes da ih pri tome zlostavlja. Pretresno vijeće je, štaviše, prihvatilo da se na osnovu dokaza ne može utvrditi da je “[Radislav] Krstić lično ikada pomislio da bi način odabran za uklanjanje bosanskih Muslimana iz enklave mogao biti sistematsko likvidiranje dijela civilnog stanovništva” i da on “daje utisak uzdržanog i ozbiljnog profesionalnog vojnika koji teško da bi ikada mogao skovati plan poput onog smišljenog za masovno pogubljenje muškaraca bosanskih Muslimana nakon zauzimanja Srebrenice u julu 1995.”⁴⁶⁷ Pretresno vijeće je konstatairalo da se “[č]ini [...] malo vjerovatnim da bi general Krstić samostalno ikada došao do jednog takvog plana.”⁴⁶⁸

132. Pretresno vijeće je također konstatairalo da je Radislav Krstić pokušao da se pobrine za bezbjednost civila bosanskih Muslimana koji su prevoženi iz Potočara. U prisluškivanom razgovoru od 12. jula 1995. čulo se kako kaže da se civilima ne smije ništa loše desiti, a u intervjuu koji je dao u Potočarima 12. jula 1995. zajamčio je njihovu bezbjednost prilikom prijevoza.⁴⁶⁹ Pretresno vijeće je konstatairalo da je Krstić na sličan način pokazao brigu i za civile bosanske Muslimane tokom pohoda na Žepu. U prisluškivanom razgovoru od 25. jula 1995. naredio je da se prema civilima iz konvoja koji je išao za Kladanj postupa civilizirano, “da se ne dogodi ko ranije što je bilo problema.”⁴⁷⁰ Pretresno vijeće je zaključilo da taj prisluškivani razgovor, mada upućuje na činjenicu da je Radislavu Krstiću bilo važno da se prijevoz odvija kako treba, upućuje i na to da je on bio svjestan problema prilikom ranijih prijevoza.⁴⁷¹ Zaključak da je on bio “svjestan problema prilikom ranijih prijevoza” i da je u ovom slučaju preduzeo korake da se izbjegne loše postupanje u suprotnosti je sa zaključkom Pretresnog vijeća da je Krstić bio voljan učesnik udruženog zločinačkog poduhvata genocida.

133. I konačno, Pretresno vijeće se oslonilo na izjavu svjedoka odbrane da je 13. jula 1995. razgovarao s Krstićem o koloni bosanskih Muslimana i da je ovaj iznio mišljenje da bi VRS trebalo da pusti kolonu da prođe kako bi se ta stvar “završila kako treba.” Pretresno vijeće je smatralo da taj iskaz pokazuje da je Radislav Krstić bio svjestan pokušaja da se ljudi iz te kolone zarobe. Taj iskaz, međutim, pokazuje da Krstić nije imao genocidnu namjeru.⁴⁷² Što se tiče njegove konkretne namjere, ona je bila usmjerena ka prisilnom premještanju. Neki drugi članovi Glavnog štaba VRS-a imali su istu namjeru da se obavi prisilno premještanje, ali oni su to premještanje vidjeli samo kao korak u postizanju svog genocidnog cilja. Bilo bi, međutim, pogrešno povezati Krstićevu posebnu namjeru da se obavi prisilno premještanje s istom namjerom drugih članova Glavnog štaba, za koje je prisilni transfer bio sredstvo provođenja genocidnog plana.

467 *Ibid.*, par 420.

468 *Ibid.*

469 *Ibid.*, par. 358.

470 *Ibid.*, par. 359.

471 *Ibid.*, par. 360.

472 *Ibid.*, par. 374.

(f) Preliminarni zaključak Žalbenog vijeća u vezi s ocjenom Pretresnog vijeća o genocidnoj namjeri Radislava Krstića

134. Kao što je pokazano, sve što se na osnovu dokaza može utvrditi jeste da je Krstić bio svjestan namjere nekih članova Glavnog štaba VRS-a da počine genocid i da, znajući to, nije spriječio da se ljudstvo i sredstva Drinskog korpusa koriste kako bi se olakšalo vršenje tih ubistava. Njegovo znanje nije samo po sebi dovoljno da bude osnova za zaključak o genocidnoj namjeri. Genocid je jedan od najtežih zločina poznatih čovječanstvu i njegova težina se ogleda u strogim zahtjevima u pogledu posebne namjere. Krivica za genocid može se proglasiti samo kada je ta namjera nedvosmisleno utvrđena. Pretresno vijeće je očigledno propustilo da pruži adekvatne dokaze o tome da je Radislav Krstić posjedovao genocidnu namjeru. Krstić, dakle, nije kriv za genocid kao glavni počinilac.

E. Krivična odgovornost Radislava Krstića: Pomaganje i podržavanje u genocidu

135. Pitanje koje se javlja u ovom stadiju jeste razina krivične odgovornosti Radislava Krstića u ispravno utvrđenim okolnostima. Svi zločini koji su uslijedili nakon pada Srebrenice izvršeni su u zoni odgovornosti Drinskog korpusa. Nema dokaza da je Drinski korpus isplanirao ili potakao bilo koji od tih zločina, i postoje jaki dokazi da su zločinačkim aktivnostima upravljali neki članovi Glavnog štaba VRS-a pod vođstvom generala Mladića.⁴⁷³ U vrijeme kad su počela pogubljenja, Krstić je bio zauzet pripremama za borbena dejstva u Žepi, a od 14. jula 1995. nadalje vođenjem samog napada.⁴⁷⁴

[...]

138. Krstićeva odgovornost pravilno je okarakterizirana kao pomaganje i podržavanje u genocidu na osnovu člana 7(1) Statuta, a ne kao saučesništvo u genocidu na osnovu člana 4(3)(e). U Optužnici se tereti i za saučesništvo, u tački 2.⁴⁷⁵ Pretresno vijeće nije osudilo Krstića po toj tački Optužnice, zaključivši da je Radislav Krstić odgovoran kao glavni počinilac.⁴⁷⁶ Kao što je primijetilo Pretresno vijeće, postoji preklapanje između člana 4(3), opšte odredbe u kojoj se nabrajaju kažnjivi oblici učestvovanja u genocidu, i člana 7(1), opšte odredbe o krivičnoj odgovornosti koja je primjenjiva na sva krivična djela kažnjiva na osnovu Statuta, uključujući i krivično djelo genocida.⁴⁷⁷ Po nekim mišljenjima, član 4(3) je možda konkretnija odredba (*lex specialis*) od člana 7(1).⁴⁷⁸ Postoje, međutim, i

⁴⁷³ *Ibid.*, par. 290.

⁴⁷⁴ *Ibid.*, par. 378.

⁴⁷⁵ Optužnica, par. 21 - 26. Žalbeno vijeće primjećuje da je na žalbenom pretresu vođena opširna rasprava o pitanju pomaganja i podržavanja i saučesništva u genocidu, koja je uslijedila nakon pitanja sudija. T, str. 431-437.

⁴⁷⁶ Prvostepena presuda, par. 642 – 644.

⁴⁷⁷ Vidi *ibid.*, par. 640; vidi i Prvostepenu presudu u predmetu *Semanza*, par. 394 - 395 i fn. 655.

⁴⁷⁸ Vidi Prvostepenu presudu u predmetu *Stakić*, par. 531; Odluku po prijedlogu za donošenje oslobođa-

mišljenja da bi se oblici učestvovanja nabrojani u članu 7(1) trebali učitati, kako upućuje i Statut Međunarodnog suda, u članu 4(3) i da bi, prema tome pravilna karakterizacija takve krivične odgovornosti neke osobe bila odgovornost za pomaganje i podržavanje u genocidu.⁴⁷⁹

139. Žalbeno vijeće zaključuje da je u ovom slučaju primjeren potonji pristup. Član 7(1) Statuta, po kojemu se može teretiti pomagač i podržavalac, izričito omogućava pripisivanje takve vrste odgovornosti za svako od “krivičnih djela navedenih u članovima od 2 do 5 ovog Statuta”, uključujući i krivično djelo genocida zabranjeno članom 4. Budući da se Statut mora tumačiti uz najveće moguće poštovanje prema formulacijama koje koristi zakonodavac, Žalbeno vijeće ne smije zaključiti da je preklapanje između članova 7(1) i 4(3)(e) proizišlo iz nepažnje zakonodavca, ako je moguće neko drugo objašnjenje, koje je u skladu s formulacijama u Statutu. U ovom slučaju je moguće pomiriti dvije spomenute odredbe, jer izrazi “saučesništvo” i “saučesnik” mogu obuhvatati ponašanje šire od pomaganja i podržavanja.⁴⁸⁰ S obzirom na to da je u članu 7(1) Statuta izričito navedeno da se odgovornost za genocid prema članu 4 može pripisati za pomaganje i podržavanje, odgovornost Radislava Krstića je pravilno okarakterizirana kao odgovornost za pomaganje i podržavanje u genocidu.⁴⁸¹

[...]

144. Razmatranje od strane Žalbenog vijeća učestvovanja Radislava Krstića u zločinu genocida, relevantno je i za njegovu krivičnu odgovornost za ubistva civila bosanskih Muslimana na osnovu člana 3, kršenje zakona i običaja ratovanja, te za istrebljivanje i progone na osnovu člana 5, što proizlazi iz pogubljenja bosanskih Muslimana iz Srebrenice između 13. i 19. jula 1995. Kao što pokazuje utvrđeno činjenično stanje, nema dokaza da je Krstić naredio ijedno od tih ubistava ili da je u njima direktno učestvovao. Sve što dokazi pokazuju jeste da je on znao da se ta ubistva vrše i da je dozvolio Glavnom štabu da koristi ljudstvo i sredstva pod njegovom komandom kako bi se pomoglo u njihovom vršenju. S obzirom na to, krivična odgovornost Radislava Krstića jeste odgovornost pomagača i podržavaoca u ubistvima, istrebljivanju i progonu, a ne odgovornost glavnog saizvršioca.

juće presude na osnovu pravila 98 *bis* u predmetu *Stakić*, par. 47; Prvostepenu presudu u predmetu *Semanza*, par. 394 – 395.

479 Vidi Prvostepenu presudu u predmetu *Stakić*, par. 531; Odluku po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude na osnovu pravila 98 *bis* u predmetu *Stakić*, par. 47

480 Vidi Drugostepenu presudu u predmetu *Krnjelac*, par. 70 (“Žalbeno vijeće prije svega primjećuje da se u praksi Međunarodnog suda... taj termin [*accomplice*] upotrebljavao tako da mu se značenje razlikovalo ovisno o kontekstu te je označavao bilo *saizvršioca* bilo *pomagača i podržavaoca*”). (citirano iz Drugostepene presude u predmetu *Tadić*, par. 220, 229).

481 U ovom žalbenom postupku, Žalbeno vijeće isključivo zanima primjena na član 4(3) samo jednog od vidova odgovornosti iz člana 7(1), odnosno pomaganja i podržavanja. Žalbeno vijeće ne iznosi mišljenje u pogledu drugih vidova odgovornosti nabrojanih u članu 7(1).

F. Krivična odgovornost Radislava Krstića za oportunističke zločine počinjene u Potočarima

145. Odbrana također osporava konstatacije Pretresnog vijeća u vezi s Krstićevom krivičnom odgovornosti za zločine počinjene između 12. i 13. jula 1995. u Potočarima. Pretresno vijeće je konstatiralo da je Radislav Krstić bio učesnik u udruženom zločinačkom poduhvatu da se civili bosanski Muslimani prisilno premjeste iz Potočara i da je zbog toga krivično odgovoran za ondje počinjena ubistva, premlaćivanje i zlostavljanje, kao prirodnu i predvidivu posljedicu tog udruženog zločinačkog poduhvata. Odbrana tvrdi da ta djela nisu bila prirodna i predvidiva posljedica kampanje etničkog čišćenja i da je ocjena Pretresnog vijeća da ih je Krstić bio svjestan u suprotnosti sa prezumpcijom nevinosti.

[...]

151. Odbrana nadalje tvrdi da Radislava Krstića ne bi trebalo smatrati krivim u pogledu zločina počinjenih u Potočarima 12. i 13. jula 1995., jer je do 13. jula 1995. komandant Drinskog korpusa bio general Živanović.⁴⁸² Taj argument je irelevantan. Odgovornost Radislava Krstića za zločine počinjene u Potočarima proizlazi iz njegovog ličnog učestvovanja u udruženom zločinačkom poduhvatu da se prisilno premjeste civili. Ti oportunistički zločini bili su prirodna i predvidiva posljedica tog udruženog zločinačkog poduhvata. To što je Krstiću izrečena osuđujuća presuda za ta krivična djela nije povezano s njegovim položajem u štabu Drinskog korpusa u trenutku njihova počinjenja. Žalba Radislava Krstića na osudu za oportunističke zločine koji su počinjeni u Potočarima, a koji su prirodna i predvidiva posljedica njegovog učestvovanja u udruženom zločinačkom poduhvatu prisilnog premještanja, odbacuje se.

[...]

VI. Odmjeravanje kazne

234. Pretresno vijeće je Radislavu Krstiću izreklo jedinstvenu kaznu od 46 godina zatvora.⁴⁸³ I optužba i odbrana su uložile žalbe na tu kaznu.⁴⁸⁴

A. Argumenti

235. Optužba tvrdi da je kazna koju je Pretresno vijeće izreklo Radislavu Krstiću neprimjerena jer ne odražava u dovoljnoj mjeri ni težinu počinjenih krivičnih djela ni učestvovanje Radislava Krstića u tim krivičnim djelima,⁴⁸⁵ zato što nije u skladu s praksom MKSR-a u sličnim slučajevima genocida,⁴⁸⁶ zato što se temelji na zaključku

⁴⁸² Žalbeni podnesak odbrane, par. 208.

⁴⁸³ Prvostepena presuda, par. 726.

⁴⁸⁴ Vidi Dodatak A, Istorijat postupka.

⁴⁸⁵ Žalbeni podnesak optužbe, odjeljak 4(A).

⁴⁸⁶ *Ibid.*, odjeljak 4(B).

da je Krstićeva “krivica osjetno manja”;⁴⁸⁷ i zato što je Pretresno vijeće pogriješilo zaključujući da predumišljaj nije primjenjiv kao otežavajuća okolnost u ovom predmetu.⁴⁸⁸ Zbog toga optužba tvrdi da je Pretresno vijeće izreklo kaznu van svojih diskrecionih ovlaštenja,⁴⁸⁹ i da bi kaznu trebalo povećati u doživotnu kaznu zatvora, od čega bi optuženi trebalo da izdrži najmanje 30 godina.⁴⁹⁰

236. Odbrana tvrdi da Pretresno vijeće prilikom izricanja kazne nije dovoljno vodilo računa o praksi izricanja kazni u bivšoj Jugoslaviji i na sudovima Bosne i Hercegovine⁴⁹¹ i da nije dovoljnu težinu dalo činjenicama koje odbrana navodi kao olakšavajuće okolnosti.⁴⁹² Odbrana tvrdi da bi kaznu zbog toga trebalo smanjiti na najviše 20 godina zatvora.⁴⁹³

[...]

C. Razmatranja Žalbenog vijeća

266. Žalbeno vijeće smatra da se kazna mora izmijeniti zbog činjenice da je ono odgovornost Radislava Krstića ocijenilo kao odgovornost pomagača i podržavaoca u genocidu i u ubistvima kao kršenju zakona i običaja ratovanja između 13. i 19. jula 1995., a ne kao odgovornost saizvršioca, kako ju je ocijenilo Pretresno vijeće. U skladu sa svojim ovlastima da to učini bez vraćanja predmeta na razmatranje Pretresnom vijeću,⁴⁹⁴ Žalbeno vijeće će izmijeniti Krstićevu kaznu s obzirom na svoje zaključke, a u skladu sa odredbama Statuta i Pravilnika.

[...]

271. Pretresno vijeće je razmotrilo lične prilike Radislava Krstića, uključujući otežavajuće i olakšavajuće okolnosti. Odbrana tvrdi da je Pretresno vijeće pogriješilo kad prilikom odmjeravanja kazne nije pridalo nimalo značaja Krstićevom lošem zdravstvenom stanju, njegovom dobrom karakteru, činjenici da nije kažnjavao,⁴⁹⁵ te njegovoj saradnji s Međunarodnim sudom i doprinosu procesu pomirenja u bivšoj Jugoslaviji.⁴⁹⁶ Žalbeno vijeće usvaja konstatacije Pretresnog vijeća u vezi s tim faktorima i zaključuje da oni ne predstavljaju olakšavajuće okolnosti u kontekstu ovog predmeta. Žalbeno vijeće također zaključuje da u ovom predmetu nema otežavajućih okolnosti.

272. Žalbeno vijeće, međutim, smatra da se još četiri faktora moraju uzeti u obzir kao olakšavajuće okolnosti prilikom odmjeravanja kazne Krstiću, a to su: (I) način na koji je obezbijedio ljudstvo i sredstva Drinskog korpusa; (II) činjenica da je tek

487 Prvostepena presuda, par. 724, Žalbeni podnesak optužbe, odjeljak 4(C).

488 Prvostepena presuda, par. 711 - 712, Žalbeni podnesak optužbe, odjeljak 4(D).

489 Žalbeni podnesak optužbe, par. 2.2, gdje se navodi test uspostavljen u Drugostepenoj presudi u predmetu *Kupreškić i drugi*.

490 *Ibid.*, par. 5.2 - 5.3.

491 Odgovor odbrane na Žalbeni podnesak optužbe, par. 38 - 50; Prvostepena presuda, par. 697.

492 Prvostepena presuda, par. 713 - 716, Odgovor odbrane na Žalbeni podnesak optužbe, par. 99.

493 Odgovor odbrane na Žalbeni podnesak optužbe, par. 100.

494 Drugostepena presuda u predmetu *Vasiljević*, par. 181.

495 Odgovor odbrane na žalbeni podnesak optužbe, par. 69.

496 *Ibid.*, par.72.

nedavno bio preuzeo komandu nad korpusom i to tokom borbenih operacija; (III) činjenica da je u Potočarima i u okolini mjesta bio prisutan najviše dva sata; i (IV) njegova pismena naredba da se s Muslimanima postupa humano.

273. Prvo, mada je Radislav Krstić dao znatan doprinos ostvarenju genocidnog plana i ubijanju bosanskih Muslimana iz Srebrenice, njegovo stvarno učestvovanje u omogućavanju korištenja ljudstva i sredstava Drinskog korpusa pod njegovom komandom bilo je ograničeno. Drugo, mada je Žalbeno vijeće konstatalo da je Krstić komandu nad Drinskim korpusom preuzeo 13. jula 1995., ono prihvata da je zbog činjenice da je na tom mjestu bio samo kratko vrijeme, te da je bio zauzet vođenjem borbenih operacija na području oko Žepe, njegov lični uticaj na opisane događaje bio dodatno ograničen. Treće, Krstić je popodne 12. jula 1995. u bazi u Potočarima i oko nje proveo najviše dva sata,⁴⁹⁷ što Žalbeno vrijeme smatra dovoljno kratkim vremenom da opravda ublažavanje kazne.⁴⁹⁸ Konačno, kako je već rečeno,⁴⁹⁹ Radislav Krstić je učinio napor da obezbijedi sigurnost civilima bosanskim Muslimanima koji su prevoženi iz Potočara. On je izdao nalog da se civilima ne smije ništa desiti, garantirajući njihov bezbjedan prijevoz s područja Srebrenice, a jednaku brigu je pokazao i za civile bosanske Muslimane tokom operacije Žepa. Krstićev lični integritet ozbiljnog profesionalnog oficira koji u normalnim okolnostima ne bi imao nikakve veze s takvim planom, također je olakšavajući faktor.

[...]

275. Žalbeno vijeće konstatira da je Radislav Krstić odgovoran za veoma teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava. Opšte je mišljenje da je naročito zločin genocida kršenje koje je posebno teško i za svaku osudu. S obzirom na okolnosti u ovom predmetu, kao i na karakter teških zločina čije počinjenje je Radislav Krstić pomagao i podržavao ili ih sam počinio, Žalbeno vijeće, uzimajući u obzir načelo proporcionalnosti, smatra da bi kazna koju je izreklo Pretresno vijeće trebala biti smanjena na 35 godina.

VII. Dispozitiv

Iz navedenih razloga, **ŽALBENO VIJEĆE**

NA OSNOVU člana 25 Statuta i pravila 117 i 118 Pravilnika o postupku i dokazima;

IMAJUĆI U VIDU pismene podneske strana i argumente koje su iznijele na ročištima 26. i 27. novembra 2003.;

ZASJEDAJUĆI na otvorenoj sjednici;

PONIŠTAVA, uz različito mišljenje sudije *Shahabuddeena*, osudu Radislava Krstića za učestvovanje u udruženom zločinačkom poduhvatu da se poćini genocid (tačka 1 Optužnice) i **PROGLAŠAVA**, uz različito mišljenje sudije *Shahabuddeena*, Radislava Krstića krivim za pomaganje i podržavanje u genocidu;

⁴⁹⁷ Vidi par. 82, *supra*.

⁴⁹⁸ Vidi par. 272, *supra*.

⁴⁹⁹ Vidi par. 132, *supra*.

PRESUĐUJE da je Pretresno vijeće pogriješilo ne dopustivši osude Radislava Krstića za učestvovanje u istrebljivanju i progonu (tačke 3 i 6 Optužnice) počinjenima od 13. do 19. jula 1995., ali da je njegova odgovornost bila odgovornost pomagača i podržavaoca u istrebljivanju i progonu kao zločinima protiv čovječnosti;

PONIŠTAVA, uz različito mišljenje sudije *Shahabuddeena*, osudu Radislava Krstića za učestvovanje u ubistvima iz člana 3 (tačka 3 Optužnice) počinjenim od 13. do 19. jula 1995. i **PROGLAŠAVA**, uz različito mišljenje sudije *Shahabuddeena*, Radislava Krstića krivim za pomaganje i podržavanje u ubistvu kao kršenju zakona i običaja ratovanja;

POTVRĐUJE osude Radislava Krstića za učestvovanje u ubistvu kao kršenju zakona i običaja ratovanja (tačka 5 Optužnice) i progonu (tačka 6 Optužnice) počinjenom između 10. i 13. jula 1995. u Potočarima;

ODBACUJE žalbe odbrane i optužbe u vezi s osudama Radislava Krstića u pogledu svih drugih pitanja;

ODBACUJE žalbe odbrane i optužbe na kaznu izrečenu Radislavu Krstiću i **IZRIČE** novu kaznu, uzimajući u obzir razinu odgovornosti Radislava Krstića koja je utvrđena u žalbenom postupku;

OSUĐUJE Radislava Krstića na 35 godina zatvora, pri čemu kazna počinje teći od danas, uzimajući u obzir, prema pravilu 101(C) Pravilnika o postupku i dokazima, vrijeme koje je Radislav Krstić već proveo u pritvoru, tj. razdoblje od 3. decembra 1998. do danas;

NALAŽE, u skladu s pravilima 103(C) i 107 Pravilnika o postupku i dokazima, da Radislav Krstić ostane pod nadzorom Međunarodnog suda dok se ne obave pripreme za njegovo prebacivanje u državu u kojoj će izdržati kaznu.

Sastavljeno na engleskom i francuskom, pri čemu je mjerodavan engleski tekst.

/potpis na originalu/

sudija *Theodor Meron*,

/potpis na originalu/

sudija *Fausto Pocar*

/potpis na originalu/

sudija *Muhamed Shahabudden*
predsjedavajući

/potpis na originalu/

sudija *Mehmet Güney*

/potpis na originalu/

sudija *Wolfgang Schomburg*

Sudija *Mohamed Shahabuddeen* prilaže djelimično različito mišljenje.

Dana 19. aprila 2004. U Haagu, Nizozemska.

Priredio dr. sc. Dževad Mahmutović